

VÄGEN TILL DEN MODERNA FAMILJEN

Institutionen för historiska studier

VÄGEN TILL DEN MODERNA FAMILJEN

Fruksamhet i den växande industristaden Borås cirka 1830–1930

Johannes Daun

with an English summary

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia
Göteborgs universitet 2016-05-27

© Johannes Daun 2016

Omslagsbild: Foto från Stockholm ca 1907. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv. Beskuret.

Sättning och formgivning: Rich Potter

Tryck: Reprocentralen, Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet,
Göteborg 2016

ISBN: 978-91-628-9822-9 (Print)

978-91-628-9823-6 (PDF)

Distribution:

johannes.daun@gu.se

Institutionen för historiska studier

Göteborgs universitet

Box 200, 405 30 Göteborg

ABSTRACT

Ph.D. dissertation at University of Gothenburg, Sweden, 2016

Title: *Vägen till den moderna familjen: Fruksamhet i den växande industristaden Borås cirka 1830–1930*

English title: *The path towards the modern family: Fertility in the expanding industrial town of Borås, circa 1830–1930*

Author: Johannes Daun

Language: Swedish, with an English summary

Department: Department of Historical studies, University of Gothenburg, Box 200, SE-405 30 Göteborg

This thesis studies the fertility transition in Sweden by focusing on both the actual shift to smaller families and the process which lead towards it. Using the town of Borås as a case study, the thesis analyzes how fertility and family formation were affected by changing conditions for the families in expanding urban industrial areas. Its overall purpose is to shed further light on and try to explain the development of fertility and family formation during the time period circa 1830-1930, i.e. the process which lead to the advance of the modern family.

A statistical survey in chapters three and four is based on a family reconstitution. Using data from parish registers, cohorts of families from Borås have been constructed for three periods: 1831-1839, 1871-1880, and 1905-1912. Additional source material includes contemporary public statistics, censuses, and workers' memoirs.

A central result is that fertility patterns changed remarkably during the periods studied, forming three different phases: 1) a pre-industrial phase with moderately high fertility, 2) exceptionally high fertility in the late 19th century, and 3) decreasing fertility and smaller families in the early 20th century. The driving force behind the rise in fertility in late-19th-century Borås was the working class families with a rural background. By the turn of the 20th century, fertility had declined, and the modern family system was evident in a majority of the cohort. Yet, working class families still had more children and higher fertility rates. With regard to the difference between a rural and urban upbringing, the families in which the father had an urban background were most likely to show low fertility rates. The large differences in family systems among the three studied cohorts highlight the importance of studying the fertility transition as an extended process, taking into account other important changes, prior to the shift to the strict limiting of births in the early 20th century. Moreover, the difference in fertility rates between the two 19th-century-cohorts emphasizes the fact that deliberate fertility control existed also before the reign of the modern family system.

Keywords: demography, fertility, fertility transition, fertility control, family limitation, family formation, marriage, spacing, stopping, urbanization, migration, industrialization, textile industry, consumption, family reconstitution, 19th century, early 20th century, Sweden, Sjuhäradsbygden, Borås

FÖRORD

Avhandlingen är nu färdigskriven och det är många jag vill tacka. Christer Ahlberger och Daniel Larsson har varit handledare och biträdande handledare. Christers entusiasm, idériakedom och förmåga att formulera problemställningar har stadigt fört arbetet framåt. Daniels befolkningshistoriska kunnande, precisa kommentarer och outtröttliga genomläsningar har varit av mycket stort värde. Stort tack till er båda!

Tack riktas vidare till Erik Hallberg och Helene Castenbrandt för skarp och kunnig granskning av avhandlingsmanuskriptet i samband med mitt slutseminarium. Det stärkte avhandlingen betydligt. För all hjälp i arbetets slutskede tackas även Anna R. Locke, Sari Nauman, Kim Olsen, Maria Persson, Frida Wikström, Jacob Winther Forsbäck, Lars Nyström, Daniel Zackrisson, Rich Potter (sättning och grafik), Sara Ellis Nilsson (engelsk språkgranskning), kartritarna Ole Aslaksen och Robin Rönnlund, och många fler. Därtill går ett särskilt tack till Maria Cavallin Aijmer och Petra Pauli.

Jag tackar även institutionens livaktiga doktorandkollektiv för både socialt och intellektuellt utbyte de senaste fem åren, Historiska seminariet samt institutionens kunniga och hjälpsamma administrativa personal. Gästvistelser, kurser och internat har generöst erbjudits av Forskarskolan i historia, Centrum för befolkningsstudier vid Umeå universitet och avdelningen för Ekonomisk historia vid Göteborgs universitet. Adlerbertska Stipendiestiftelsen, Henrik Ahrenbergs studiefond, Oscar Ekmans stipendiefond, Paul och Marie Berghaus donationsfond samt Per Lindekrantz fond har tilldelat mig medel till forsknings- och konferensresor.

Slutligen vill jag tacka min mångsidigt begåvade sambo Hannah Nilsson, som hjälpt mig med allt ifrån teoretiska frågor till källhänvisningar och korrektur, samt mina alltid uppmuntrande föräldrar Eva och Torsten.

Göteborg 2016
Johannes Daun

INNEHÅLL

KAPITEL 1. INTRODUKTION	I
Fertilitetstransitionen och de växande städerna: ett vidare grepp	I
<i>Studiens övergripande syfte</i>	6
Familjemönstrens drivkrafter	7
Människa och natur	8
Att finna utkomst och bilda bo	11
Att göra "som man alltid har gjort"	13
Mellan ekonomi och kultur: precisering av studiens premisser	16
I grunden en fråga om barnen?	16
<i>Barnens förändrade roll i familjen</i>	19
Studiens frågeställningar och uppläggnig	20
Att närma sig gårdagens familjer: metod, avgränsningar och källmaterial	22
En studie på familjenivå	22
Famijerekonstruktioner från tre perioder	23
<i>Kyrkböcker</i>	26
Uppteckningar	27
Borås i Sjuhäradsbygden: något om undersökningsområdets näringar och geografi	30
<i>1800-talets förra del</i>	30
<i>1800-talets senare del</i>	33
<i>En studie av Borås</i>	35

KAPITEL 2. MELLAN STAD OCH LAND. BEFOLKNINGSUTVECKLINGENS REGIONALA MÖNSTER OCH STRUKTUR	37
Folkökningen i städerna	39
Landsbygdens folkökning och födelsetal: Älvsborgs län och Sjuhäradsbygden	44
Ung och gammal, gift och ogift: befolkningsstruktur i Borås och Torestorp	49
<i>Ett tvärsnitt av Boråshushåll år 1880</i>	54
Sammanfattande diskussion	56
KAPITEL 3. FRUKTSAMHET OCH FAMILJEBILDNING I DET VÄXANDE BORÅS. DE STORA DRAGEN CIRKA 1830–1930	59
Boråskohorterna och deras sociala struktur	60
Att bilda familj och skaffa barn	64
Familjebildning och äktenskap i Borås	66
<i>Giftermålens tidpunkt på året</i>	68
Familjeplaneringens former och mönster	69
Sexuella förbindelser före äktenskapet?	72
Mödrarnas ålder när de fick barn	74
Syskonskarans storlek: fruktsamheten	77
Antal barn per kvinna	77
<i>Variationer i barnantalet</i>	81
<i>Barnlösa familjer</i>	82
Överlevande barn	84
Den äktenskapliga fruktsamheten	86
Den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten	88
Flera demografiska regimskiften? Sammanfattande diskussion	94

KAPITEL 4. DE NYA MÖNSTRENS BANBRYTARE. FRUKTSAMHET, BAKGRUND OCH KLASS	97
Fruksamhet och sociala skillnader under det svenska urbana genombrottet	98
<i>En fråga om möjligheter och incitament?</i>	102
Vägar till olika familjemönster	103
Giftermålsålder	103
Mödrarnas ålder vid första och sista barnets födelse	107
Intervall mellan barnen	112
Summan av barnafödandet och dess grupp-specifika mönster	116
Barnkullarnas storlek	116
Tillbaka till den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten	122
<i>Socialgruppstillhörighet</i>	122
<i>Från stad eller landsbygd</i>	127
<i>Utmärkte sig kvinnor gifta i unga år?</i>	131
Industristadens föränderliga barnfamiljer: sammanfattande diskussion	133
Högfruktsamhetsmönstret cirka 1870–1900	134
På väg mot mindre familjer cirka 1900–1930	136
KAPITEL 5. INFLYTTARSTADEN	141
<i>Migrationssystem och lokala flyttningsmönster</i>	142
Andelen inflyttade stadsbor och deras födelseort	144
De som lämnade staden	149
En kohortstudie av flyttare	151
<i>Flyttningsfrekvens</i>	152
<i>Flyttning över längre avstånd</i>	154
Landsbygdsbefolkning i stadsmiljö: sammanfattande diskussion	155

KAPITEL 6. LIVSLOPP OCH LEVEBRÖD. FAMILJERNAS ARBETE, INKOMST OCH KONSUMTION	159
Tillgång till arbete och väckta möjligheter	162
Fabriksarbetets ökande betydelse	162
Mellan hushåll och arbete	165
Arbetande barn och ungdomar	170
<i>Barnarbete i Borås och andra städer</i>	172
<i>Skolgång</i>	177
Barnfamiljernas hushållning och levnadsförhållanden	179
Lön för mödan? Reallöneutvecklingen för arbetare	179
<i>Lönerna i Borås</i>	180
Hushållens vardagliga utgifter	183
<i>Fabriksarbetare i Mark</i>	184
<i>Några lokala hushållsböcker</i>	186
Bostadssituationen	191
Åter till familjens ekonomiska cykel: sammanfattande diskussion	193
KAPITEL 7. KONKLUSION. FRUKTSAMHETSMÖNSTER PÅ KOLLISIONSKURS	199
Barnfamiljer i förändring	199
Fruktsamhetsuppgången	203
Fruktsamhetsnedgången	207
APPENDIX A - FRUKTSAMHETEN OCH DÖDEN	213
APPENDIX B - DE UTOMÄKTENSKAPLIGT FÖDDA BARNEN	220
APPENDIX C - KOHORTUNDERSÖKNINGENS SOCIALGRUPPER	223
APPENDIX D - DIAGRAM- KART- OCH TABELLBILAGA	226

FÖRKORTNINGAR	239
KÄLLOR OCH LITTERATUR	241
FÖRTECKNING ÖVER DIAGRAM, TABELLER, KARTOR OCH FIGURER	259

Kapitel 1

INTRODUKTION

Fertilitetstransitionen och de växande städerna: ett vidare grepp

För omkring hundra år sedan ägde en genomgripande demografisk omdaning rum. Unga par som bildade familj skaffade färre barn än någonsin förr. På 1920-talet fick gifta kvinnor i Sverige bara hälften så många barn som deras likar fått femtio år tidigare. Denna nedgång i fruktsamheten, tillsammans med en lika omfattande nedgång i dödligheten som startat en generation tidigare, var del i en större process som brukar kallas den demografiska transitionen. Övergången från stora till små barnaskaror, som markerade processens slutskede, kallas fertilitetstransitionen och är ämnet för denna avhandling.¹

Fertilitetstransitionen var inte enbart en fråga om hur många barn familjerna skaffade. Barnen föddes också under en kortare period, relativt tidigt i mödrarnas liv. Ett nytt, modernt familjemönster

1. Begreppet fruktsamhet används här i demografisk betydelse och anger hur vanligt förekommande barnafödande är i en befolkning, i förhållande till exempelvis antalet vuxna kvinnor. Om den demografiska transitionen och dess historiografi, se Simon Szreter, "The idea of demographic transition and the study of fertility change", *Population and development review* (vol. 19), 1993:4 och Dudley Kirk, "Demographic transition theory", *Population studies* (vol. 50), 1996:3. Sveriges demografiska transition beskrivs i t.ex. Tommy Bengtsson och Rolf Ohlsson, "Sveriges befolkning", i Birgitta Furuhausen (red.), *Äventyret Sverige*, Stockholm 1993.

formades. Beskrivet enligt den demografiska transitionsmodellen kan vägen dit te sig spikrak och nästan på förhand utstakad. Dess tidiga uttolkare hade också ett närmast deterministiskt synsätt: i takt med att samhällena moderniserades och dödligheten minskade skulle hela världen följa Europas utveckling.² Men med facit i hand har fruktsamhetens utveckling visat sig vara svår att förutspå. Faktum är att sådant som antal barn per familj, föräldrarnas medelålder eller ålderskillnaden mellan syskon har varierat stort genom historien – socialt, regionalt och mellan tidsperioder. Det gör det svårt att tala om en äldre normalnivå, som ersattes av ett modernt familjemönster.³

Detta innebär att förloppet som ledde till det moderna familjemönstret rymmer en rad omstridda eller utforskade ämnen. Kort uttryckt finns två premisser för den gängse bilden av fertilitetstransitionen som särskilt kan problematiseras. Man bör dels fråga sig om samhällets modernisering nödvändigtvis enbart ledde till *minskad* fruktsamhet. Kunde inte även andra effekter vara möjliga? Och dels, som följd av det föregående, om inte forskningen alltför mycket har fokuserat på förra sekelskiftets *nedgång* i fruktsamheten som enda avgörande brytpunkt i denna process? Det sistnämnda inte minst på grund av den spridda men diskutabla uppfattningen att fertilitetstransitionen gick hand i hand med uppkomsten av familjeplanering. Övergången till det moderna familjemönstret skulle istället kunna betraktas som en mer utsträckt process, med flera brytpunkter och därmed flera familjemönster. En central fråga blir då i vilka förhållanden fruktsamhetsnedgången hade sitt ursprung och hur länge dessa varit rådande.⁴

2. För den demografiska transitionens tidiga uttolkare tycks den viktigaste drivande faktorn ha varit den på lång sikt förbättrade levnadsstandarden, som tillskrivs jordbrukets och industrins utveckling. Se t.ex. Kingsley Davis, "The theory of change and response in modern demographic history", *Population index* (vol. 29), 1963:4 och Frank W. Notestein, "Economic problems of population change", *Proceedings of the eighth international conference of agricultural economists*, London 1953.

3. Allt fler forskare lyfter dessutom fram variationen i giftermåls- och födelsemönster före transitionen. För svensk del, se Daniel Larsson, *Den dolda transitionen*, Göteborg 2006, kapitel 5, 6 och Lennart A. Palm, *Livet, kärleken och döden*, Göteborg 2001, s. 103-114.

4. Vikten av att studera fruktsamheten i ett längre tidsperspektiv betonas även i Tommy Bengtsson och Martin Dribe, "The historical fertility transition at the micro level", *Demographic research* (vol. 30), 2014, s. 494.

Fertilitetstransitionen sammanföll med en omvandling av samhället på flera plan, bland annat förbättrad levnadsstandard, industrialisering och urbanisering. Att dessa förlopp hänger samman råder knappast tvivel om, likaså att de måste studeras över en längre period för att helt förstås. Här ska särskilt det urbana genombrottet nämnas.⁵ I forskningen framhålls nämligen att fertilitetstransitionen började i städerna, då den urbana elitens fåbarnsmönster spreds till andra sociala grupper, såsom städernas industriarbetare, och vidare ut i bygderna.⁶

Här finns emellertid en intressant motsättning. Från samma tid som de första tecknen på fallande fruktsamhet i Sverige kan skönjas, finns nämligen indikationer på att befolkningen i många av de växande städerna istället utvecklade ett mönster med ovanligt *stora* barnkullar – alltså den rakt motsatta utvecklingen. Detta har påvisats i tidigare fallstudier men framgår även sett utifrån mer övergripande uppgifter, som i de två följande exemplen.⁷

Perioden 1850–1900 växte Sveriges urbana befolkning med över en miljon människor.⁸ En stor del av ökningen bestod visserligen av inflyttning från landsbygden, men vid 1800-talets slut var födelseöverskott viktigare än flyttningsöverskott för folkökningen i

5. Urbanisering förstås i det följande främst som *demografisk* urbanisering, i den mening bl.a. historikern Sven Lilja framhåller (utifrån Jan de Vries): "Urbanisering låter sig sannolikt enklast och entydigast mätas genom städernas aggregerade folkmängd kontra den totala folkmängden i undersökningsområdet." Se Sven Lilja, "Urbanisering i långtidsperspektiv", *Scandia* (vol. 56), 1990:2, citat s. 201. När 1800-talets urbaniseringsprocess i det följande anförs, avses den demografiska urbaniseringens ökade intensitet i Sverige, dels från cirka 1840, men främst från 1870-talet och framåt. Jfr periodiseringen i Lars Nilsson, *Den urbana transitionen*, Stockholm 1989.

6. Se t.ex. Massimo Livi-Bacci, "Social-group forerunners of fertility control in Europe", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe*, Princeton 1986, s. 198-200.

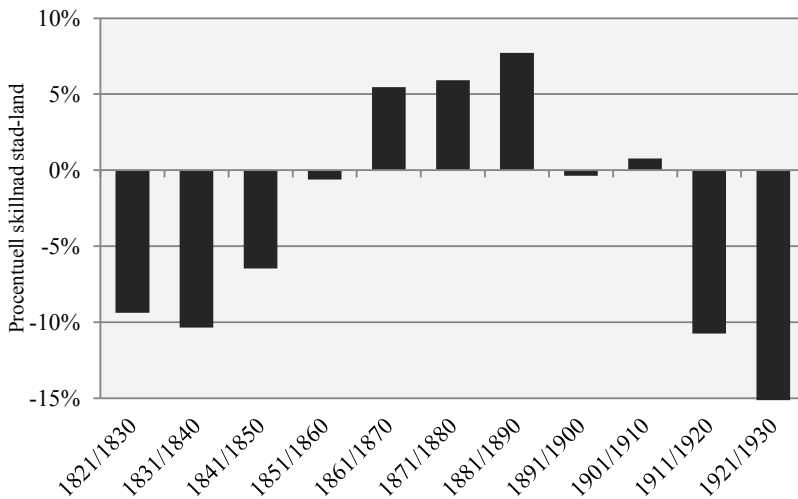
7. Exempelvis ökade det genomsnittliga antalet födda barn per gift kvinna i såväl Sundsvall som Linköping mellan 1840–1849 och 1870–1879, och under ungefär samma period ökade fruktsamheten bland mödrar i trettioårsåldern i den belgiska textilstaden Verviers. Se Hans Nilsson och Lars-Göran Tedebrand, *Familjer i växande städer*, Umeå 2005, s. 107 och George Alter, *Family and the female life course*, Madison 1988, s. 175-176.

8. Inklusive köpingar, municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter. Christer Ahlberger, *Den svenska staden*, Stockholm 2001, tabell 1.

två tredjedelar av Sveriges städer, något som bara kan ha uppnåtts genom minskad dödlighet tillsammans med högt antal födda.⁹ I den svenska urbaniseringsprocessens kanske mest kritiska skede byggde alltså städernas folkökning i första hand på att där föddes så mycket barn.

Ytterligare indikation på att barnafödandet ökade i städerna ges om antalet födda i förhållande till folkmängden i svenska städer jämförs med motsvarande tal för landsbygden. För att kunna återge ett längre tidsförlopp ges här det allmänna födelsetalet som exempel. Diagram 1.1 visar hur städernas födelsetal förändrades i förhållande till övriga landets nivå från 1820- till 1920-talet. Staplarna anger städernas procentuella skillnad gentemot övriga landet, som i sin tur återges med värdet noll.

Diagram 1.1. Allmänt födelsetal i Sveriges städer i förhållande till övriga landet, per decennium 1821–1930. Relativ skillnad (övriga landet = 0)

Källa: HSfS 1, tabell 29; *Statistisk årsbok för Sverige*, 1914, tabell 1.

Anmärkning: Födelsetalen återges i tabellform i tabell D.1, Appendix D

9. Till saken hör att eftersom dödlighetsnedgången började senare i städerna än i övriga landet, måste andelen nyfödda barn ha spelat en särskilt viktig roll för att det höga födelseöverskottet skulle uppnås. Lars Nilsson, "Urbaniseringens drivkrafter", i Einar Niemi och Hallvard Tjelmeland (red.), *Nyere byhistorie i Norden*, Tromsø 1992, s. 39-40 och Nilsson 1989, s. 265-276.

Av jämförelsen tecknas tre faser. Till en början var städernas födelsetal cirka tio procent lägre än landsbygdens. Vid mitten av 1800-talet kom städerna emellertid ifatt och passerade landsbygden.¹⁰ Först framemot 1910-talet var städernas födelsetal åter lägre än landsbygdens. Trots att det moderna familjemönstret skall ha börjat just i städerna, var deras födelsetal under 1800-talets senare del alltså högre än landsbygdens.¹¹ I ett längre tidsperspektiv är förändringen än mer anmärkningsvärd, eftersom städer under tidigare perioder ofta utmärkte sig med relativt låga födelsetal.¹²

Kan 1800-talets urbaniseringsprocess i själva verket ha motverkat den fruktsamhetsnedgång som utgjorde den demografiska transitionens slutfas? Det förefaller åtminstone inte vara så enkelt som att urbaniseringen och industrialiseringen odelat ledde till att barnafödandet minskade. Förhållandena i 1800-talets växande städer tycks också ha gett grogrund för ett familjemönster med många barn, som står i skarp kontrast till det fåbarnsideal som sedermera skulle känneteckna städernas familjer.

Kunskapen om förloppet som ledde till det moderna familjemönstrets genombrott är på flera punkter bristfällig. Framför allt har fruktsamhetsuppgången i städerna ägnats förvånansvärt liten uppmärksamhet, kanske på grund av den nyckelroll stadsbor anses ha haft som *nedgångens* förelöpare. Detta gäller inte minst för Sverige. Det fåtal större arbeten som har tagit ett grepp om

10. Särskilt i västra och södra Sverige var födelsetalet högre i städer än på landsbygden. Gustav Sundbärg, "Land och stad i Sverige från befolkningsstatistisk synpunkt", *Statistisk tidskrift* (vol. 82), 1887:3, s. 195.

11. Visserligen kan födelsetalens förändrade nivå delvis ha berott på att befolkningens sammansättning ändrades. Här är dock syftet främst att peka på en övergripande tendens, som sedan kan studeras närmare. Något som ytterligare nyanserar bilden av fruktsamhetsnedgången som urban företeelse är att den fick sitt breda genomslag då stora delar av Europa fortfarande var *agrart* präglade, se t.ex. Allan Sharlin, "Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe*, Princeton 1986, s. 236 och Martin Dribe, "Demand and supply factors in the fertility transition", *European review of economic history*, 2009:1, s. 69.

12. Alter 1988, s. 194; Livi-Bacci 1986, s. 198-200; Sharlin 1986, s. 237; Katherine A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800*, Cambridge 2003, s. 58 samt John Knodel, "Town and country in nineteenth-century Germany", *Social science history* (vol. 1), 1977:3, s. 364-365.

fruktsamheten i 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska städer diskuterar bara i begränsad mån utvecklingens orsaker, därtill uppehåller de sig nästan bara vid själva nedgången kring förra sekelskiftet.¹³ Det är med rätta som historikerna Hans Nilsson och Lars-Göran Tedebrand beskriver Sveriges urbana familjehistoria som ”styvmoderligt behandlad”.¹⁴

Studiens övergripande syfte

En tillfällig fruktsamhetsuppgång precis före den stora nedgången ställer innebörden av fertilitetstransitionen i intressant dager. För det första betyder det att samma förhållanden som gav upphov till det moderna familjemönstret också kunde ge rakt motsatt effekt i ett första skede. För det andra måste nedgången ha blivit särskilt skarp, eftersom barnafödandet minskade från en ovanligt hög och tillfällig nivå. Och slutligen, något tillspetsat, att forskningen om fertilitetstransitionen i och med dess fokus på *en* brytpunkt egentligen bara har studerat det moderna familjemönstret i relation till en demografisk anomali. Det har fått nedgången att verka mer

13. De viktigaste arbetena om svenska förhållanden kan här kort nämnas, även om de behandlas mer utförligt i senare avsnitt: 1) Hans Nilssons och Lars-Göran Tedebrands monografi om familjebildning i Sundsvall och Linköping 1840–1940, som dock bara i begränsad mån diskuterar *orsakerna* till fruktsamhetens variationer, 2) Ann Hörsells avhandling om befolkningen i Eskilstuna, som bara behandlar den förindustriell tid och 3) John Rogers studie av fertilitetstransitionen i Uppsala och Västerås. Startpunkten för Rogers studie är först 1870 och bara försiktiga tolkningar görs. Se Nilsson och Tedebrand 2005; Ann Hörsell, *Borgare, smeder och änkor*, Uppsala 1983; John Rogers, ”Social differentials and fertility decline in Uppsala and Västerås 1870–1930”, i Anders Brändström och Lars-Göran Tedebrand (red.), *Swedish urban demography during industrialization*, Umeå 1995. I ekonomihistorikerna Joseph Molitoris och Martin Dribes ”Ready to stop”, *Economic history review*, 2016, ges intressanta nya rön om fruktsamhetsnedgångens klasstyrd mönster i Stockholm (resultaten har dock publicerats när arbetet med föreliggande avhandling varit i sin slutfas). Den svenska urbana fruktsamheten behandlas även indirekt i undersökningar förda på hög aggregationsnivå med mer utpräglade statistiska metoder, där exempelvis skillnaden mellan landsbygdsbor och stadsbor undersöks som en faktor bland flera. Här kan nämnas Dribe 2009 samt Martin Dribe och Francesco Scalone, ”Social class and net fertility before, during, and after the demographic transition”, *Demographic research* (vol. 30), 2014.

14. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 42.

dramatisk än vad den i ett längre tidsperspektiv egentligen var. Genom att kartlägga fruktsamhetens rörelser under det urbana och industriella genombrottet, med fokus inte endast på den abrupta nedgången utan även på de förhållanden som den föregicks av och uppkom ur, kan en ny och mer ingående bild ges av vägen till det moderna familjemönstret.

I denna avhandling undersöks hur barnafödandet påverkades av familjernas nya villkor i de gryende industristäderna, en miljö där något av en gränzon mellan fruktsamhetsmönster tycks ha bildats. Därigenom söks klarhet i frågan om vad som låg bakom förändringarna i fruktsamheten och hur förloppet som ledde till det moderna familjemönstret såg ut. Avhandlingens syfte är att med utgångspunkt i sambandet mellan fruktsamhetsnedgången och ökningen som den till synes föregicks av, vidare belysa och söka förklara fruktsamhetens och familjebildningens utveckling i de växande städerna under framför allt 1800-talets andra hälft och 1900-talets början.

Undersökningen avgränsas geografiskt till den västsvenska textilstaden Borås med omnejd, ett område som under 1800-talet präglades av social och ekonomisk förändring, folkökning och sedermera urban och industriell tillväxt. Med sitt läge som centrum i Sjuhäradsbygden bildar Borås ett lämpligt huvudsakligt undersökningsområde. Även om studien inriktas på urbana förhållanden kan utvecklingen i städerna inte ses som isolerade händelser, oberoende av det övriga samhället. Hänsyn tas därför också till relationen mellan stad och landsbygd, genom att lokala och regionala demografiska mönster och urban migration studeras.

Familjemönstrens drivkrafter

För att kunna närma sig frågan om fertilitetstransitionen som en längre process, med inte bara en brytpunkt, måste man förstå drivkrafterna bakom fruktsamhetsmönstren, och därmed vad som gör att mönstren förändras. Fruktsamheten har fångat åtskilliga befolkningshistorikers intresse. Schematiskt kan tre dominerande

förklaringsmodeller utkristalliseras, som ställer antingen biologiska, socioekonomiska eller kulturella faktorer i främsta rummet. De tre perspektiven ger ganska olika premisser för en undersökning av fruktsamhetens upp- och nedgång i städerna och behöver därför närmare diskuteras.

Människa och natur

Länge var det så kallade malthusianska perspektivet tongivande inom demografisk forskning. Enligt malthusianismen antas befolkningen alltid växa över det tillgängliga näringsutrymmet, med följd att invånarantalet mer eller mindre regelbundet decimeras under återkommande perioder av hunger och armod. Denna utveckling kan hejdas något genom att människor väntar med att bilda familj, men likafullt är premissen att näringsutrymmet sätter gränserna för befolkningens tillväxt. Ett synsätt som det malthusianska är i sin tur avhängigt antagandet att barnafödandet inte kan påverkas genom familjeplanering. Istället antas så kallad naturlig fruktsamhet råda, vilket sätter barnafödandets *biologiska* gränser i fokus.¹⁵ Perspektivet kom inte minst till uttryck via nymalthusianismen, som engagerade många debattörer kring förra sekelskiftet. Man menade att fattiga familjer skulle få det bättre om de skaffade färre barn och förespråkade därför sexualupplysning och bruk av preventivmedel. Grundantagandet var alltså att de fattigas situation i första hand skulle förbättras om deras utgifter minskade, men även att barnrika familjer saknade tillräcklig förmåga eller vilja att barnbegränsa.¹⁶

De som idag tolkar befolkningstillväxten i uttalat malthusianska termer är dock få, inte minst då det har visat sig svårt att belägga att fruktsamheten ”förr i tiden” skall ha varit okontrollerad.¹⁷ Ett

15. Begreppet malthusianism kommer av den ”befolkningslag” som presenterades för över tvåhundra år sedan av Thomas Robert Malthus, *En avhandling om befolkningslagen*, Göteborg 2012 [1798]. En forskningshistorik över folkökningsfrågan utifrån Malthus ges i Erik Hallberg, *Havrefolket*, Göteborg 2013, särskilt s. 229-231.

16. Om nymalthusianismen, se Hjärdis Levin, *Masken uti rosen*, Umeå 1994.

17. Se Erland Hofsten, *Svensk befolkningshistoria*, Stockholm 2001, s. 155 och Christer

nästan övertydligt exempel är hur förekomsten av utomäktenskapligt födda barn i nästan alla samhällen begränsats till ett minimum, en i sig tydlig styrning av fruktsamheten.¹⁸

Diskussionen om naturlig fruktsamhet är emellertid också en fråga om definitioner.¹⁹ Bland annat råder delade meningar huruvida tecken på födelsekontroll före den moderna fruktsamhetsnedgången var resultat av *medveten* handling. Exempelvis anses förlängda amningsperioder ha lett till att det gick längre tid mellan en kvinnas graviditeter, men det är svårt att veta om avsikten med amningsvanorna var just födelsekontroll. Befolkningshistoriker som John Knodel menar därför att det var först i och med fertilitetstransitionen som naturlig fruktsamhet övergavs, trots att fruktsamhetsmönstren kunde skifta även dessförinnan.²⁰ Med Knodels perspektiv likställs med andra ord fertilitetstransitionens start med uppkomsten av medveten familjeplanering.

Synsättet förklarar emellertid varken varför fruktsamheten varierat eller varför den begränsats, och riskerar i förlängningen att dölja orsakerna till de förändringar i fruktsamhetsmönstren som föregick nedgången. Man kan därför fråga sig om ett perspektiv där

Winberg, *Hur Västsverige blev västsvenskt*, 2 uppl., Göteborg 2001 [2000], s. 195-196. Se även anförda arbeten i not 147 nedan. Likväl förekommer ännu inslag av malthusianska perspektiv t.ex. inom ekonomisk historia, se Gregory Clark och Gillian Hamilton, "Survival of the richest", *The journal of economic history* (vol. 66), 2006. Jfr även äldre arbeten såsom Eli F. Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1941. Heckscher medger visserligen att viss barnbegränsning förekom i det gamla samhället, men förordar i grunden den malthusianska modellen (s. 178-179).

18. Exempelvis framhåller historikern Simon Szreter avhållsamhet mellan gifta som den viktigaste metoden bakom sociala skillnader i fruktsamhet i det tidiga 1900-talets Storbritannien. Simon Szreter, *Fertility, class and gender in Britain, 1860-1940*, Cambridge 1996, kapitel 8.

19. En ofta använd statistisk definition av naturlig fruktsamhet utgår från den högsta kända fruktsamheten i en historisk befolkning, som getts värdet 1,0. Om fruktsamheten når värden under 0,6 antas att någon form av födelsekontroll praktiseras, medan värden på 0,6-1,0 klassas som naturlig fruktsamhet.

20. Knodel skriver: "Natural fertility is virtually always kept below its biological maximum by social customs - such as those governing breastfeeding or seasonal migration separating spouses - which operate independently of the number of children already born". John Knodel, "European populations in the past", i Samuel H. Preston (red.), *The effects of infant and child mortality on fertility*, New York 1978, s. 24. Samma tolkning görs i Etienne van de Walle, "Fertility transition, conscious choice, and numeracy", *Demography* (vol. 29), 1992:4.

barnafödandet antas ligga i naturens händer, snarare än att vara resultatet av människors egen påverkan, har relevans för historiska studier.

Med befolkningshistorikern E.A. Wrigleys begrepp *kollektiv familjeplanering*, som han menar föregick den moderna *individuell* familjeplaneringen, kan perspektivet breddas. Familjeplanering förekom före övergången till fåbarnsfamilj, men kännetecknades då av att barnafödandet sanktionerades av en större gemenskap, exempelvis släkten. Med industrialismen minskade gemenskapernas inflytande och väg banades för den moderna, individuella familjeplaneringen.²¹ Med andra ord har familjeplanering alltid förekommit, men i olika former. De lokala gemenskapernas minskade auktoritet har även poängterats gällande Sjuhäradsbygden. Enligt historikern Christer Ahlberger fick familjer inom den växande hemindustrin allt lösare band till traditionella bondehushåll. De bildade istället "ett protoindustriellt klassmedvetande", där nya religiösa strömningar blev "den kulturella kanal som gav utlopp för ett sådant nytt medvetande" och medverkade "till den patriarkala organisationens upplösning".²²

Eftersom perspektiven som sätter naturens gränser i första rummet inte i tillräcklig mån lyckas förklara fruktsamhetens variationer och förändring över tid, får de begränsad användbarhet. Den svårbelagda idén om okontrollerad fruktsamhet före den moderna fruktsamhetsnedgången är knappast heller förenlig med en utgångspunkt där fertilitetstransitionen betraktas som en längre process med flera brytpunkter. Istället för att endast fokusera på hur fruktsamheten påverkade människors materiella betingelser, bör man tvärt om även beakta den inverkan människors materiella betingelser – det vill säga de socioekonomiska förutsättningarna – hade på fruktsamhetsmönstren.

21. E.A. Wrigley, *People, cities and wealth*, Oxford 1987, s. 209. Det starka grepp lokala gemenskaper som skrän, kyrkoförsamlingar eller släkt och familj hade om familjebildning och fruktsamhet poängteras även i Wally Seccombe, *A millennium of family change*, London 1992 och Katherine A. Lynch, "The European marriage pattern in the cities", *Journal of family history* (vol. 16), 1991:1.

22. Christer Ahlberger, *Vävarfolket*, Göteborg 1988 [Ahlberger 1988a], citat s. 163 och 171.

Att finna utkomst och bilda bo

Demografen Massimo Livi-Bacci har visat att aktiv barnbegränsning också praktiserades i äldre samhällen, av grupper han beskriver som förelöpare: exempelvis aristokrater, ämbetsmän, judiska grupper och stadsbor. Fruktsamhetsmönstren bland dessa i regel mer välbeställda grupper tenderade därför att avvika från övriga befolkningen.²³ En kanske mer analyserande tolkning görs av sociologen Wally Seccombe, som framhåller att familjestrukturerna förändrades med det industriella samhällets framväxt, eftersom proletariseringen skapade förutsättningar för större familjer. Arbetarbefolkningen fick då större familjer än medelklassen och lade enligt Seccombe därmed grunden till det urban-industriella genombrottet, samtidigt som de var en produkt av detsamma.²⁴ Båda exemplen berör socialt grundade skillnader i fruktsamhet, men problemet angrips från olika håll. Medan Livi-Bacci fokuserar på att välbeställda familjer idkade barnbegränsning för att bli mindre, förklarar Seccombe varför arbetarbefolkningens familjer kunde växa. Att skilda förutsättningar mellan olika samhällsskikt kan leda till skilda demografiska mönster är ett viktigt grundläggande antagande för frågan om fruktsamhetens upp- och nedgång.

Också i befolkningshistoriska studier av svenska förhållanden har socialgruppsstyrda perspektiv varit centrala. Exempelvis argumenterar historikern David Gaunt för att olika ekotyper skapade särskilda arbetskraftsbehov som i sin tur ledde till skillnader i de demografiska mönstren.²⁵ Begreppet ekotyp knyter främst an till den

23. Livi-Bacci 1986. Den ekonomiska elitens tidiga fruktsamhetsnedgång har observerats i en rad studier. Fruktsamheten inom den engelska aristokratin gick t.ex. kring år 1800 från att ha varit ovanligt hög till att bli ovanligt låg, men höll sig samtidigt kvar på en hög nivå bland fattiga. Gregory Clark och Neil Cummins, "Urbanization, mortality, and fertility in Malthusian England", *American economic review* (vol. 99), 2009:2. Se även Myron P. Gutmann och Susan C. Watkins, "Socio-economic differences in fertility control", *European journal of population* (vol. 6), 1990:1.

24. Giftermålsåldern sjönk eftersom ungdomar tidigt lämnade föräldrahemmet för att lönearbeta. Samtidigt stimulerade arbetskraftsbehovet hushållen att växa i barnantal. Därtill bidrog sekularisering och en mindre patriarkal fadersroll till att nya familjestrukturer lättare kunde få genomslag. Se Seccombe 1992 och densamme, *Weathering the storm*, London 1995.

25. Enligt ekotypsperspektivet kan således t.ex. hushållsstruktur relateras till

arbetsordning som landskapet och klimatet erbjuder, med andra ord tamligen beständiga faktorer, vilket försvårar möjligheten att förklara en stor förändringsprocess som fertilitetstransitionen. Ett kanske mer precist socioekonomiskt perspektiv finner man i studier som i högre grad fokuserar på hur familjeplanering och fruktsamhet inom olika befolkningsgrupper anpassades efter samhällets förändrade sociala och materiella strukturer. Enligt detta perspektiv bestäms alltså fruktsamheten av samhällsgruppens socioekonomiska förutsättningar och utveckling.²⁶ I sin studie av proletariseringssprocessen i västgötska Dala argumenterar historikern Christer Winberg för att befolkningen praktiserade födelsekontroll. Det ledde bland annat till att bönder skaffade fler barn än obesuttna, eftersom barnen kunde ersätta deras lejda tjänstefolk.²⁷ Därigenom fördjupas frågan, från att bara röra själva förekomsten av födelsekontroll, till att även fråga *varför* födelsekontrollen – och därmed fruktsamhetsmönstren – skilde sig mellan olika grupper. Relaterat till den sociala strukturförändring som det sena 1800-talets urbaniseringsprocess med kraft förde med sig aktualiseras frågan än mer.

Emellertid är överensstämmelsen mellan socioekonomiska förutsättningar och demografiska mönster rimligen lättare att studera i efterhand, sett till en hel befolkningsgrupp, än för enskilda samtida hushåll där förstås många undantag ryms. När konjunkturen är goda stimuleras familjebildning, ”och mer eller mindre medvetet minskar de ljusare ekonomiska utsikterna [unga människors] strävan att undvika barn”, som Winberg formulerar det.²⁸

ekologiska begränsningar som jordmån, väder, naturresurser, befolkningstäthet osv. Samtidigt skiljer sig ekotyperna åt genom områdets jordägandestruktur. David Gaunt, ”Familj, hushåll och arbetsintensitet”, *Scandia* (vol. 42), 1976:1 och densamme, ”Pre-industrial economy and population-structure”, *Scandinavian journal of history* (vol. 2), 1977. Viss kritik mot begreppet ekotyp ges i Sune Åkerman, ”Människor och miljöer”, *Scandia* (vol. 44), 1978:1.

26. Se t.ex. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering*, Göteborg 1975 och Ahlberger 1988a, särskilt s. 96-99. Jfr även sociologen Gösta Carlssons artikel där fertilitetstransitionen tolkas som en anpassningsprocess till följd av samhällsförändring. Det förutsätter att man även tidigare kunnat begränsa fruktsamheten men inte behövt göra det. Gösta Carlsson, ”The decline of fertility”, *Population studies* (vol. 20), 1966:2.

27. Winberg 1975, kapitel 7.

28. Christer Winberg, ”Älvsborgs län under nyare tid”, i Mimi Håkanson (red.),

Gruppens plats i en viss social struktur satte särskilda ramar för handlandet, som blev så självklara att de inte nödvändigtvis uppfattades som medvetna val. I en sådan situation kan handlingarna utvecklas till mer utav hävdvunna vanor.²⁹ Det ger anledning att även betona vikten av *kulturella* faktorer.

Att göra "som man alltid har gjort"

Med kulturella faktorer avses vanor och förhållningssätt som kan skilja sig mellan olika lokalsamhällen, länder, trosinriktningar med mera, oberoende av exempelvis de socioekonomiska förhållandena. Det stora forskningsprojektet *Princeton European fertility project* (PEFP), där fruktsamhetsnedgången kartlagts över hela Europa, har varit tongivande i introducerandet av kulturella förklaringar inom befolkningshistoria. Projektets centrala slutsats är att fertilitetstransitionens genombrott i Europa skedde med stora regionala variationer, men att de inte kan förklaras enbart av ekonomiska omständigheter – istället framhålls betydelsen av kulturella faktorer.³⁰ I en för detta arbete mer näraliggande studie, visar historikern Erik Hallberg att under övergången till fåbarnsfamilj i södra Dalsland följde de "kyrsamma" ett annat fruktsamhetsmönster än den övriga befolkningen. Detta härleder Hallberg till skillnader i attityder till moderskap och önskan efter barn grupperna emellan, och konstaterar att även kulturella faktorer måste vägas in.³¹

Älvsborgs län: Historia i gränsbygd, Vänersborg 1997, s. 118.

29. Motsvarande tankegång sammanfattas i Christer Ahlberger och Christer Winberg, "Biologi, medvetet handlande och struktur", *Historisk tidskrift*, 1987:3, s. 380-381.

30. Resultaten av PEFPP sammanfattas i Coale och Watkins 1986. I volymen framhålls bl.a. demografiska skillnader mellan protestantiska och katolska regioner i Europa, t.ex. i Barbara A. Anderson, "Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Western Europe", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe*.

31. Hallberg 2013, s. 338-340. I Sundsvallstrakten var frikyrkliga familjer mest sannolika att skaffa många barn, men denna sannolikhet minskade när fruktsamhetsnedgången tog fart, vilket kan kopplas till gruppens starka syn på återhållsamhet och respektabilitet. Johan Junkka och Sören Edvinsson, "Gender and fertility within the free churches in the Sundsvall region, Sweden, 1860-1921",

Många studier av det moderna familjemönstrets genombrott, inte minst dem knutna till eller samtida med PEFP, har särskilt fokuserat på frågan om spridandet av *idén* om fåbarnsfamiljen, och hur kulturella faktorer kunde bromsa eller påskynda denna utveckling.³² Sådana ansatser tangerar ofta diffusionsteori, det vill säga att övergången till det moderna familjemönstret betraktas som en novation som spreds från centrum till periferi.

Diffusionsteori har dock kritiserats för att inte ta tillräcklig hänsyn till lokala eller gruppsspecifika förutsättningar för mottagandet av novationen – helt enkelt de historiska sammanhangen.³³ I enlighet med demografen Ansley J. Coale kan man därför vända på perspektivet och fokusera på varför nya handlingsätt mottogs och bibehölls, istället för på hur de spreds. Coale ställer upp tre kriterier för att övergången till mindre familjer ska äga rum: befolkningen måste vara varse att andra fruktsamhetsregimer är möjliga (vara redo), se en förändring som gynnsam (vilja) samt veta hur en förändring ska gå till (kunna). Modellen kan därmed förklara varför fertilitetstransitionen i modern tid ibland uteblivit eller försenats, trots att man exempelvis haft tillgång på moderna preventivmedel.³⁴ Coales perspektiv, vars utgångspunkt i samtidens föreställningar rör sig mellan socioekonomiska och kulturella faktorer, har

The history of the family, 2015. Om religionens betydelse som kulturell faktor, se även John C. Brown och Timothy W. Guinnane, "Fertility transition in a rural, Catholic population", *Population studies* (vol. 56), 2002:1, s. 43-46. För svensk del betonas kulturella faktorerens roll för familjebildning i städerna i Anders Brändström et al, "Marriage and urban adaption", *Annales de démographie historique*, 1999:2.

32. I John Cleland och Christopher Wilson, "Demand theories of the fertility transition", *Population studies* (vol. 41), 1987:1, framhålls t.ex. att tidpunkten för fertilitetstransitionen påverkades av kulturella gränser som gjorde att vissa grupper anammade *idén* om och bruket av barnbegränsning före andra. I Gutmann och Watkins 1990 diskuteras läskunnighetens möjlighet att både skapa och riva kulturella hinder.

33. Se John Casterline, "Diffusion processes and fertility transition", i John Casterline (red.), *Diffusion processes and fertility transition*, Washington 2001.

34. Att vara redo uttrycker Coale som "the acceptance of calculated choice as a valid element in marital fertility" (s. 69). Att kunna övergå till fåbarnfamilj var inte bara en fråga om att *känna till* moderna preventiva tekniker, utan även en fråga om att kunna få tillgång till dem (då t.ex. kostnader eller tabun utgör hinder). Ansley J. Coale, "The demographic transition", *International population conference*, del 1, Liege 1973, s. 65-69.

visat sig fruktsamt och inspirerat efterföljande forskare till liknande ingångar.

En central fråga i sammanhanget är hur kulturella faktorer uppkommer och varför de upprätthålls. Historikern Bengt Ankarloo har träffande beskrivit ett sådant förlopp. Enligt Ankarloo innebar övergången från jordbruk till industriarbete för många ett "smärtsamt övergivande av normer och ideal på familjebildningens område", eftersom industristädernas efterfrågan på arbetskraft skapade nya förutsättningar för familjebildning för den unga, växande arbetarklassen.³⁵ De nyblivna arbetarfamiljerna höll dock kvar vid en del av sina gamla synsätt: "De flesta var barn eller barnbarn till bönder med bönders normer och sociala ambitioner. [...] Vem hade hört talas om att drängar och pigor gifte sig utan att åtminstone ha ett torp att slå sig ner på?", fortsätter Ankarloo.³⁶ Situationen kan beskrivas som ett spårbundet demografiskt beteende och förklarar närmare relationen mellan socioekonomiska och kulturella drivkrafter under perioder av drastisk förändring.³⁷

Liknande tankegångar har prövats i historikerna Stina Bohmans och Sören Edvinssons studier av norrländska sågverksbygder med stor inflyttning. Inflyttade kvinnor tycks ha fört med sig lokalt rotade praktiker kring spädbarns omsorg, exempelvis amningsvanor, som påverkade barnens chans till överlevnad även i den nya miljön.³⁸ Studierna rör barnadödlighet, men perspektivet bör även kunna gälla för vanor eller förhållningssätt som påverkade familjebildning och fruktsamhet, exempelvis uppfattningar om när i livet det är lämpligt att stadga sig eller vad som var en lagom stor barnaskara. Eftersom anpassning till nya socioekonomiska strukturer inte skedde över en natt kan vanor ha vidmakthållits, trots att inflyttarna mötte en ny miljö och nya socioekonomiska villkor; man handlade så som man

35. Bengt Ankarloo, "Sekler av kvinnoliv", *Scandia* (vol. 49), 1983:2, citat s. 283. Plötsligheten i det "smärtsamma övergivandet av normer" ska kanske inte överdrivas, men på *individnivå* kunde omställningen vara hastig.

36. Ankarloo 1983, s. 283.

37. Jfr Mats Bladh, "Spårbundenhet", *Historisk tidskrift* (vol. 128), 2008:4.

38. Stina Bohman, *Omsorg om livet*, Uppsala 2010, s. 99-102 och Sören Edvinsson, "Att ha omsorg om sina barn", i Anders Brändström (red.), *Befolkningshistoriska perspektiv*, Umeå 2004, s. 77-78.

en gång lärt sig.³⁹ Sett till Borås kan alltså inflyttningen ha medfört att den växande staden kom att präglas av vanor och attityder som hörde landsbygden till, vilket bland annat skulle innefatta förhållningssätt som kan knytas till lokalt tongivande trosinriktningar, men även andra mer alldagliga vanor.

Resonemanget ger en sorts omvänt perspektiv på förhållandet centrum–periferi, där orternas utveckling influerades av personer utifrån. Det är då inte fråga om idéer som sprids, utan om människor i rörelse och deras benägenhet att upprätthålla ett visst handlings sätt. De spårbundna mönstren synliggjordes framför allt då samhället förändrades hastigt och omfattande – såsom under Sveriges urbana genombrott.

Mellan ekonomi och kultur: precisering av studiens premisser

I grunden en fråga om barnen?

En studie av hur fruktsamheten påverkades under en period av långtgående samhällsomvandling kan inte bara föras på ett generellt befolkningsplan, utan måste ofrånkomligen ta hänsyn till familjerna – barnen, föräldrarna och relationen dem emellan – och hur deras levnadsförhållanden förändrades i den nya staden. Vilka möjligheter till familjebildning, att skaffa barn och att bilda en dräglig tillvaro kunde realiseras för stadens barnfamiljer, tack vare tidens samhällsomvandling?⁴⁰ Exempelvis kan en stor barnaskara ha varit

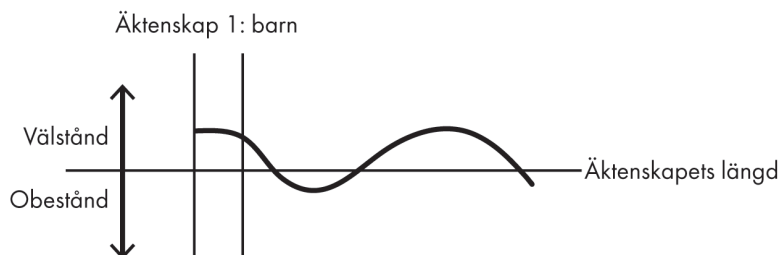
39. Jfr Anderson 1986 samt för Sverige, Anders Norberg, *Sågarnas ö*, Uppsala 1980, s. 73. Andra normer bland inflyttare, som kan ha påverkat den *utomäktenskapliga* fruktsamheten, diskuteras i Hans Norman, ”Den utomäktenskapliga fruktsamhetens lokala variationer”, i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Historieforskning på nya vägar*, Lund 1977, s. 181, 184. Därutöver har demografer fastställt statistiska samband mellan exempelvis mödrars och döttrars fruktsamhetsmönster, vilket tolkas som att dottern tagit efter sin mor i frågor om bl.a. spädbarnsvård. Se t.ex. David Reher et al, ”Intergenerational transmission of reproductive traits in Spain during the demographic transition”, *Human nature* (vol. 19), 2008:1.

40. Termen familjebildning förstås här och i det följande i den avgränsade betydelsen att ett par gifter sig och blir skrivna i samma hushåll.

eftersträvansvärd, men bara möjlig att uppnå för par som hade råd och läge att bilda bo tidigt i livet. I det sena 1800-talets Borås växte textilnäringsen, och antalet arbetare kunde ofta öka med hundra personer om året. Samtidigt minskade arbetskraftsbehovet inom det svenska jordbruket.⁴¹ Borås skulle i detta sammanhang kunna beskrivas som en "födkroksbygd" för regionens invånare – ett område med en ekonomisk struktur som erbjöd människor levebröd och pådrev inflyttning, familjebildning och ökad fruktsamhet.⁴²

En studie av fruktsamheten kan inte heller fokusera enbart på föräldrarna. Också barnens roll i familjen måste diskuteras. I vilken mån kunde de bidra till familjens uppehälle och vilka kostnader medförde de? Som etnologen Orvar Löfgren skriver gällande "bondesamhället" organiserades familjens arbete för "att balansera behovet av arbetskraft med försörjningsförmågan i olika stadier av familjens utveckling".⁴³ Ett sådant mönster var tydligt även i hemvävarhushållen i det protoindustriella Marks härad söder om Borås, där barnen tidigt kunde inordnas i hushållets produktion. Detta förkortade den period då barnfamiljens ekonomi var som mest ansträngd. Christer Ahlberger talar i detta sammanhang om "den hemvävande familjens ekonomiska cykel", som figuren nedan illustrerar.⁴⁴

Figur 1.1. Den hemvävande familjens ekonomiska cykel

Anmärkning: Figuren urspr. från Ahlberger 1988a, s. 108. (Bearb. Rich Potter)

41. Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia. Band 3*, Stockholm 2000, s. 326. Dessutom var löneutvecklingen svagare bland jordbruksarbetare än industriarbetare under seklets sista decennier. Heckscher 1941, s. 343-344.

42. Termen födkrok eller födkroksbygd används i Winberg 1997, s.118 och Winberg 2001, s. 132-134, 234 (där födkrok beskrivs som en översättning av "livelihood positions") samt Hallberg 2013, s. 240-241.

43. Mats Hellspong och Orvar Löfgren, *Land och stad*, 2 uppl., Malmö 1994, s. 227.

44. Ahlberger 1988a, s. 108.

Figurens vågrörelse visar hur välstånd vändes till obestånd ju fler små barn som fanns i hushållet, men att förhållandet förbättrades i takt med att barnen blev äldre och kunde hjälpa till med vävningen. Slutligen vände ekonomin åter nedåt när de stora barnen flyttade hemifrån.⁴⁵ Om så landsbygdens förhållanden byts ut mot den tidiga industrins, kan resonemanget istället användas gällande barnarbete i fabriker med mera. Även om den industriella arbetsordningen – åtminstone som ideal – kom att leda till en separering av hem för konsumtion och arbete för produktion, så fanns hushållet länge kvar som sammanhållande enhet i båda hänseendena, vilket uttrycktes exempelvis genom att hela familjer arbetade på samma arbetsplats. På längre sikt blev barnen när de vuxit upp också ett stöd för äldre familjemedlemmars försörjning.⁴⁶

Bilden av barn som bidragande och agerande delar av hushållet kan kontrasteras mot forskning som ställer kostnaderna förknippade med att ha *för många* barn i främsta rummet. Förändrade normer kring omsorg om barnen skall vid förra sekelskiftet ha lett till att föräldrarna inte längre ansåg sig ha råd med en stor barnaskara, trots att levnadsstandarden blev allt högre.⁴⁷ Perspektivet förutsätter att de förändrade kostnadsnormerna sammanföll med ökande inkomst, vilket inte nödvändigtvis var fallet, och leder till ett tämligen ensidigt fokus på barn som *kostnad* och fåbarnsfamilj som *lösning*. Givet de stora socioekonomiska förändringar som ägde rum under övergången mellan 1800- och 1900-tal är resonemanget också avhängigt vilken tidsperiod och samhällsgrupp som avses.

45. Liknande modeller har föreslagits av andra forskare, t.ex. "familjens utvecklingscykel", i David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1983, s. 285-286, 297-298. Om den ekonomiska cykeln särskilt för Borås, se avsnittet "Livsvillkor" i Bengt Berglund et al, *Borås stads historia. 2*, Lund 2005.

46. Se Kristina Lilja och Dan Bäcklund, "To navigate the family economy over a lifetime", *European review of economic history* (vol. 17), 2013:2 och desamma, "To depend on one's children or to depend on oneself", *The history of the family* (vol. 18), 2013:4 [Lilja och Bäcklund 2013b].

47. Frågan om fruktsamheten och barnens kostnad prövas statistiskt för svenska förhållanden av Martin Dribe, som drar den breda slutsatsen att minskad dödlighet, urbanisering, ökad utbildningsnivå och växande arbetsmarknad för kvinnor påverkade "the demand and supply of children". Dribe 2009, s. 89.

Man bör också fråga sig i vilken mån människor *uppfattade* nya möjligheter. En ung förälder vid 1800-talets slut kunde inte veta vad som komma skulle, exempelvis gällande framtidens höjda levnadsstandard. Man bör därför beakta både de reella socioekonomiska för- eller nackdelarna med att ha många barn och – i den mån det är möjligt – väga in hur situationen uppfattades, till exempel huruvida framtidsutsikterna rymde hopp om försörjning och trygghet.⁴⁸

Barnens förändrade roll i familjen

Forskare som Eric Caldwell och George Alter framhåller att fruktsamhetsnedgången var avhängig att allt mer av familjens resurser lades på barnen. Innan dess hade förhållandet varit det motsatta: barnen hade arbetat för att ge pengar till hushållet och förväntades att som vuxna ta ansvar för föräldrarnas försörjning. Enligt denna äldre uppfattning gick alltså välståndet i riktning *från barnen* till föräldrarna, vilket inte gav samma incitament till att begränsa fruktsamheten – många barn kunde vara helt nödvändigt. När riktningen så ändrades till att istället gå *från föräldrarna* till barnen, blev det eftersträvansvärt att ha en liten barnaskara, vilket förutsatte strängare barnbegränsning.⁴⁹ Enligt Alter berodde denna omställning på tre av varandra beroende orsaker:

- Ökande reallöner gjorde det möjligt att i högre grad och mer långsiktigt lägga resurser på barnen.
- Periodens sociala och ekonomiska utveckling innebar att föräldrarna såg social rörlighet som möjlig, vilket gjorde långsiktliga insatser för barnen mer meningsfulla: dels för att sträva uppåt, dels för att undvika att falla nedåt.

48. Jfr sociologen Karen O. Mason, som påpekar att fruktsamhetsnivån i första hand påverkades av människors *uppfattning* av sådant som barnens kostnad, nytta eller möjlighet att överleva, i "Explaining fertility transitions", *Demography* (vol. 34), 1997:4.

49. George Alter ansluter sig till John Caldwells teori om "intergenerational flow of wealth", men formulerar och förklarar denna omsvängning anpassat för 1800-talets växande industribefolkning, till skillnad från Caldwell som främst låtit 1900-talets "utvecklingsländer" bilda exempel. Alters framställning förs även i nära dialog med befolkningshistorikern René Leboutte. Alter 1988, s. 193-195, 201-202. Jfr John Caldwell, *Theory of fertility decline*, London 1982, s. 139-143.

- Föräldrarna förväntade sig kunna höja även *sin* status genom barnets goda fostran och påföljande medgång.

Med andra ord skall kulturella faktorer ha varit nödvändiga för fruktsamhetsförändringen, men inte tillräckliga – även socioekonomiska faktorer påverkade.⁵⁰ Den tidiga industristadens befolkning kan alltså, åter med Coales termer, mycket väl ha varit redo för att övergå till fåbarnsfamilj och de var åtminstone delvis kapabla till barnbegränsning – men det behöver däremot inte ha uppfattats som gynnsamt. Ovanstående resonemang ringar in relationen mellan barnen, föräldrarna och samhällsutvecklingen, och bildar en hypotetisk ram för att undersöka frågan om periodens oväntade svängningar i fruktsamheten där denna avhandling tagit sin utgångspunkt.

Studiens frågeställningar och uppläggning

I denna avhandling undersöks hur barnafödandets mönster förändrades i de växande städerna, genom en undersökning av fruktsamhet, familjebildning, arbete samt lokal och regional befolkningsutveckling. Studiens inriktas på familjer i Borås och hundraårsperioden cirka 1830–1930. Den övergripande frågan är: På vilket sätt och varför förändrades barnafödandets mönster i staden och vilken helhetsbild ger denna utveckling av vägen till det moderna familjemönstret?

Först måste utvecklingen i Borås knytas till ett vidare geografiskt och demografiskt sammanhang. I nästföljande kapitel undersöks därför staden i förhållande till sitt omland såväl som till regionala drag i den svenska befolkningsutvecklingen. Vad kännetecknade befolkningens utveckling och struktur i Borås och till vilka regionala mönster kan dessa kännetecken föras?

50. Att övergången till fåbarnsfamilj ägde rum först då de ekonomiska villkoren så tillät poängteras även i Szreter 1996, t.ex. kapitel 9. Wally Seccombe utvecklar ett resonemang liknande Alters (avseende Storbritannien) och betonar dels barnarbetskraftens viktiga ekonomiska bidrag till familjen under viktorsansk tid, dels hur den strängare barnbegränsningen grundades på framtidsutsikten om försämrade levnadsstandard ifall man fick för många barn, vilket bidrog till att idén om den respektabla och återhållsamma arbetarfamiljen spreds. Wally Seccombe, "Starting to stop", *Past and present* (vol. 126), 1990, s. 184-186 och Seccombe 1995, kapitel 5. För Sverige, jfr Gaunt 1983, s. 286.

I det tredje kapitlet riktas fokus på frågan om fruktsamhetens upp- och nedgång, genom en undersökning av familjebildning och äktenskaplig fruktsamhet i Borås cirka 1830–1930. Hur förändrades familjebildningens och fruktsamhetens mönster under perioden då den moderna industristaden växte fram? Kan olika fruktsamhetsregimer urskiljas och vad var i sådant fall utmärkande för dem?

I kapitel fyra behandlas sedan den centrala frågan om vilka grupper som bar upp och pådrev fruktsamhetsutvecklingen. Hur skilde sig mönstren mellan dels olika socioekonomiska grupper, dels infödda stadsbor och inflyttare från landsbygden? Drev någon av grupperna upp fruktsamheten vid seklets slut och vidhölls då skillnaderna vid tiden för fruktsamhetsnedgångens inledningsskede?

Därefter tolkas de demografiska mönstren i ljuset av familjernas bakgrund och den socioekonomiska situationen i staden. I kapitel fem undersöks därför inflyttningen till Borås. Vilka var de nya invånarna som befolkade staden? Kan barnafödandets mönster ha påverkats genom inflyttningen? Slutligen, i det sjätte kapitlet, kartläggs familjernas socioekonomiska situation, med utgångspunkt i den ovan förda diskussionen om barnens roll i familjens ekonomiska cykel. Vilka utkomstmöjligheter fanns i Borås? På vilket sätt skilde sig familjens hushållning beroende på dess storlek och sociala situation? Var barnen grunden till familjens fattigdom eller möjliggjorde de dess överlevnad?

Avslutningsvis förs i kapitel sju en konkluderande diskussion kring avhandlingens huvudresultat.

I den återstående delen av *detta* kapitel ges en genomgång av vidare avgränsningar och metodologiska överväganden samt en kortare bakgrundsteckning av Borås och Sjuhäradsbygden.

Att närma sig gårdagens familjer: metod, avgränsningar och källmaterial

En studie på familjenivå

I denna studie undersöks i första hand familjen.⁵¹ Avgränsningen förutsätter att familjen betraktas som en organisation som kunde agera gemensamt i vissa centrala intressen, exempelvis för sin försörjning. Vad gäller barnbegränsning pekar de få studier som gjorts på att makarna både kunde och behövde fatta sådana beslut gemensamt. Vid 1900-talets början tycks exempelvis beslut om att bruka preventivmedel ha fattats gemensamt av makarna. Historikern Sofia Kling menar att ”de två preventivmetoder som var viktigast under fertilitetstransitionens första, avgörande fas – avhållsamhet och avbrutet samlag – förutsatte att män, likaväl som kvinnor, var angelägna att barnbegränsa” och vidare att “[b]arnbegränsning var ett manligt ansvarsområde och män var således långt ifrån likgiltiga i barnbegränsningsfrågan. Samtidigt var barnbegränsning i hög grad ett kvinnligt intresse.”⁵² Genom att kartlägga och jämföra en mängd familjers handlande riktas fokus på de bredare strukturer som hela grupper både vidmakthöll och rättade sig efter. Individuella perspektiv tjänar därför här främst som illustrerande exempel på bredare kollektiva handlingsätt.

Familjerna som här undersöks har det gemensamt att de består av ett gift par, vilket innebär att den äktenskapliga fruktsamheten ställs i främsta rummet. Särbo- eller samborelationer mellan ogifta personer, eller de helt ensamstående, utelämnas därmed från studien.⁵³ Avgränsningen är dock nödvändig, främst på grund av

51. Märk väl att ordet hushåll härefter används synonymt med familj, såvida inte annat anges. Med familj avses här ett gift par och deras barn. I befolkningsstudier av äldre perioder innefattar beteckningen hushåll ofta även tjänstefolk, inneboende släktingar, med mera.

52. Sofia Kling, *Vi våga ej helt leva*, Umeå 2007, citat s. 162 och 172. Se även Daniel Scott Smith, ”Family limitation, sexual control, and domestic feminism in Victorian America”, *Feminist studies* (vol. 1), 1973:3-4, s. 50.

53. I synnerhet i Stockholm var samboförhållanden mellan ogifta vanliga vid 1800-talets mitt och slut (”Stockholmsäktenskap”). I Borås verkar sådana familjereformer ha varit mer ovanliga. För perioden 1871–1880 har samtliga ogifta förstföderskor registrerats och bland dem har det bara i enstaka fall funnits antydning om Stockholmsäktenskap (även längre fram i deras liv). Till saken hör att sådana samboförhållanden mer hörde storstaden till, samt att utomäktenskapligt

källsituationen. Andra gränser för familjebildning än den gängse äktenskapliga är svåra att definiera eftersom kyrkbokföring, folkräkningar och liknande material har skapats med gifta familjer som rättesnöre, medan alternativa förhållanden får utläsas mellan raderna. Alternativa familjekonstellationer har dessutom visat sig vara flyktiga och ledde inte sällan sedermera till giftermål. Alltså avses här med *familj* i första hand gifta personer och deras eventuella barn. Förekomsten av utomäktenskapliga födslar och dess mönster diskuteras istället i ett kompletterande avsnitt (Appendix B).

Familjerekonstruktioner från tre perioder

Stommen till analysen av fruktsamheten är en familjerekonstruktion, det vill säga en sammanställning på familjenivå av tusentals individuella demografiska uppgifter såsom giftermål, dödsfall, barns födelse med mera. Med hjälp av en familjerekonstruktion kan demografiska uppgifter jämföras för en hel grupp av familjer, vilket gör att fokus kan flyttas mellan olika aggregationsnivåer (exempelvis individens, familjens eller hela kohortens perspektiv). Familjerna kan dessutom studeras longitudinellt, vilket innebär att de följs över tid, exempelvis från att någon föds tills den är vuxen.⁵⁴

Familjerekonstruktionen bildar tre kohorter som består av familjer i Borås där hustrurna gifte sig och fick sina första barn under de respektive perioderna 1831–1839, 1871–1880 samt delar av åren

födda barn var ovanligare i västra Sverige jämfört med andra landsändar. Se vidare Appendix B samt Margareta Matović, *Stockholmsäktenskap*, Stockholm 1984, särskilt kapitel IX. En annan familjeform, som man finner ”mellan” gifta och ogifta är familjer med en gift *ensamstående* kvinna eller man. Det kunde t.ex. röra sig om att män övergivit familjen eller tillfälligt vistades på annan ort. I Stockholm utgjorde ensamstående gifta kvinnor uppskattningsvis minst fyra procent av de gifta kvinnorna. I föreliggande arbete har dock inte hänsyn tagits till denna svåråtkomliga och svårdefinierade grupp. Se Margareta Matović, ”Den ensammas lott”, i Birgit Sawyer och Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier*, Göteborg 1987, s. 170.

54. Ett tidigt exempel på familjerekonstruktion i svensk historieforskning finner man i Winberg 1975 (med utförligt metodavsnitt på s. 128–136). Två senare exempel är Hallberg 2013 och Jonas Lindström, *Distribution and differences*, Uppsala 2009. Se även John Knodel, *Demographic behavior in the past*, Cambridge 1988, s. 4–6.

1905, 1910 och 1912. På så sätt speglas tre olika perioder i stadens befolkningshistoria:

- Förindustriell tid: kohorten 1831–1839 (80 familjer).
- Perioden då industrialiseringen och urbaniseringen tog fart: kohorten 1871–1880 (314 familjer).
- Perioden då födelsetalen börjat minska markant runtom i landet: kohorten 1905–1912 (185 familjer).

Boråskohorterna skiljer sig alltså något åt i sin omfattning. Kohorten 1831–1839 är minst men består trots det av alla spårbara förstföderskor som gifte sig och blev kvar i Borås under perioden. Skillnaden mot den nästföljande kohorten i exempelvis antalet barn per gift kvinna eller ålder vid sista barnets födelse har dessutom prövats statistiskt och visar signifikant nivå.⁵⁵

Familjerna har följts över tid tills dels kvinnan nått minst 45 års ålder och fortsatt barnafödande inte är aktuellt, dels familjens yngsta barn fyllt fem år.⁵⁶ Uppgifter om varje person har hämtats ur församlingarnas kyrkböcker. Sammanlagt innehåller de tre Boråskohorterna uppgifter om omkring 600 familjers eller 3400 individers öden. På det stora hela är uppbyggnaden och underlaget detsamma för de tre kohorterna. De viktigaste urvalsprinciperna och skillnaderna kohorterna emellan diskuteras nedan.

Kohorterna 1831–1839 och 1871–1880 utgår från lysnings- och vigselböcker för Borås församling, varifrån alla par har noterats, där kvinnan gifte sig för första gången (exklusive kvinnor äldre än 45 år) och inte hade barn sedan tidigare. I kohorten 1871–1880 har även periodens ogifta förstföderskor noterats, med hjälp av födelse- och dopböcker.⁵⁷ Kohorten 1905–1912 bygger på par gifta under årens

55. Enligt femprocentig signifikansnivå.

56. Om familjen flyttat från staden har den inte följts längre. Undantaget är familjer som därefter flyttat tillbaka till staden. Sådana undantag har dock inte kunnat eftersökas systematiskt; bara familjer som flyttat till grannsocknarna Brämhult och Torpa (samma pastorat som Borås) har konsekvent följts, för att se om de senare flyttat tillbaka till Borås. I några fall har återvändandet till Borås ändå upptäckts, t.ex. då familjen efter kort tid återvänt till samma adress.

57. I många födelseböcker från slutet av 1800-talet anges hur många gånger mamman fått barn tidigare i livet. Dessa uppgifter har ibland visat sig vara felaktiga. För att komma runt problemet har kvinnorna följts även bakåt i tiden,

första månader åren 1905, 1910 och 1912.⁵⁸ De familjer som förts till respektive kohort har sedan kartlagts över tid med husförhörslängderna eller församlingsböckerna som främsta vägledning.

Redan gifta inflyttare nås inte via stadens lysnings- och vigselböcker. Därför har 1800-talskohorterna kompletterats med uppgifter från inflyttningslängderna, över eventuella inflyttade barnfamiljer som kan ha bildats under respektive period.⁵⁹ De inflyttade familjerna har även följts bakåt i tid så att tidigare demografiska händelser kunnat noteras.

Merparten av familjemedlemmarna återges i husförhörslängderna, men ibland har man förbigått att nedteckna framför allt avlidna spädbarn. Kompletterande uppgifter om födda barn har därför eftersökts i födelse- och dopböcker. Därutöver har död- och begravningsböcker använts vid behov, exempelvis för att fastslå datum för dödsfall. I registreringen av nyfödda barn har uppgifter om så kallade dödfödda barn inte medräknats, på grund av uppgifternas oregelbundna förekomst. I de fall en kvinna gift sig med en änking som hade barn sedan tidigare har familjen ändå klassats som nybildad, och de äldre halvsyskonen från änkingens sida har inte tagits med i undersökningen. Inte heller fosterbarn har inkluderats – de påverkade visserligen familjestorleken, men inte fruktsamheten per se.

Utöver de ovan nämnda familjekohorterna har dessutom hundra mödrar och fäder från familjerna i kohorten 1871–1880 födda i några av Borås grannsocknar följts bakåt i tid, för insamling av uppgifter om migrationshistorik.⁶⁰ Slutligen tillkommer som jämförande material en kohort av drygt hundra familjer bildade i Sjuhäradssocknen

såttillvida källmaterialet tillåter.

58. Borås befolkning var vid 1900-talets början så stor att möjligheten att registrera alla gifta par över en längre tid försvåras. Med tre olika år minskar risken att speciella omständigheter ett särskilt år skapar en mindre representativ bild.

59. Detta gäller alltså inte kohorten 1905–1912, eftersom den bara undersöker ett urval av Boråsfamiljer, till skillnad från de båda 1800-talskohorterna (som är s.k. totalundersökningar).

60. Dessa socknar är markerade på karta D.1, Appendix D och utgör tillika några av stadens vanligaste inflyttningsområden. Urvalet är följande: socknar gränsande till Torpa (Kinnarumma, Seglora, Sandhult, Bredared, Fristad, Gingri, Brämhult och Toarp). Därutöver tillkommer några till dem angränsande socknar (Fritsla, Kinna, Skephult och Ljushult). Slutligen har kvinnor från Torpa förts till kohorten; männen har uteslutits för att minska Torpabornas dominans.

Torestorp 1871–1880, som baseras på en publicerad familjerekonstruktion av lokalhistorikern Gunnar Ahlberger.⁶¹

Kyrkböcker

Att registrera och koppla samman spridda kyrkboksnoteringar är ett tidskrävande arbete som dock – vilket ska understrykas – i jämförelse med att använda redan befintliga databaser eller bearbetningar ger en mer systematisk förståelse av källmaterialets innehåll, utformning och tillkomst, men även av den tid materialet speglar. En annan viktig fördel är möjligheten att själv kunna göra urvalet, i fråga om exempelvis tidsperiod och undersökningsområde. Det sistnämnda är en viktig faktor att beakta eftersom studier byggda på familjerekonstruktioner med nödvändighet är lokalhistoriska. Ett visst problem kan därför undersökas med större precision om man kan välja den ort som är bäst lämpad för uppgiften.

Den svenska kyrkbokföringen hade vid 1800-talets andra hälft en sedan länge institutionaliserad funktion och form, inte minst som underlag för folkräkningar, vilket innebär att böckerna med nödvändighet var enhetligt och i regel noggrant förda. Det gäller även kyrkbokföringen i Borås församling: få uppenbara fel har upptäckts under arbetet med materialet och har i de flesta fall kunnat redas ut eller varit av sådan art att de inte påverkar undersökningen.⁶² Trots den snabba folkökningen och den därmed omfattande in- och utflyttningen tycks alltså adekvat kyrkbokföring ha upprätthållits i staden. Fram tills på 1930-talet fanns dessutom bara en församling i Borås, vilket rimligen minskade risken för oordning orsakad av omflyttning.⁶³

61. I det följande kallad "Torestorpkohorten". Gunnar Ahlbergers arbete sträcker sig till 1897. För att täcka senare händelser har kompletteringar gjorts med samma tillvägagångssätt som för Boråskohorterna. Familjerekonstruktionen över Torestorp är publicerad i två volymer, varav den senare har använts här. Se Gunnar Ahlberger, *Torestorpabor. 1861–1897*, del II, Göteborg 1992.

62. Det sena 1800-talets kyrkböckers befolkningshistoriska källvärde utreds i Anders Norberg, "Med betyget på fickan", *Kyrkohistorisk årsskrift*, 1979. Norberg konstaterar att kyrkbokföringen fungerade väl, trots vissa brister som framför allt uppstått pga. flyttning, och "utgör en god grundval för att rekonstruera befolkningssituationen under senare delen av 1800-talet" (s. 172).

63. Förmågan att upprätthålla adekvat kyrkbokföring var sämre i en storstad som

Borås omslötts av landsbygdssocken Torpa som kan liknas vid en landsförsamling till staden (jfr karta 1.1). Borås och Torpa utgjorde tillsammans med Brämhult ett pastorat.⁶⁴ Omfattningen av tillfälliga flyttningar mellan de två områdena, som inte noterats i kyrkböckerna, är svår att skatta men har troligen lett till viss underregistrering av hur många som faktiskt bodde i staden.

Underlaget till familjerekonstruktionen innefattar som framgått inte bara kyrkböcker från Borås församling. I själva verket har över hundra församlingar studerats – somliga grundligt, till exempel Borås grannförsamlingar, andra bara punktvis.⁶⁵ På grund av omfattningen är det varken praktiskt eller nödvändigt att punkt för punkt redogöra för alla de specifika kyrkböcker som legat till grund för studien. Mer generellt kan här istället hänvisas till kyrkböcker under berörda år, för de församlingar som återges i avhandlingens källförteckning.

Familjerna i varje kohort har delats in i ett antal socialgrupper, med vissa underkategorier, på basis av makarnas – i praktiken männens – yrke och eventuellt andra titlar. De olika socialgrupperna och grunder för indelningen beskrivs mer utförligt i Appendix C.

Uppteckningar

Som källmaterial används också olika typer av uppteckningar. De folk- och arbetarminnen som här brukats är lämnade av sagesmän som på äldre dagar, antingen med egen penna eller via intervjuer, beskrivit sin ungdom under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Göteborg, åtminstone så länge stadens församlingar var icke-territoriella. I Borås uppstod däremot (precis som på många andra håll) diskrepans mellan den storlek på befolkningen som angavs i kyrkbokföringen respektive i mantalsskrivningen. 1875 var den ena beräkningen 6% större än den andra. I denna studie används konsekvent uppgifter utifrån kyrkbokföringen. Diskrepansen påpekas i landshövdingens femårsberättelse, se BiSOS H, Älvsborgs län, 1871–1875, tabell 1 och 1881–1885, s. 2, samt angående grannsocknar till Borås i Pia Lundqvist, *Marknad på väg*, Göteborg 2008, Bilaga 4.

64. Torpaborna hade inte heller någon egen kyrka. 1920 inkorporerades hela Torpa till Borås stad. Gösta Östling (red.), *Borås*, Göteborg 1949, s. 90–92.

65. Kyrkböckerna som föreliggande arbete bygger på har lästs via en databas med avfotograferade kyrkböcker från hela Sverige (Arkiv Digital online), som är skapad och tillhandahållen av företaget Arkiv Digital AD AB.

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg förvarar folkminnen upptecknade i västra Sverige. Materialets indexerade delar har undersökts efter vissa ämnesord, framför allt uppgifter om Borås. Arbetarminnena samlades in av Nordiska museet under mitten av 1900-talet via uppdrag där personer från olika yrkesgrupper ombads berätta om sitt liv, främst utifrån sitt arbete.⁶⁶ Emellertid förs ämnen som varför man skaffade barn eller hur man såg på familjeplanering knappt alls på tal i uppteckningarna.⁶⁷ Något förenklat kännetecknas folkminnena av att ämnen som exempelvis giftermål huvudsakligen berör fest och sed kring bröllop, snarare än socioekonomiska aspekter på att bilda familj, samtidigt som arbetarminnena gärna inriktas på yrkeslivet, arbetsplatsen och så vidare, men mindre på familj och hem. Uppgiften är istället att finna utsagor om ämnen som indirekt var relevanta för frågan om vägen till det moderna familjemönstret, såsom boendesituationen eller arbetsdelning.

En stor del av arbetarminnena präglas av en påtaglig likformighet sinsemellan i vilka ämnen som tas upp eller utesluts. Innehållet och formen beror delvis på de instruktioner och frågor som meddelarna fått, men troligen också på likheter i deras livserfarenheter. Tillförlitligheten i ämnena som tas upp – händelser som kan ha skett femtio år tidigare i meddelarens liv – kan vara svårbedömd. En händelse kan i efterhand ha antingen förskönats eller gjorts mer eländig. I minnena kan särskilt två sätt att återberätta urskiljas: dels de som berättar mer generellt ”hur det var” och dels de som beskriver händelser utifrån sina egna erfarenheter (när *de* gifte sig, varför

66. Av sammanlagt omkring tvåtusen arbetarminnen har över tvåhundra publicerats (med viss normalisering av stavning och interpunktion), i volymer ordnade efter yrkesgrupp, varav ett flertal har studerats för denna studie. Om arbetarminnenas tillkomst och samlingens sammansättning, se Bo G. Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen*, Stockholm 1996, appendix B och kapitel 5. Till uppteckningar kan även samtida skildringar av exempelvis arbetsplatser eller levnadsförhållanden föras; i denna studie har särskilt en undersökning av fabriksarbetarna i Marks härad nyttjats, se Gustaf af Geijerstam, *Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad*, Stockholm 1895.

67. Även etnologen Jonas Frykman påpekar att det är mycket ovanligt med uppteckningar som berör ämnen som familjeplanering eller preventivmedel, annat än magiska formler och folktro för att undvika graviditet. Jonas Frykman, ”Sexual intercourse and social norms”, *Ethnologia Scandinavica*, 1975, s. 130.

de flyttade och så vidare). Den sistnämnda typen av uppgifter har större bäring för denna undersökning än de generella beskrivningarna. Värderande omdömen av händelser faller utanför ramarna för denna undersökning, medan mer konkreta sakförhållanden, till exempel vilket yrke någon hade, bedöms som mer användbara.⁶⁸

68. För ytterligare diskussion om folk- och arbetarminnets bärkraft som historisk källa, se Christer Winberg, *Fabriksfolket*, Göteborg 1989, s. 200-202. Se även Lennart K. Persson, som argumenterar för hur folk- och arbetarminnen kan bidra till att vidga "undersökningsområde, problembehandling och analysvariabler" inom socialhistoria. Lennart K. Persson, "Stiga vi mot ljuset genom att gräva där vi står?", *Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* (vol. 21), 1982, s. 3, 6, 14-15.

Borås i Sjuhäradsbygden: något om undersökningsområdets näringar och geografi

Sjuhäradsbygden ligger i sydvästra delen av gamla Älvsborgs län. Genom Sjuhäradsbygden och Borås rinner ån Viskan, som cirka en mil norr om Varberg mynnar ut i Kattegatt. På 1800-talet fanns två städer i bygden, Borås och Ulricehamn. Närmaste storstad var Göteborg, sex mil väster om Borås. Före 1900-talet fanns inte heller några köpingar eller municipalsamhällen i Sjuhäradsbygden och jämfört med många andra landsändar var andelen landsbygdsbor hög. Borås kom under 1800-talets andra hälft att tydligt distansera sig från Ulricehamn och ta rollen som regionens centralort.

1800-talets förra del

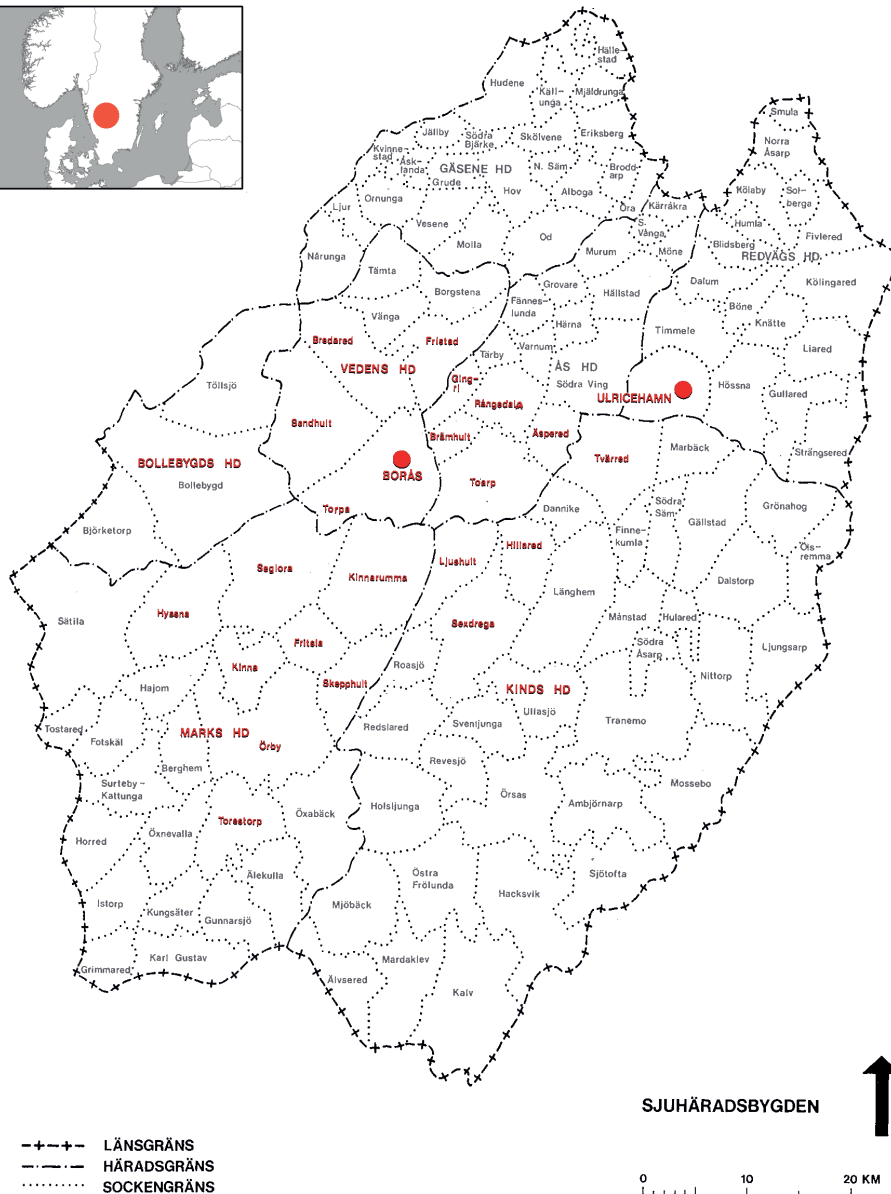
Sjuhäradsbygdens sociala och ekonomiska utveckling kan svårigen diskuteras utan att nämna den för regionen karakteristiska hemindustrin. Hemhantverk för avsalu, inte minst vävning, hade långa traditioner i området. 1800-talets hemvävning organiserades av förläggare som köpte upp garn och lät folk i bygden utföra vävningen med egna redskap i sina hem, enligt så kallat förlagssystem.⁶⁹ Under 1800-talets första hälft växte hemvävningen markant – år 1840 producerades bara i Marks härad hela åttio procent av Sveriges bomullstyg – och Sjuhäradsbygden utvecklades till en av Sveriges mest utpräglade protoindustriella regioner.⁷⁰

En allt större del av lokalbefolkningen, framför allt obesuttna hushåll, fann sitt levebröd genom hemvävning. I skogssocknar som

69. I det följande riktas fokus på textilproduktionen i södra Sjuhäradsbygden. Lokalt kunde annan tillverkning dominera, såsom tillverkning av laggkärl, korgar, tallrikar, diverse metallarbeten eller möbelsnickeri. T.ex. deklarerades i Borås och Ulricehamns tullkammare på bara ett enda år mer än 350 000 nålar som lokalbefolkningen tillverkat (år 1830). Lennart A. Palm, *Borås stads historia. 1*, Lund 2005, s. 239-241. Om hemindustrin, se även Björn Sterner, *Från hemslöjd till storindustri*, Stockholm 1968, Sterner 1973 samt Ahlberger 1988a.

70. En viktig orsak till expansionen var övergången från lin till allt billigare bomull, som importerades via Göteborg. År 1816 infördes importförbud på väv av bomull, istället importerades bomullsfiber och -garn, vilket kom att stimulera den inhemska vävningen. Mängden förtullade bomullstyger i Borås och Ulricehamn ökade med omkring 500% perioden 1830-1850. Palm 2005, s. 234-236 och Sterner 1968.

Karta 1.1. Sjuhäradsbygden och dess läge i Sverige

Källa: Bearbetning av karta 5 i Björn Sterner, *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*, Stockholm 1973. (Bearb. Rich Potter)

Orter som omnämns i denna avhandling är rödmarkerade.

Torestorp i södra Mark tycks strängt taget hela befolkningen ha varit involverad i hemvävningen. Många av hemvävarna kunde dessutom leva jämförelsevis gott på sitt arbete.⁷¹ Sjuhäradsbygdens urbana marknad var från början försvinnande liten. Istället ombesörjde landsbygdsbefolkningen mycket av såväl finansiering som produktion och avsättning av varorna, vilket satte Borås och Ulricehamn – städerna som borde stått för detta – i en märklig och tidvis stagnerande situation.⁷²

De gynnsamma utkomstmöjligheterna gick hand i hand med en kraftig men ojämn befolkningstillväxt på landsbygden i Sjuhärad, men också en långtgående proletarisering av landsbygdsbefolkningen – något som skulle visa sig vara en förutsättning för Borås urbana genombrott några decennier senare.⁷³ Samtidigt var den lokala urbana befolkningsutvecklingen relativt svag. Historikern Lennart A. Palm, som tecknat Borås historia fram till 1800-talets mitt, beskriver förhållandet mellan staden och omlandet som en ”intim symbios”, som funnits ända sedan Borås grundades. ”Stadens utveckling går inte att förstå utan dess omlands, omlandets inte utan stadens”, fortsätter Palm.⁷⁴ Detta ömsesidiga utbyte kom dock att förändras under 1800-talets slut.

71. Fyra femtedelar av invånarna i Torestorp år 1855 beräknas ha varit ”direkt beroende av inkomsten från hemvävnadsarbetet”. Gunnar Ahlberger, ”1860-talets textilkris i Torestorps socken”, *Fässingen*, 1993, s. 95. Torpare som vävde hade det bättre ställt än de som inte vävde, se Christer Ahlberger, ”Pauperization or proletarianization?”, i Magnus Mörner och Tommy Svensson (red.), *Classes, strata and elites*, Göteborg 1988 [Ahlberger 1988b], s. 78.

72. Merparten av förläggarna var själva bönder och avsättningen av de vävda tygerna sköttes av knallar.

73. I Marks härad ökade befolkningen med ca 90% 1805–1865, vilket är betydligt mer än Sveriges procentuella befolkningsökning under samma tid, medan ökningen var svagare i exempelvis Redvägs härad i östra Sjuhärad. Winberg 1997, s. 123. Folkökningen i Borås var faktiskt nästan lika stark som i Mark 1805–1865, men framstår som mer beskedlig jämfört med den befolkningsexplosion som skulle ske i staden senare under seklet.

74. Palm 2005, båda citaten s. 382. En liknande tolkning görs i Astrid Sagnér-Jennervik, *Borås i förvandling*, Borås 1970, s. 7-8.

1800-talets senare del

Efter decennier av expansion stagnerade regionens protoindustriella utveckling och vändes på sina håll till kris. Vändningen var katastrofal för den stora grupp vars levebröd stod och föll på inkomster från hemindustrin. Samtida skildringar vittnar om utbredd fattigdom under seklets senare del.⁷⁵ Krisåren hade föregåtts av krympande löner för hemvävare under hela 1850-talet, men ett stort dråpslag skedde även till följd av det amerikanska inbördeskriget: på grund av blockader mot sydstatshamnar rådde akut bomullsbrist Europa.⁷⁶ 1867–1869 var dessutom svåra missväxt- och hungerår i stora delar av Sverige, så även i Älvsborgs län.

Utöver de mer tillfälliga motgångarna måste utvecklingen inom hemindustrin också ses i relation till den gryende fabriksindustrin. De första fabriker hade snarast kompletterat hemvävningsproduktion, men efter 1860-talet förändrades situationen. Återhämtningsperioden från de hårda åren markerade ett genombrott för fabriksvävningen, som så småningom passerade hemindustrin i produktionsvolym. Även hemvävningen återhämtade sig visserligen efter krisåren, men kom inte att återfå en lika dominerande position som tidigare. Efterhand blev sömnad och stickning viktigare hemindustriella verksamheter än vävning, och sysselsatte arbetare såväl på landsbygden som i Borås.⁷⁷

Sjuhäradsbygdens största fabrikskoncentration fanns i Borås och längs Viskan och Häggån, där fabriker först anlagts i anslutning till fallande vatten. I de områden där befolkningen tidigare till stor del livnärte sig på hemvävning ställdes man inför mycket svåra förhållanden. Folkökningen avstannade, men den värsta avfolkningen dämpades troligen genom industrins arbetskraftsbehov, åtminstone lokalt i Viskandalen.⁷⁸

75. Se t.ex. skildringar återgivna i Gunnar Ahlberger, *Marks historia*. 3, Rydal 2003, s. 102 och Winberg 1997, s. 128.

76. Vävarnas ersättning nästan halverades under perioden 1840–1870, se Ahlberger 1993, s. 96–97. Under den så kallade ”bomullshungern” minskade produktionen av bomullstyg i Sjuhärad till en femtedel av vad som produceras några år tidigare, se Ahlberger 2003, s. 100.

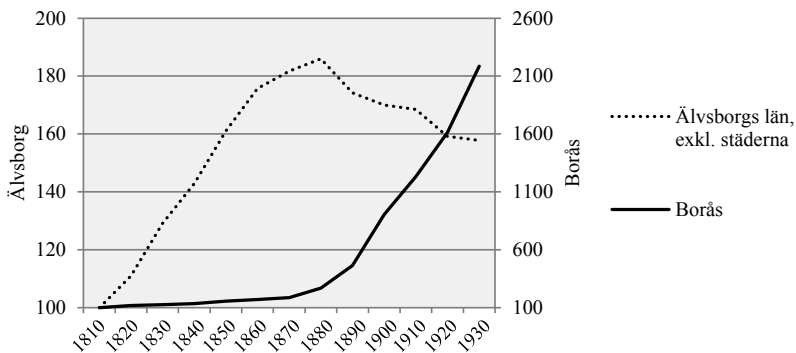
77. Torsten Gårdlund, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942, s. 126–127 och Sterner 1973.

78. Detta föreslås i Winberg 1997, s. 129.

Fabriker hade etablerats i Borås redan tidigare under seklet, men från och med 1870-talet tog den industriella expansionen särskild fart och ställde staden i en ny position. Under detta årtionde grundades fyra väverier i Borås, följda av en rad nya anläggningar decennierna därefter; antalet fabriker ökade från knappt tjugo på 1870-talet till omkring sjuttio vid 1890-talets slut. Sett till det samlade tillverkningsvärdet i staden år 1880 stod textilindustrin för över nio tiondelar.⁷⁹ Borås kom från denna tid att utmärka sig som en av landets främsta industriorter och expansionen fortsatte med kraft in på 1900-talet. Följden blev att befolkningen växte explosionsartat: från drygt 3 000 invånare år 1870, till nära 16 000 vid sekelskiftet 1900 och över 30 000 på 1920-talet. På karta D.2 (i Appendix D) ser man hur stadens bebyggelse karaktäristiskt börjat bryta sig ur den gamla rätvinkliga stadsplanen, till exempel i Norrby, i nordväst, där många arbetare bosatt sig.

Befolkningsutvecklingen kan illustreras med två kurvor över den relativa folkökningen i Borås respektive på landsbygden i länet, med utgångspunkt i invånarantalet år 1810 (diagram 1.2 nedan). Samtidigt som folkmängden på landsbygden minskade tog folkökningen i Borås en väldig fart.

Diagram 1.2. *Folkmängdens relativa utveckling. Borås och Älvsborgs läns landsbygd 1810–1930. Index (100 = folkmängden år 1810)*

Källa: HSfS 1, tabell 5, 6, 12 och 13.

Anmärkning: För absoluta tal, se tabell D.2, Appendix D.

79. Berglund et al 2005, s. 106-108. Om industrialiseringens upptakt i Borås, se även Nils Forssell, *Borås stads historia*, del II, Borås 1953, bl.a. s. 288-289.

En studie av Borås

Både landsbygden och centralorten Borås präglades ekonomiskt av 1800-talets industriella utveckling. Landsbygden hade flera drag som knappast var agrara, och som nämnts fanns en viktig växelverkan mellan stad och land i regionen. Försörjningsläget motiverade och möjliggjorde familjebildning och folkökning. Efterhand förlorade hemvävningen sin dynamiska position på fabriksindustrins bekostnad. Det är under denna successiva övergångsfas som Borås i det följande ska studeras.

1800-talets urbaniseringsvåg förändrade städernas form och funktion i grunden. Nya näringsgrenar och kommunikationsformer bildades och kring exempelvis järnvägsknutar eller bruk uppstod helt nya tätorter.⁸⁰ Bland redan befintliga städer var dock utvecklingen långt ifrån enhetlig; vissa stagnerade medan andra avancerade. Givet dessa skillnader kan valet av undersökningsområde ha betydelse för studiens relevans och förväntade resultat. Studeras ett område som utmärkte sig genom påtaglig samhällelig förändring kan också den demografiska rörelsen antas ha varit mer dramatisk. I den mån den demografiska utvecklingen i Borås och Sjuhärad var särpräglad, kan det dock ses som en fördel. Då ett område med särskilt utpräglade svängningar i den demografiska utvecklingen undersöks bör nämligen mekanismerna bakom denna utveckling – som också präglade många andra orter – kunna belysas tydligare.⁸¹

80. Se t.ex. Ahlberger 2001, kapitel 1 och 3.

81. Jfr Erik Hallberg, som angående ett liknande sammanhang framhåller att "genom att svängningarna är så markerade framträder de övergripande utvecklingstendenserna [...] i en koncentrerad, närmast idealtypisk form". Hallberg 2013, s. 3.

Kapitel 2

MELLAN STAD OCH LAND. BEFOLKNINGSUTVECKLINGENS REGIONALA MÖNSTER OCH STRUKTUR

Kring förra sekelskiftet växte Borås så det knakade. Knappt någon annan svensk stad kunde mäta sig på denna punkt. Det betyder dock inte att stadens förhållanden behöver ha varit mindre representativa. Man bör tvärt om framhålla att befolkningsutvecklingen i Borås var en del av större samtida skeenden och mönster, men de kunde uttryckas mer eller mindre accentuerat. Frågan är istället *vilka* skeenden och mönster som stadens utveckling utgör exempel på. Det är därför intressant att belysa hur Borås befolkningsutveckling mätte sig i förhållande till andra liknande industristäder, såväl som till landsändens generella mönster, särskilt vad gäller kopplingen mellan folkökning och barnafödande.

Ett tidigt försök att systematisera de demografiska mönstrens regionala särdrag i Sverige gjordes av statistikern Gustaf Sundbärg som delade in landet i tre demografiska huvudområden: väst, öst och norr.⁸² Det demografiska Västsverige innefattar ungefär nuvarande Västra Götalands län samt landskapen Värmland, Småland och Halland. Huvudområdena åtskildes framför allt genom skillnader i den äktenskapliga fruktsamheten, som var låg i öst, hög i väst och "utomordentligt hög" i norr. Andra särdrag, "möjligen mer

82. De demografiska huvudområdena presenteras i *Emigrationsutredningen*, bilaga V, 1910, s. 4ff. Skåne kan enligt Sundbärg möjligen utgöra "en region för sig, skild från Västra Sverige" (s. 9).

sekundära”, var att giftermålsfrekvensen var lägre och giftermålsåldern högre i väst än i öst.⁸³ De regionala skillnaderna utjämnades mot 1800-talets slut, enligt Sundbärg till följd av emigrationen, med undantag av skillnaderna i äktenskaplig fruktsamhet. Det innebar att folkökningen under 1800-talet var mycket kraftigare i västra än i östra Sverige. I denna mening var Sjuhäradsbygden ett utpräglat västsvenskt område.

I senare studier har en rad ytterligare utmärkande drag kopplats till i stort sett samma gränslinje, exempelvis att en sorts konservatism präglade väst.⁸⁴ Orsakerna till de regionala skillnaderna var enligt Sundbärg befolkningens ”stam-skillnad” och ”rasegenomslighet”.⁸⁵ Christer Winberg lyfter istället fram hur skillnader i jordbrukets ägandestruktur påverkat utvecklingen. Till följd av att rikets styre och adel sedan 1600-talet koncentrerats till öst och närheten till huvudstaden, bildades i väst en mer självständig hemmansägarklass.⁸⁶ De regionala skillnaderna mellan öst, väst och norr gäller för befolkningen i sin helhet, men därmed i *praktiken* huvudsakligen för landsbygden, där ju merparten av befolkningen bodde. Det reser frågan om de regionala mönstren avspeglades även i de svenska städerna. Eftersom skillnaderna utvecklats i ett historiskt sammanhang var de förstås inte heller orubbliga, utan var mest framträdande från slutet av 1700-talet till frammot 1860-talet.⁸⁷ På vilket sätt gjorde sig dessa äldre drag gällande under det senare 1800-talets urbaniseringsprocess?

Under 1800-talets lopp blev det västsvenska området allt mer urbaniserat, i förhållande till övriga landet. I början av seklet bodde var femte svensk stadsbo i den västra delen av Götaland, men vid seklets slut hade andelen ökat till var tredje. Samtidigt minskade

83. Dessutom var dödligheten lägre i väst. *Emigrationsutredningen*, bilaga V, citat s. 6 och 7.

84. För en översikt, se exempel anförda i Winberg 2001, kapitel 1.

85. *Emigrationsutredningen*, bilaga V, s. 4, 9.

86. Detta var en av flera ”formativa faser” som genom århundradena skapade de regionala särdragen. Winberg 2001, särskilt s. 118ff.

87. Brytpunkten efter ca 1860 kan enligt Lars Nyström fr.a. kopplas till regionala skillnader i jordbrukets utveckling, som påverkade folkökningen. Lars Nyström, ”Mellan marknad och teknik”, Lennart A. Palm et al, *Ett föränderligt agrarsamhälle*, Göteborg 1998.

proportionen stadsbor i östra Sverige.⁸⁸ I denna utveckling kan Borås beskrivas som något av ett typexempel. Urbaniseringsprocessens regionala drag har av historikern Lars Nilsson förklarats med teorin om ojämn utveckling.⁸⁹ Enligt Nilsson utvecklas orter eller regioner institutionellt och strukturellt i en viss riktning, anpassad till ett lokalt verksamhetsområde. Utvecklingen kan liknas vid barriärer, som främjar den redan expansiva orten. Samtidigt försvårar barriärerna omställning till nya förhållanden. Sjuhäradsbygdens skifte från landsbygdsbaserad hemindustri till urban fabriksindustri i framför allt Borås skulle kunna tolkas som ett lokalt exempel på teorin. Det föranleder en kartläggning av hur befolkningsutvecklingen i Borås skilde sig från sitt omland.

I detta kapitel studeras den svenska befolkningsutvecklingen på 1800-talet och det tidiga 1900-talet på ett mer överblickande plan. Först undersöks folkökningens och födelsetalens geografiska mönster på regional nivå, i städer och på landsbygden. Vilka regionala drag kan skönjas och hur utmärkte sig urbaniseringsprocessen i Borås i jämförelse med andra orter? Dessutom undersöks stadens befolkningsstruktur och hur den påverkades av den kraftiga folkökningen. Hur förändrades denna struktur och hur skilde sig mönstret från landsbygden?

Folkökningen i städerna

Borås är en af ljuspunkterna i den moderna svenska industriens historia [...]. Befolkningsförhållandena i Borås äro det moderna industrisamhällets, med höga giftermåls- och födelsetal och ovanligt gynnsamma dödlighetsförhållanden.⁹⁰

88. I exemplet avses ett område omfattande nuvarande Västra Götalands och Hallands län samt dåvarande Malmöhus län. "Östra Sverige" avser Mälardalen (inkl. Stockholm) samt övriga Götaland. Dessa exempel gäller dock bara orter med stadsrättigheter. Nilsson 1989, tabell 8.1 och 8.2, s. 236-237.

89. Lars Nilsson, "Öst och väst i Sveriges urbana historia 1800-1900", i Thomas Hall (red.), *Städer i utveckling*, Stockholm 1984 och Nilsson 1989, s. 22-26.

90. *Emigrationsutredningen*, bilaga V, s. 148.

När ovanstående skrevs år 1910 var Borås väl etablerad som industristad.⁹¹ Som nämnts var få städer lika expansiva som Borås – en del hade rent av nått sin kulmen redan före de moderna industristädernas tid. Städerna i Borås omgivning utvecklades tämligen olika. Befolkningen i storstaden och navet Göteborg växte i tiotusental under 1800-talets andra hälft. I Halland var det i första hand Halmstad som industrialiserades. Alingsås, fyra mil nordväst om Borås, hade fortfarande vid slutet av seklet bara knappt tretusen invånare. I Ulricehamn förefaller folkmängden tidvis rent av ha minskat.⁹²

De svenska städerna var alltså inte en homogen samling orter. Begrepp som handelsstad, industristad, garnisonsstad, universitetsstad och så vidare är talande. Utöver Sveriges knappt hundra städer fanns vid 1800-talets slut ett växande antal köpingar, municipalsamhällen och så kallade icke-administrativa tätorter, av vilka en del antog tämligen stadsmässig form och storlek. Trots skillnader fanns emellertid administrativa, juridiska och ekonomiska funktioner som utmärkte städerna och som framför allt skilde dem från landsbygden.⁹³ Dessutom delade städerna ofta vissa demografiska kännetecken, såsom hög dödlighet och kvinnoöverskott.

1800-talets urbaniseringsprocess till trots var fortfarande den genomsnittliga svenska sekelskiftesstaden med våra ögon påfallande liten: det fanns endast arton städer med över tiotusen invånare vid början av 1890-talet. Desto vanligare var istället en befolkning på ett par tusen personer.⁹⁴ Med andra ord ska inte ”urbaniseringen av Sverige” tolkas som att hela samhället blev urbant, utan istället att antalet stadsbor ökade i relativ mening och i rask takt knappade in på

91. Exempelvis var Borås år 1900 en av de endast fyra svenska städer där mer än 20% av befolkningen var fabriksarbetare. Ahlberger 2001, s. 20. Se även karta D.2, som visar Borås utsträckning år 1887.

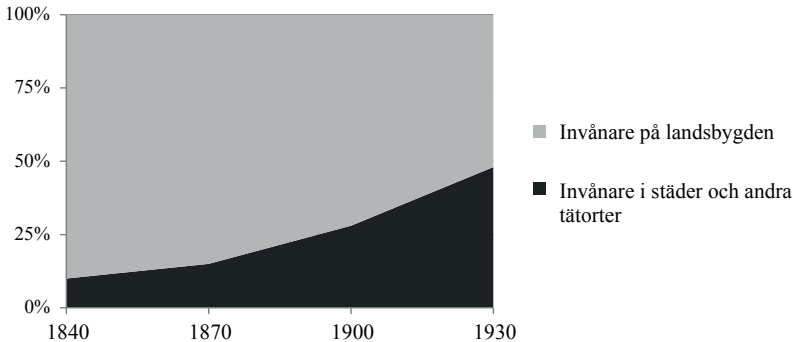
92. Minskningen av Ulricehamns befolkning var emellertid i mycket en pappersprodukt: gårdfarihandlare hade före den friare näringslagstiftningen behövt skriva sig i staden för att få bedriva handel, trots att de bodde på landsbygden. Christer Ahlberger, ”Från handelsstad till kurort”, *Bygden kring ridvägarna*, Ulricehamn 1997. Invånarantal från HSfS 1, tabell 12.

93. Städernas främsta särtecken i administrativ och juridisk mening var att de från 1874 var bundna till fyra stadsstadgor som reglerade byggnation, brandsäkerhet, ordning och hälsovård. Se Nilsson 1989, s. 37-46 och Ahlberger 2001, s. 55-56.

94. Borås hade vid samma tid omkring 8000 invånare. BiSOS A, 1891, s IV.

landsbygdens invånarantal. Stadsbornas andel av Sveriges befolkning – den så kallade urbaniseringsgraden – nästan fördubblades på bara några decennier vid 1800-talets slut. Processen illustreras i diagram 2.1, där fördelningen mellan invånare på landsbygden respektive i städer och andra tätorter återges över en knapp hundraårsperiod.

Diagram 2.1. Procentuell fördelning mellan Sveriges tätorts- och landsbygdsbefolkning, 1840-1930

Källa: Ahlberger 2001, s. 127, tabell 1.

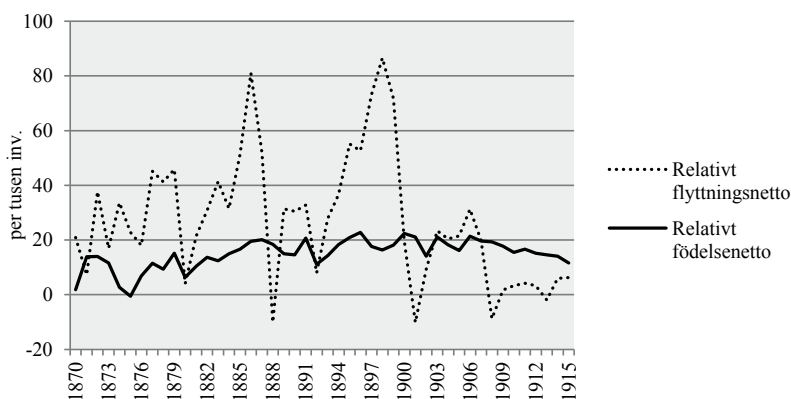
Anmärkning: Till tätortsbefolkningen räknas här städer, köpingar, municipalsamhället och icke-administrativa tätorter.

Folkökningen i städerna under mitten och slutet av 1800-talet byggde inte bara på att människor flyttade in från landsbygden, utan som tidigare diskuterats även till betydande del på att antalet födda översteg antalet avlidna – ett födelseöverskott uppstod. Tidigare hade städerna varit beroende av inflyttning för att ens kunna upprätthålla sin storlek. När befolkningen från och med mitten av 1800-talet i många städer kunde växa genom överskott av *både* inflyttade och födda, kom befolkningen att öka snabbare i städerna än på landsbygden. Under slutet av 1800-talet, och än mer efter sekelskiftet 1900, minskade dock nettot av inflyttade i många städer, så att födelseöverskottet blev kvar som urbaniserings mest drivande kraft. Städernas starka folkökning vid seklets slut byggde alltså främst på höga födelsetal och sjunkande dödlighet – inte på inflyttning.⁹⁵

95. Nilsson 1989, s. 265-276 och Nilsson 1992, s. 36-40. Detta påtalades redan

Flyttningsöverskottet kunde variera mer över tid än födelseöverskottet. Lars Nilsson beskriver det som att inflyttningen ”skakade om i systemet” och periodvis gav urbaniseringen extra kraft.⁹⁶ Denna växelverkan mellan födelse- och flyttningsöverskott framkommer tydligt i Borås urbaniseringsprocess. I diagram 2.2 jämförs nettot av födda respektive inflyttade i Borås över tid, i relation till invånarantalet.

Diagram 2.2. Födelsenetto och flyttningsnetto i förhållande till folkmängden. Borås 1870–1915. Promille

Källa: In- och utflyttningslängd för Borås; BS, tabell 1, 7, 12.

Fram till omkring sekelskiftet 1900 var flyttningsöverskottet i Borås på det hela taget två-tre gånger högre än födelseöverskottet. Därefter minskade det, och födelseöverskottet fick en minst lika stor del i folkökningen som flyttningen.⁹⁷ Även i Borås, med så stark tillväxt, var alltså folkökning driven av födelseöverskott tidvis en avgörande faktor för fortsatt tillväxt.

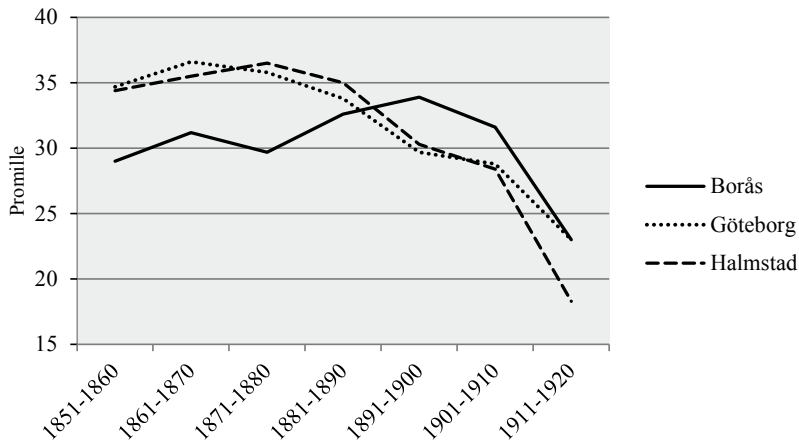
vid förra sekelskiftet, se *Emigrationsutredningen*, Bilaga XIII, s. 8-9. Motsvarande utveckling visas även för danska Odense, i Hans Christian Johansen, ”Migration into and out of the Danish city of Odense”, i Ad van der Woude et al (red.), *Urbanization in history*, Oxford 1990.

96. Nilsson 1989, s. 275.

97. Flyttningsnettot i Borås var ofta lågt även före 1870-talet. Se även Berglund et al 2005, s. 59-64, som framhåller hur flyttningsnettot följde stadens ekonomiska konjunkturer.

Ofta sammanfaller stark befolkningstillväxt även med höga allmänna födelsetal. Här är i första hand en jämförelse med andra expansiva orter relevant, eftersom de allmänna födelsetalen påverkas av befolkningens sammansättning. Därför har födelsetalen för Borås jämförts med talen för Halmstad och Göteborg (diagram 2.3). De båda västsvenska städerna hade precis som Borås betydande industri och kännetecknades av jämförelsevis stark folkökning under 1800-talet.⁹⁸

Diagram 2.3. Allmänna födelsetal i tre svenska städer 1861–1920. Medeltal per decennium. Promille

Källa: *Emigrationsutredningen*, bilaga V, tabell 81 (1851–1890) och *Befolkningsrörelsen 1911–1920*, tabell 1:C (1891–1920).

Under 1800-talets andra hälft ökade Borås födelsetal och hade på 1880-talet hunnit ifatt de båda andra städerna, för att därefter att passera dem. Mönstret som tecknas för Borås visar likheter med de tre faser som återgavs i diagram 1.1 i inledningskapitlet. I såväl Halmstad som Göteborg var födelsetalen höga ända in på 1880-talet, varefter trenden började vända nedåt.⁹⁹ Nedgången skedde som synes tidigare än i Borås. Det allmänna födelsetalet påverkades förstås av exempelvis befolkningens ålderssammansättning, men

98. Se Nilsson 1989, bilaga 2.

99. Även storstaden Stockholm följde i stort samma linje. Jfr även talen i tabell D.1, Appendix D.

den bör inte ha skiljt sig särskilt åt mellan två städer som Halmstad och Borås.

Även i växande *mindre* orter kunde födelsetalen vara höga i slutet av seklet – så exempelvis i Trollhättan. Historikern Daniel Larsson beskriver ortens födelsetal som ”skyhöga” och framhåller fruktsamheten som den viktigaste faktorn för ortens folkökning.¹⁰⁰ Födelsetalen var mycket höga även i norrländska nybyggar- och sågverksbygder. I Sundsvall och Skellefteå med omgivning låg det allmänna födelsetalet kring tio promilleenheter högre än riksnomsnittet under 1800-talets tre sista decennier.¹⁰¹

Landsbygdens folkökning och födelsetal: Älvsborgs län och Sjuhäradsbygden

Enligt indelningen i demografiska huvudområden kännetecknades Västsverige – med bland annat Borås och hela Älvsborgs län – av högre äktenskaplig fruktsamhet än i öst. Den höga fruktsamheten bidrog till att folkökningen, åtminstone fram till 1800-talets senare del, var starkare i väst. Hur framträdde dessa regionala drag under fruktsamhetsnedgången? Landsbygdsbefolkningens allmänna födelsetal har sammanställts, sett från tre nivåer: Sverige, Älvsborgs län och Vedens härad (som här får representera Sjuhäradsbygden).¹⁰² I tabellen 2.1 nedan jämförs dessa tre områden per decennium, under den period då födelsetalen sakteligen började dala.

Landsbygdsbefolkningens födelsetal var genom hela perioden klart lägre i Älvsborgs län än sett till hela Sverige. Som synes var talen också konsekvent fallande: under fyrtioårsperioden mellan 1870- och 1910-talen var minskningen i Älvsborg mer än en

100. Daniel Larsson, *Vid fallen*, Trollhättan 2011, s. 100, 242-243.

101. Gun Alm Stenflo, *Demographic description of the Skellefteå and Sundsvall regions during the 19th century*, Umeå 1994, figur 6.1, s. 63-64.

102. Vedens födelsetal låg närmast de sju häradens genomsnittliga gemensamma födelsetal 1871-1880. Vedens härad ligger i centrala Sjuhäradsbygden och inrymmer bland annat Borås. Födelsetalen för Veden har delvis beräknats utifrån uppgifter framtagna av en släktforskarförening i Borås och bör tolkas med viss försiktighet.

fjärdedel. Samtidigt var födelsetalen i Vedens härad högre än (eller lika höga som) i hela Älvsborg. Dock var inga av talen i närheten av nivån som redan visats för Borås vid samma tid. Det förhållandevis vidsträckta länet rymde uppenbarligen lokala särtecken.

Tabell 2.1. *Födelsetal på landsbygden 1871–1920. Födda per tusen invånare*

	Vedens härad	Älvsborgs län	Sverige
1871–1880	28	28	30
1881–1890	27	26	29
1891–1900	27	24	27
1901–1910	23	22	26
1911–1920	20	20	23

Källa: BiSOS A, 1880, 2:a avd., tabell 7 och 8 (Sverige, Älvsborgs län och Veden 1871–1880); *Befolkningsrörelsen 1911–1920*, tabell B (Sverige och Älvsborgs län 1881–1920); BiSOS A, 1890, bihang till 1:a avd., tabell XXIX och 2:a avd., tabell 1; BiSOS A, 1900, 3:e avd., tabell 1; BiSOS A, 1910, tabell 2; *Folkmängden inom administrativa områden*, 1920, tabell 1; *Födda i Sjuhärad: Vedens härad* (Veden 1881–1920).

Anmärkning: "Landsbygd" = områden som inte var städer.

Likväl ska man åter minnas att vad de allmänna födelsetalen kan säga om fruktsamheten påverkas av bland annat befolkningens ålderssammansättning och giftermålsfrekvens.¹⁰³ Därför framställs i tabell 2.2 nedan även antalet födda barn (med gifta föräldrar) i förhållande till antalet gifta kvinnor i åldern 15–45 år, under 1800-talets sista tre decennier. Därmed ges det så kallade äkten-skapliga fruktsamhetstalet. Landsbygdsbefolkningen i Älvsborgs län jämförs med Södermanlands län. Länen ska ses som representanter för de väst- och östsvenska demografiska huvudområdena. Som ytterligare jämförelse förs även motsvarande tal på riksnivå till sammanställningen.

103. Exempelvis kan den omfattande utvandringen från inte minst norra Älvsborgs län ha bidragit till låga födelsetal i den delen av länet eftersom många unga, potentiella föräldrar flyttade ut.

Tabell 2.2. Äktenskapliga fruktsamhetstal på landsbygden. Älvsborgs län, Södermanlands län och Sverige, 1871–1900. Promille

År	Älvsborg	Södermanland	Sverige
1871–1880	317	267	304
1881–1890	308	260	295
1891–1900	300	249	286

Källa: Emigrationsutredningen, bilaga V, tabell 40.

Anmärkning: "Landsbygd" = områden som inte var städer.

Jämförelsen skiljer sig från vad de allmänna födelsetalen i tabell 2.1 ger vid handen, där talen för Älvsborgs län var tämligen låga. Under de tre decennierna var fruktsamheten genomgående högre på landsbygden i Älvsborg än i Södermanland såväl som sett till hela Sverige. Framställningen belyser med tydlighet det regionala högfruktsamhetsområde som Borås var en geografisk del av, men också att fruktsamhetsnedgången hade börjat. Fruktsamheten minskade i alla områden efter 1870-talet, men som synes med helt olika nivåer som utgångspunkt. Framme vid 1891–1900 var fruktsamhetsnivån i Älvsborgs län inte ens i närheten av där den sörmländska befolkningen stått redan tjugo år tidigare.

Som antytts kunde de demografiska skillnaderna även vara mer lokala. Exempelvis varierade befolkningsutvecklingen inom Älvsborgs län, på samma vis som diskuterats angående regionens städer. Mot seklets slut minskade landsbygdsbefolkningen på de flesta håll i länet, men inte i Väne och Marks härad.¹⁰⁴ I Landshövdingens femårsberättelse förklaras ökningen av

den betydliga industriella verksamhet, som därstädes bedrivs [...] samt vid textilfabrikerna inom Marks härad, där nya anläggningar eller utvidgning af de gamla fabrikerna årligen kräft en ökad arbetsstyrka, hvilken med den goda aflöning, industrien kunnat lemna, varit lätt att rekrytera.¹⁰⁵

I Mark möjliggjorde textilindustrin en befolkningsutveckling som mer liknade den i Borås. Även om Sjuhäradsbygden på det stora

104. Väne = kring nuvarande Trollhättan. Mark = i sydväst vid Hallandsgränsen.

105. BisOS H, Älvsborgs län, 1896–1900, s. 3. Se även Winberg 1997.

hela kan betraktas som en region med jämförelsevis likartade förhållanden, antyder folkökningen i Mark att även andra lokala skillnader skulle kunna skönjas. År 1880 bodde uppemot 130 000 människor i Sjuhäradsbygden, fördelade på mer än hundra socknar.¹⁰⁶ Vilka mönster utkristalliseras runt om i bygden? Här får åter det allmänna födelsetalet, men även den allmänna dödligheten, fungera som exempel på de lokala drag som enade eller åtskilde socknarna. Kartorna på följande sida visar om de allmänna talen på sockennivå var högre eller lägre än genomsnittet för hela Älvsborgs läns landsbygd 1871–1880. Mörkt markerade områden uppvisade tal över genomsnittet.

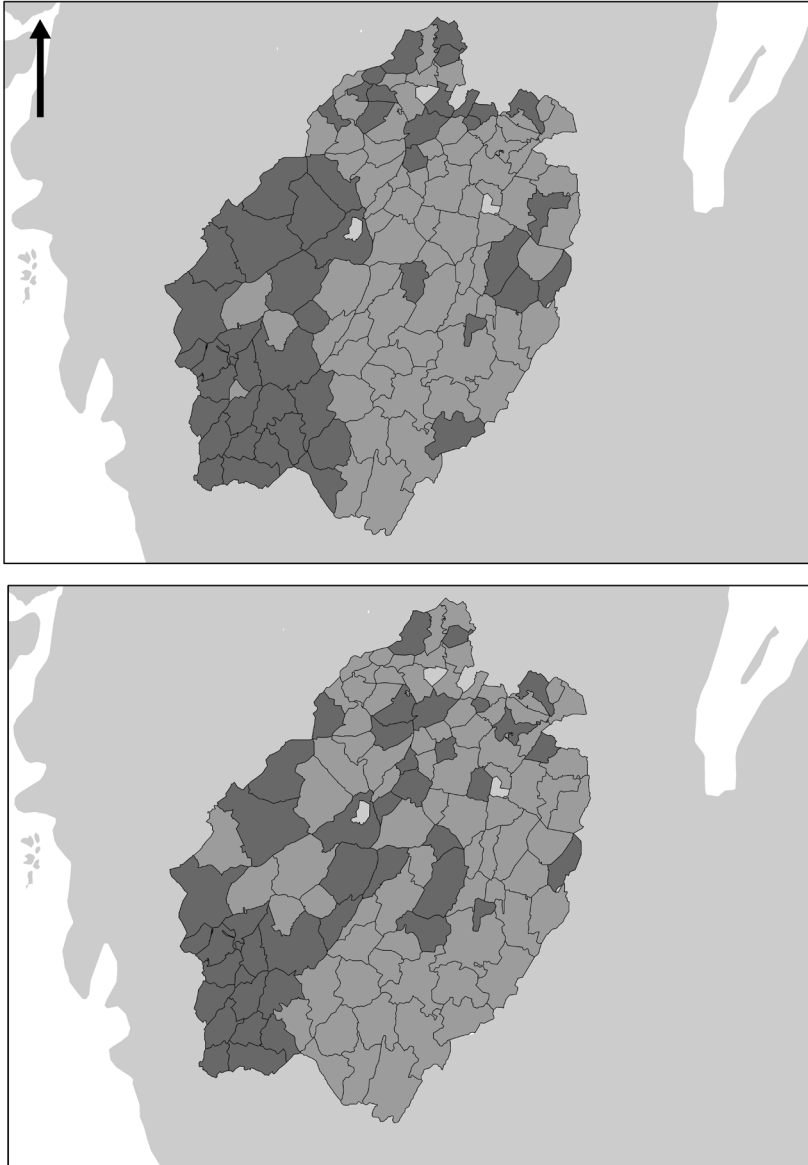
Av jämförelsen framträder en skiljelinje mellan västra och östra Sjuhäradsbygden. I den övre kartan är socknarna med högre födelsetal tydligt samlade i syd och väst, alltså ungefär i Mark, Veden och Bollebygd. Även *dödligheten* i socknarna (den nedre kartan) följer en likartad fördelning, om än inte lika skarp. Den demografiska skiljelinje som bröt genom Sjuhäradsbygden sammanfaller för övrigt på ett slående vis med gränsen för hemindustrins huvudinriktningar. Området där höga födelsetal dominerade beskriver historikern Björn Sterner som ”vävbygd”, och utgjorde något av hemindustrins kärnområde. Dessa socknar hade alltså inte bara i geografisk mening nära band till textilstaden Borås, utan även i ekonomisk mening.¹⁰⁷

Höga födelsetal i tillväxtområden pekar på gynnsamma förhållanden för ökat barnafödande, men kan som sagt lika mycket bero på särdrag i befolkningens sammansättning. Var detta fallet i Borås? Hur stor var egentligen denna reproduktiva kärna av befolkningen och hur förändrades den då staden växte med sådan kraft?

106. Mer precist 122 socknar, två städer och delar av elva gränsöverskridande socknar. BiSOS A, 1880, 2:a avd.

107. Sterners kartering baseras på en utredning från 1912 och avser med andra ord en något senare period. Sterner 1973, s. 15-17, 34.

Karta 2.1. Allmänt födelsetal (övre kartan) och allmän dödlighet (nedre kartan) på sockennivå i Sjuhäradsbygden. Medelvärden 1871–1880, i relation till medelvärdet för Älvsborgs läns landsbygd

Källa: BiSOS A, 1880, 2:a avd., tabell 7.

Anmärkning: Mörkt markerade socknar överstiger länets medelvärde (allmänt födelsetal 28,1‰ och allmän dödlighet 16,2 ‰).

Ung och gammal, gift och ogift: befolkningsstruktur i Borås och Torestorp

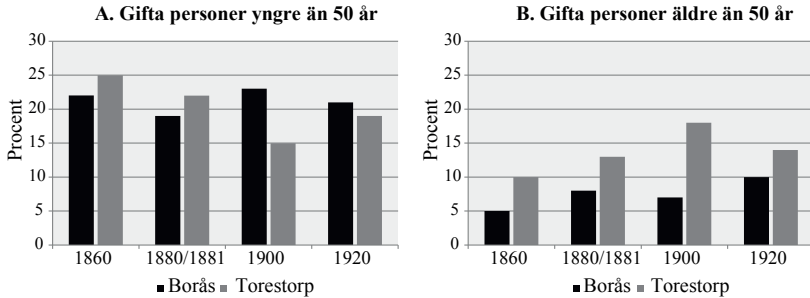
Vid samma tid som Sveriges allmänna födelsetal började gå ned ägde också andra demografiska processer rum, som påverkade hur stor andel av befolkningen som var sannolik att bilda familj och skaffa barn. Till exempel minskade andelen vuxna personer som var gifta och på många håll försvann unga vuxna på grund av emigration. Mot denna bakgrund reses alltså frågan i vilken mån födelsetalets nedgång även berodde på att andelen barnfamiljer i samhället minskade. Detta problem kan man närma sig genom att jämföra hur tvärsnitt av befolkningen sett ut under olika perioder, i fråga om fördelningen i ålder, kön och civilstånd. Sådana tvärsnitt har sammanställts för Borås och, som kontrast till staden, för landsbygdssocknen Torestorp i Sjuhärads vävarbygder (se karta 1.1). Åren som jämförs är 1855/1860, 1880/1881, 1900 och 1920.¹⁰⁸

I en studie av barnafödandets mönster är vissa delar av befolkningen mer intressanta att fokusera på än andra. I ett första steg jämförs därför hur andelen *gifta* personer i Borås respektive Torestorp förändrades mellan de fyra nedslagen. Andelen gifta återges i två diagram: ett med personer yngre än femtio år och ett annat med personer äldre än femtio år (diagram 2.4 A och B på nästföljande sida). Den yngre gruppen representerar den del av befolkningen som skaffade barn, samtidigt som andelen äldre i detta sammanhang kan ses som ett mått på det motsatta.

Mellan 1860 och 1920 hann Borås invånarantal växa med över 800 procent. Med tanke på denna väldiga folkökning måste stadens andel unga gifta betraktas som anmärkningsvärt stabil över perioden. Bara enstaka procentenheter skilde mellan nedslagen. Denna kontinuitet kan verka oväntad: man skulle kunna tro att

108. Tvärsnitten baseras på material från SCB:s folkräkningar (den första egentliga folkräkningen genomfördes år 1860). För Borås finns tryckta uppgifter om civilstånds- och viss åldersfördelning fr.o.m. 1890. För tidigare år, samt för kompletterande uppgifter senare år, har uppgifter samlats från primärmaterial till folkräkningarna i form av utdrag från husförhörslängder. Undantaget är Torestorp 1881, där uppgifter har hämtats direkt ur husförhörslängden samt Borås och Torestorp 1855, där uppgifterna kommer från tabellverkets folkmängdsformulär, vilket förklarar de avvikande årtalen.

Diagram 2.4 A och B. Andel gifta personer yngre eller äldre än 50 år i Borås och Torestorp 1860–1920. Procent av hela befolkningen

Källa: 1860 och 1880 års folkräkningar: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna samt 1900 års folkräkning: Församlingsboksutdrag (SVAR/RA) (Borås 1860/1880, Torestorp 1860/1900); Husförhörslängd för Torestorp (1881); BiSOS A, 1880, 2:a avd., tabell I och 1900, 3:e avd., tabell I, 7 (Borås 1880/1900, Torestorp 1900); *Folkräkningen den 31 december 1920*, del III, 1926, tabell 4 (Borås 1920).

befolkningsstrukturen skulle ha förändrats mer drastiskt under den tid, exempelvis av att inflyttat ungt folk gifte sig och försköt siffrorna. Liknande mönster har dock tidigare påvisats för bland annat Halmstad, vars andel gifta och ogifta var ”förvånansvärt stabil” under stadens urbaniseringsfas, enligt historikerna Bo Kronborg och Thomas Nilsson. De skriver vidare:

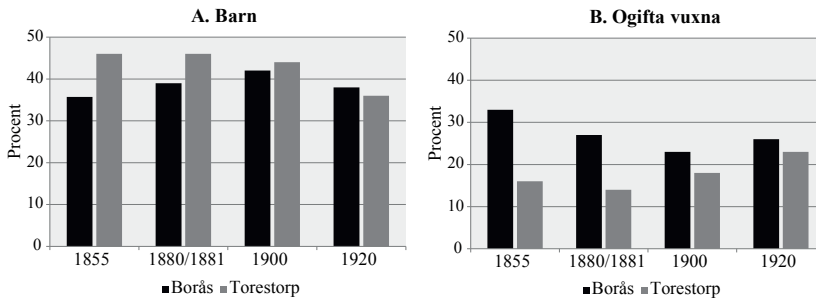
Industrialiseringen borde framför allt ha givit staden ett stort tillskott av individer i de mest arbetsintensiva åldrarna och så har till viss del varit fallet för männen, men de ålderstrukturella förändringarna i staden har blivit små.¹⁰⁹

I Torestorp däremot, föll andelen gifta yngre än femtio år och nådde en bottennivå år 1900, då gruppen utgjorde endast femton procent av befolkningen. Andelen äldre gifta personer (diagram 2.4 B) skilde sig ännu mer mellan de två orterna. De utgjorde en i jämförelse liten del av Borås befolkning. Andelen ökade i Borås såväl som i Torestorp, med något tillfälligt undantag. Framme vid sekelskiftet hade Torestorps andel äldre gifta nästan fördubblats mot fyrtio år tidigare och översteg till och med andelen yngre gifta. Det kan jämföras med i Borås där de gifta yngre än femtio år var tre gånger fler än de äldre.

109. Bo Kronborg och Thomas Nilsson, *Stadsflyttare*, Uppsala 1975, båda citat s. 33.

Som här framgått bestod Borås befolkning bara till knappt en tredjedel av gifta personer. Vilka var stadens alla övriga invånare? Precis som i andra städer var lejonparten av den övriga befolkningen barn och ungdomar. Därtill tillkommer ett mindre inslag av änkefolk. Men städerna rymde också många ogifta vuxna, av vilka många antingen bodde kvar hos föräldrarna som hemmadöttrar och -söner eller var tjänstefolk i andras hushåll. De rena ensamhushållen var dessutom talrika (se längre fram, diagram 2.6). Den ogifta gruppen är intressant då den utgör den resurs som potentiellt kunde bilda familj. I diagrammen nedan visas andelen barn och ungdomar respektive ogifta vuxna i Borås och Torestorp.

Diagram 2.5 A och B. Andel barn och ogifta vuxna i Borås och Torestorp 1860–1920. Procent av hela befolkningen

Källa: Se diagram 2.4 samt DDB: Folkmängdsformulär (Borås och Torestorp, 1855).

Anmärkning: Vuxen = 20 år, undantaget Torestorp 1881 där gränsen är 18 år (vilket gör den angivna andelen unga något lägre detta år).

Diagram 2.5 A visar att omkring fyra av tio invånare i såväl Borås som Torestorp var barn och ungdomar. År 1855 var skillnaden mellan stad och land som störst. Därefter ökade barnens andel i Borås medan den minskade något i Torestorp, så att nivåerna vid sekelskiftet nästan möttes. Även de ogifta vuxna utgjorde en betydande andel, till att börja med framför allt i Borås. Fram till år 1900 minskade andelen i staden, och eftersom den ökade i Torestorp var skillnaden i princip borta 1920. I den gamla vävarbygden Torestorp blev de ogifta vuxna allt fler, samtidigt som de som faktiskt var gifta till allt större del utgjordes av personer äldre än femtio år.¹¹⁰ Kontrasten mellan Borås

110. På 1800-talet var dock andelen ogifta vuxna överlag högre på landsbygden

och det stagnerande Torestorp illustrerar den strukturomvandling som ägde rum under perioden, kännetecknad av migration, urbanisering och industrialisering, som diskuterats i föregående kapitel.

Vad som sagts hittills om befolkningens struktur har gällt för kvinnor och män sammantaget, men något ska här också sägas om könsfördelningen.¹¹¹ Bland barnen var som väntat andelen flickor och pojkar i stort sett lika, men bland tonåringarna i Borås var flickorna något fler. Könsfördelningen var givetvis jämn även bland den gifta befolkningen, men bland ogifta vuxna var fördelningen desto ojämnare: i både Borås och Torestorp utgjordes gruppen till omkring två tredjedelar av kvinnor.

Att 1800-talsstädernas befolkning dominerades av kvinnor är ett välkänt fenomen som var särskilt påtagligt exempelvis i textilstäder, där unga kvinnors möjligheter att finna arbete var goda.¹¹² En generell utveckling under 1800-talet var dessutom att en allt mindre del av Sveriges vuxna kvinnor gifte sig. Under seklets sista del var nästan hälften av kvinnorna i åldern 20–45 år ogifta, dessutom var andelen något högre i städerna. Att så många kvinnor var ogifta berodde enligt historikern Gunnar Qvist på emigrationen, som skapat underskott på män i landet. Män var dessutom mer sannolika att gifta om sig ifall de blev änklingar.¹¹³ Detta mönster var dock ännu mer påtagligt i Borås: år 1880 var mer än två tredjedelar av kvinnorna i åldern 20–39 år ogifta.¹¹⁴ Historikern Maria Sjöberg poängterar att äktenskapet var mindre viktigt för de egendomslösa där inga tillgångar av vikt gick i arv. Eftersom denna grupp växte under hela seklet blev giftermål följaktligen oviktigt för allt fler.¹¹⁵ Därför är den höga andelen ogifta i en arbetarstad

än i städerna. Gunnar Qvist, *Konsten att blifva en god flicka*, Stockholm 1978, s. 178-179.

111. Uppgifterna om könsfördelning avser åren 1880/1881 och 1900. Skillnaden mellan åren var liten.

112. HSFS 1, tabell 4 och t.ex. Kronborg och Nilsson 1975, s. 33, 115.

113. Qvist 1978, s. 102. Andel ogifta ur Gustav Sundbärg, *Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750-1900*, Stockholm 1907, tabell 19.

114. Sett specifikt till åldersgruppen 20–29 år var så mycket som 80% av kvinnorna ogifta. Motsvarande andel för 30–39-åringar var 40%. Uppgifter från 1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna (SVAR/RA).

115. Maria Sjöberg, *Kvinnors jord, manlig rätt*, Hedemora 2001, s. 175-176.

som Borås kanske inte helt oväntad. Dessutom minskade ju som visats den ogifta gruppens andel av befolkningen mellan åren 1855, 1880 och 1900.

Ett annat sätt att uttrycka förekomsten av gifta och ogifta är att beräkna antalet vigslar i förhållande till folkmängdens storlek. Talet blir mer precist om vigslarna räknas endast i förhållande till storleken på den vuxna ogifta befolkningen, det vill säga människorna som i praktiken var tillgängliga för giftermål.¹¹⁶ Ett sådant giftermålstal har beräknats för tre olika år i Borås och redovisas i nedanstående tabell.

Tabell 2.3. Könsspecifika giftermålstal i förhållande till den ogifta vuxna befolkningens storlek (vuxen = 20 år), Borås 1855, 1880 och 1900. Promille

År	Kvinnor	Män
1855	40	54
1880	38	89
1900	50	106

Källa: Vigsellängder för Borås; DDB: Folkmängdsformulär (Borås 1855); 1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna (SVAR/RA); BiSOS A, 1900, 3:e avd., tabell 7.

Anmärkning: Beräknat på det genomsnittliga antalet gifta par årligen 1851–1860, 1876–1885 och 1896–1905. Antal ogifta: 535 kv. och 395 män (1855); 895 kv. och 378 män (1880); 2520 kv. och 1194 män (1900).

Beräkningen ger vid handen att en allt större del av stadens ogifta befolkning kom att gifta sig samt att det genomgående var lättare för en ungarl att bli gift än för en ogift kvinna. Utvecklingen över tid var dock inte densamma för kvinnor som för män. Kvinnornas giftermålstal ändrades inte mellan 1855 och 1880, men ökade sedan med en tredjedel. Männens tal hann däremot fördubblas och den betydande delen av ökningen skedde redan mellan de två första årtalen. Situationen år 1855 i Borås kan jämföras med Eskilstuna vid ungefär samma tid, där förhållandet var det omvända: kvinnornas giftermålstal var nästan dubbelt så högt som männens.¹¹⁷

116. Denna metod för beräkning av giftermålstal presenteras och används i Winberg 1975 och Hörsell 1983, s. 130-132.

117. Kvinnor ca 55 % och män ca 29 %, avseende Eskilstuna gamla stad och

Inom den i Borås dominerande textilindustrin hade kvinnor jämförelsevis gynnsamma förutsättningar att finna lönearbete. Ekonomen Paul Schultz menar, med Sverige som exempel, att fördelaktiga löne- och arbetsförhållanden för kvinnor kunde leda till att de väntade med att gifta sig. Också den äktenskapliga fruktsamheten förväntas sjunka, eftersom kvinnorna prioriterade förvärvsarbete framför fler barn.¹¹⁸ Om kvinnors giftermål skedde allt senare i livet bör andelen ogifta kvinnor ha ökat. Utvecklingen i Borås pekar i en annan riktning: andelen ogifta vuxna ökade inte, och de ovanstående giftermålstalen visar att allt fler män och kvinnor kunde gifta sig. Det pekar på jämförelsevis gynnsamma förutsättningar för familjebildning i staden.

Ett tvärsnitt av Boråshushåll år 1880

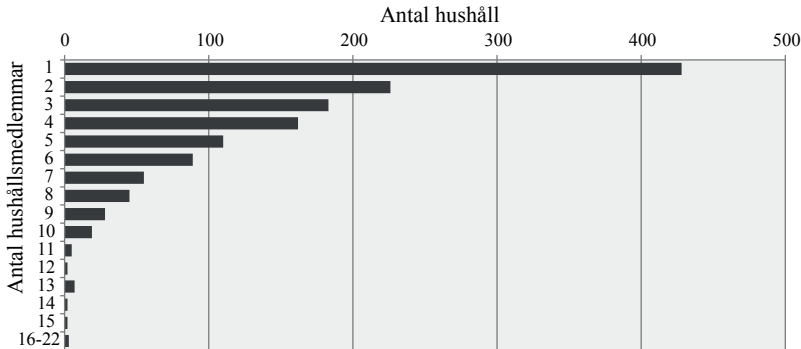
En mer genomgående tvärsnittsundersökning av Borås har genomförts särskilt för år 1880. Därigenom nås uppgifter om hur stora stadens hushåll var – i just detta sammanhang avseende inte bara familjen, utan även tjänstefolk, inhysta släktingar med mera. Det genomsnittliga hushållet bestod av 3,4 personer.¹¹⁹ Spridningen var dock mycket stor: dels fanns enstaka hushåll med tio-tjugo medlemmar och dels fanns en mycket stor mängd ensamhushåll. Fördelningen visas i diagram 2.6 på motstående sida.

Hushållen med en enda person var den i särklass vanligaste hushållsstorleken. Dessa bestod till drygt två tredjedelar av kvinnor, bland dem många fabriksarbetare. Men även andra yrkesgrupper

Eskestuna Fristad 1846–1850. En jämförelse kan även göras med Dala pastorat i Västergötland 1841–1850, där motsvarande var 60 % för kvinnor och 65 % för män. I båda dessa exempel räknas alla över 15 år som ogifta vuxna, vilket ger lägre tal än i Borås, där gränsen dragits vid 20 år. Hörsell 1983, s. 131 och Winberg 1975, diagram B:14, s. 110–115.

118. I synnerhet om kvinnors löner var höga sett i relation till männens. Enligt Schultz kan därför regionala skillnader i den relativa löneskillnaden mellan kvinnor och män bidra till att förklara tidpunkten för fertilitetstransitionens start. T. Paul Schultz, "Changing world prizes, women's wages, and the fertility transition", *Journal of political economy* (vol. 93), 1985:6.

119. Räknat utan ensamhushåll blir medelvärdet 4,6 personer. Båda uppgifterna exklusive "kvarstående obefintliga" samt personerna på fattighuset, som var skrivna som ett enda stort hushåll.

Diagram 2.6. Hushåll fördelade efter storlek, Borås 1880

Källa: 1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna (SVAR/RA).

och sociala skikt bildade ensamhushåll. Som diagrammet tydligt visar, förekom övriga hushållsstorlekar i fallande ordning, men med större förekomst av små hushåll än av stora. De stora hushållen med mer än tio personer utgjorde inte ens två procent av det fulla antalet. I dessa drogs antalet hushållsmedlemmar upp av tjänstefolk, främst pigor, samt hos vissa näringsidkare av lärlingar eller andra underordnade anställda. De hushållen som städslade pigor hade i medeltal 2,2 barn hemma och tillhörde utan tvekan främst stadens medel- och överklass.¹²⁰ Bara ett fåtal arbetare höll pigor, medan exempelvis handlande var kraftigt överrepresenterade.

Ett vanligt förekommande inslag bland Boråshushållen var hemmaboende mer eller mindre vuxna barn, både i arbetarfamiljer och bland mer välsituerade. En tvärsnittsundersökning ger dessvärre inga uppgifter om hur många tidigare hushållsmedlemmar som flyttat ut eller avlidit. En jämförelse kan istället göras med Hörsells Eskilstunastudie, som visar att under 1800-talets första hälft var hemmadöttrar vanligare än hemmasöner, eftersom sönerna tidigare flyttade hemifrån. Dessutom kunde barn i borgerliga familjer bo kvar hemma längre.¹²¹

120. Pigornas barn eller andra inneboende barn är inte medräknade.

121. Hörsell 1983, s. 171. En jämförelse kan göras med landsbygdens hushåll där obesuttna barn flyttade hemifrån vid 17 års ålder och bönders barn vid 19-20 (avseende ett område i Skåne under 1800-talets första hälft). Christer Lundh, "Servant migration in Sweden in the early nineteenth century", *Journal of family*

Sammanfattande diskussion

Födelsetalen i Borås ökade under 1800-talets slut och nådde en nivå som varken den övriga stads- eller landsbygdsbefolkningen i regionen kunde mäta sig med. Fortfarande vid 1900-talets början var talet jämförelsevis högt. Resultatet av tvärsnittsundersökningen ger intressanta konsekvenser för tolkningen av de allmänna födelsetalens utveckling. Det ökande födelsetalet kan inte avfärdas som bara en statistisk effekt orsakad av förändrad befolkningsstruktur, eftersom andelen unga gifta par i Borås var på samma nivå 1860 som 1920 – det vill säga genom stadens starka tillväxtpå period. Samtidigt ökade dock giftermålstalet, vilket tyder på att en växande del av befolkningen kunde bilda familj. Födelsetalets ökning bör åtminstone delvis ha berott på att familjerna i Borås helt enkelt skaffade fler barn. Däremot var den äktenskapliga fruktsamheten i bygden *utanför* staden, här representerad av Torestorps socken, vid sekelskiftet 1900 rimligen högre än vad födelsetalet ger vid handen. Detta eftersom den gifta befolkningen blev allt äldre samtidigt som de ogifta blev allt fler.

Att befolkningens sammansättning i Borås var tämligen stabil genom den stora expansionsfasen kan tolkas som att nya familjer bildades i samma takt som befolkningen växte. Den höga inflyttningen och den snabba folkökningen pekar på att betingelserna för att bilda familj var goda. Utvecklingen skilde sig klart från landsbygdssocknen Torestorp som kring sekelskiftet alltså präglades av få nya äktenskap och en åldrande befolkning. I Borås, där andelen unga var hög och könsfördelningen ojämn, fanns visserligen stora grupper som inte påverkade (den äktenskapliga) fruktsamheten, exempelvis de många unga ensamstående. Men deras andel blev allt mindre allteftersom staden växte, vilket giftermålstalets utveckling pekar på. Industristadens framväxt tycks alltså i denna mening inte ha påverkat den gifta familjens tongivande roll, i förhållande till andra familjeformer.¹²²

history (vol. 24), 1999:1.

122. Jfr Matović 1984, s. 151-155, som visar att förekomsten av "föräktenskapligt sammanboende" bland arbetare i Stockholm minskade under perioden 1860-1890.

Befolkningsförhållandena i Borås kan kopplas till två större utvecklingslinjer. Staden var en del av det demografiska Västsverige, där Älvsborgs län på flera vis var typiskt. Borås bildar också exempel på den närmast explosionsartade folkökning som flera handels- och industristäder under slutet av 1800-talet kan uppvisa och som byggde på överskott av både inflyttade och födda. Dessa två utvecklingslinjer kan skisserat sammanfattas i relationerna öst-väst och stad-land. Den regionala relationen öst-väst kan dock avgränsas ytterligare: som framgått finns skäl att utskilja (särskilt delar av) Sjuhäradsbygden som en demografisk region.

Även relationen stad-land kan preciseras. Hemvävarbygdernas starka folkökning under de föregående decennierna, tillika likheterna i näring och expansion mellan Borås och omlandets fabriksorter, bör ha bidragit till en sammansmältning också på ett kulturellt plan, av kunskaper, erfarenheter och uppfattningar, som påverkade invånarna i området.¹²³ I enlighet med den teori om ojämn utveckling som diskuterats i kapitlets inledning kunde boråsarna dra fördel av den rurala hemvävningens tillbakagång. Därifrån kunde kapital, kunskap och arbetskraft hämtas, samtidigt som många andra delar av regionen istället stagnerade, vilket i sin tur påverkade befolkningsutvecklingen. Förenklat uttryckt skedde alltså en förskjutning från landsbygd till stad. Förskjutningen skedde inom regionen, som alltså i sin helhet ändå bibehöll en ekonomiskt ledande position inom textilproduktion, såväl som folkökning och kanske även hög fruktsamhet. Denna utveckling ska hållas i minnet i de följande kapitlens vidare analys av staden.

*

I de två följande kapitlen kommer fokus riktas på familjebildningens och fruktsamhetens mönster på hushållsnivå. Givet de förutsättningar som presenterades i inledningskapitlet, utgår undersökningen huvudsakligen ifrån tre parametrar: 1) förändring över tid,

123. Här finner man även den individualiserande konservatism som diskuteras i Winberg 2001, s. 49-51, som skall ha präglat regionen. Se även Christer Winberg, "Konservatismens gråbygd", *Arbetsstad i förvandling*, Borås 1998.

2) skillnader mellan socioekonomiska grupper samt 3) skillnader mellan personer med bakgrund i stad respektive på landsbygd. Kapitel tre som här följer, tar sig an den första av parametrarna genom en överblickande och jämförande analys av hur mönstren för familjebildning och fruktsamhet i Borås förändrades under en hundraårsperiod, som rymmer övergången från förindustriell småstad till modern industristad.

Kapitel 3

FRUKTSAMHET OCH FAMILJEBILDNING I DET VÄXANDE BORÅS. DE STORA DRAGEN CIRKA 1830–1930

Vid 1900-talets början var Borås en annan stad än bara någon generation tidigare. Invånarantalet hade skjutit i höjden och storskalig textilindustri hade etablerats. De demografiska konsekvenserna bör ha varit långtgående. I det följande undersöks hur denna utveckling påverkade barnafödandet och därmed även vägen till det moderna familjemönstret. Som nämnts tidigare avses med familjemönster mer än bara hur många barn paren skaffade. I begreppet ryms exempelvis vid vilken ålder man bildade familj, när i livet mödrarna födde sina barn och huruvida födelsekontroll utövades. Dessa mönster kan i sin tur kopplas till frågan om barnens roll i familjen. Utifrån de tre Boråskohorterna kan familjemönstren jämföras över tid, för att ringa in de tvära kast i utvecklingen som tidigare antagits. Vad kännetecknade fruktsamhetsutvecklingen i Borås? Skedde en ökning i barnafödandet före den stora nedgången? De olika mönstren – vare sig fruktsamheten var hög eller låg – måste också ställas i relation till något. Det förutsätter jämförelser med studier av andra befolkningar, vilket görs löpande genom kapitlet.

Först skall något sägas om den familjerekonstruktion som bildar stommen till den föreliggande analysen och den sociala struktur som där avspeglas.

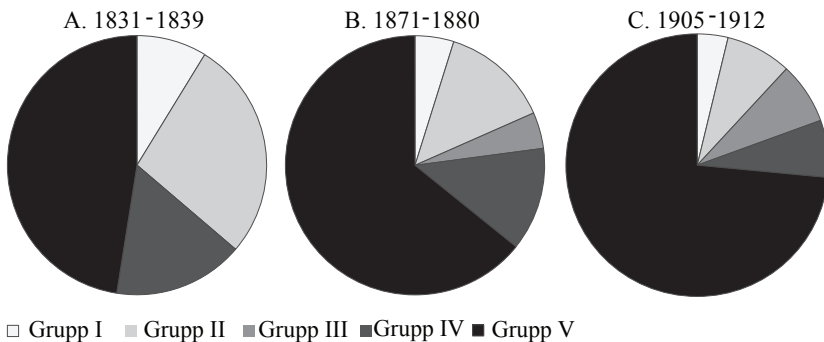
Boråskohorterna och deras sociala struktur

Familjerekonstruktionen är ordnad i tre kohorter som visar hur typiska familjer i staden såg ut under respektive period. Perioderna kan relateras till stora förändringsprocesser som kännetecknade 1800-talets Sverige: fertilitetstransitionen, industrialiseringen och urbaniseringen. Sambandet kan illustreras som följande:

Familjer bildade 1831-1839	Familjer bildade 1871-1880	Familjer bildade 1905-1912
Förindustriell stad	Industriellt genombrott	Industriell konsolidering
Svag urban folkökning	Mycket stark urban folkökning	Relativt stark urban folkökning
Förtransitionell tid	Övergångsfas	Modernt familjemönster

Dessa utvecklingslinjer präglade i hög grad Borås och ledde i förlängningen till att befolkningens sociala sammansättning grundligt förändrades. Förändringen speglas också i de tre Boråskohorterna. Familjerna i respektive kohort har fördelats till fem socialgrupper, baserat på framför allt makens yrke.¹²⁴ Dessa socialgruppers procentuella fördelning återges för varje kohort i cirkeldiagrammen nedan.

Diagram 3.1 A, B och C. Fördelning utifrån socialgruppsstillhörighet i tre kohorter med familjer i Borås

Förklaring:

- Socialgrupp I: Överskikt.
- Socialgrupp II: Övre medelskikt.
- Socialgrupp III: Lägre medelskikt.
- Socialgrupp IV: Hantverkare.
- Socialgrupp V: Arbetare.

Källa: Boråskohorterna.

¹²⁴. Om socialgruppsindelningen, se vidare Appendix C.

En mycket påtaglig skillnad mellan perioderna är ökningen av andelen arbetare, vilken skedde på bekostnad av tjänstemän, handlande, hantverkare och alla andra i socialgrupperna I, II och IV. Exempelvis utgjorde arbetarfamiljerna inte ens hälften av kohorten 1831–1839, men nära tre fjärdedelar av 1900-talskohorten. Och medan drygt en fjärdedel av familjerna i kohorten 1831–1839 tillhörde grupp II, var motsvarande andel i den sista kohorten endast åtta procent. I denna mening blev alltså Borås en allt mer homogen arbetarstad.¹²⁵

Om kohorterna skärskådas ytterligare, framkommer att socialgruppstillhörigheten kunde skilja sig en hel del mellan familjer som var födda i staden och de som flyttat dit från andra orter, framför allt bland kvinnorna. I tabell 3.1 återges socialgruppsfördelningen i respektive kohort, sett till familjer där hustrun antingen var född i Borås eller hade flyttat till staden.

Tabell 3.1. Procentuell fördelning i fem socialgrupper bland kvinnor födda i Borås respektive övriga orter i tre kohorter med familjer i Borås

	Kvinnor födda i Borås (%)			Kvinnor inflyttade till Borås (%)		
	1831–1839	1871–1880	1905–1912	1831–1839	1871–1880	1905–1912
Grupp I	21	10	4	0	4	4
Grupp II	39	25	15	19	11	7
Grupp III	0	4	7	0	5	8
Grupp IV	24	22	11	11	11	6
Grupp V	15	39	63	70	69	75
Summa	99%	100%	100%	100%	100%	100%

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Avrundat till hela procenttal.

Skillnaden mellan kvinnorna födda i Borås och de inflyttade kvinnorna var som mest påtaglig i 1830-talskohorten och minskade därefter. En betydligt större andel av de inflyttade kom efter att de gift sig att tillhöra arbetargruppen, särskilt i de två 1800-talskohorterna. Kvinnorna födda i Borås nådde istället i högre grad mer välsituerade

^{125.} Jfr Rune Jungen, *Vävarstad i uppror*, Stockholm 1978, s. 16-17, där Borås befolknings arbetarprägel beskrivs som "extrem".

positioner. Exempelvis tillhörde en tredjedel av de Boråsfödda i kohorten 1871–1880 socialgrupperna I och II, medan motsvarande andel bland inflyttarna inte ens var hälften så stor. Kohorterna bekräftar bilden av en allt mer arbetardominerad befolkning, speciellt bland inflyttarna, men visar också att de sociala skillnaderna mellan inflyttare och infödda stadsbor avtog över tid.

Även kohortmedlemmarnas *uppväxtförhållanden* är av intresse, eftersom den sociala rörligheten då kan belysas. Tog kvinnorna ett kliv uppåt, i social mening, när de gifte sig i Borås? Denna så kallade sociala generationsmobilitet har kartlagts genom att ett urval av kvinnor från kohorterna 1871–1880 och 1905–1912 har följts bak i tid.¹²⁶ Resultatet återges i de två matriserna på nästa sida, där kolumnerna visar socialgruppsstillhörighet för kvinnornas uppväxtfamilj och raderna visar vilken grupp kvinnorna tillhörde i vuxen ålder (diagram 3.2 A och B). Siffrorna anger antalet personer som tillföll respektive grupp.

En något större andel av kvinnorna i kohorten 1871–1880 än i den senare kohorten hade tagit ett kliv uppåt bland de sociala skikten. Den övergripande tendensen mellan de båda tidsperioderna är dock likartad: nära två tredjedelar blev kvar i den socialgrupp de tillhört som barn, alltmedan bara var femte nådde ett högre samhällsskikt. Den uppåtgående rörligheten från den stora arbetargruppen (socialgrupp V) var under den första perioden ungefär densamma som för resten av kohorten och i den senare perioden till och med något högre. Kvinnorna i 1870-talskohortens socialgrupper II och IV kan sägas både ha gift upp sig och gift ned sig. I 1900-talskohorten var däremot den uppåtgående rörligheten mer begränsad: en stor del av kvinnorna från grupp II och nästan alla från grupp IV föll till en lägre grupp.¹²⁷

Resultaten kan jämföras med Kronborg och Nilssons studie av den sociala rörligheten i Halmstad kring förra sekelskiftet. Inom den mest likvärdiga gruppen rörde sig hela fyrtioåtta procent

126. För att hålla samman jämförelsen kronologiskt utesluts här uppväxtförhållandena bland mödrarna i 1830-talskohorten. Enstaka individer hade behövt följas ända till 1700-talet, vilket vore att gå utanför ramarna för denna studie.

127. Många i den senare kohorten som gick från socialgrupp II till arbetarskiktet, kom från bondehushåll (jordägande bönder räknas till grupp II).

Diagram 3.2 A och B. Social generationsmobilitet bland gifta kvinnor i Borås, familjer bildade 1871–1880 och 1905–1912. Absoluta tal

Rörlighet, procentuell fördelning

A) 1871–1880

		Född i grupp...				
		I	II	III	IV	V
Hamnar i grupp...	I	1	5		1	1
	II	3	8	1	4	6
	III		1			3
	IV			1	4	14
	V	1	7	1	3	71

Uppåtgående: 26%
Stillastående: 62%
Nedåtgående: 12%

B) 1905–1912

		Född i grupp...				
		I	II	III	IV	V
Hamnar i grupp...	I	3	4			
	II		3			8
	III		4	1	1	8
	IV		3		1	9
	V		13		10	99

Uppåtgående: 18%
Stillastående: 64%
Nedåtgående: 18%

Källa: Boråskohorterna.

Förklaring: Fälten uppe till höger visar uppåtgående social rörlighet och fälten nere till vänster visar nedåtgående social rörlighet. Den markerade diagonalen anger vilka som varken rörde sig uppåt eller nedåt. Matrisens format har hämtats från Kronborg och Nilsson 1975, s. 195ff.

uppåt medan tio procent rörde sig nedåt.¹²⁸ Det är en stor skillnad mot Borås vid ungefär samma tid, där lika många rörde sig uppåt som nedåt och de flestas position förblev oförändrad. Visserligen beror skillnaden delvis på att olika sociala klassificeringsscheman använts, men rimligen också på Borås mer utpräglat industriella karaktär, där en så stor del av invånarna befolkade arbetarskikten.

Den sociala strukturen i Borås förändrades således mellan perioderna. Främst genom att arbetargruppens andel ökade, samtidigt

128. Gruppen rubriceras som "kvarboende gifta kvinnor". Kronborg och Nilsson 1975, s. 199.

som grupperna med exempelvis företagare, arbetsledare och hantverkare minskade sin andel. Analysen av den sociala rörligheten bekräftar också detta. Dessutom minskade skillnaden i socialgruppstillhörighet mellan invånarna födda i staden och inflyttarna. Denna förändring måste ha påverkat livet och arbetet i staden och i förlängningen även boråsarnas möjlighet att bilda familj och skaffa barn.

Att bilda familj och skaffa barn

I äldre tid var äktenskap i princip en nödvändighet för familjebildning, och fortfarande vid 1800-talets slut var äktenskap den gängse grunden för att kunna stadga sig och skaffa barn.¹²⁹ I 1800-talets städer förekom visserligen samboförhållanden av olika slag och i Borås föddes vart tionde barn utom äktenskap. I jämförelse utgjorde dock dessa alternativa familjeformer undantag och var dessutom ofta av mer tillfällig art. En undersökning av boråsarnas *vigselålder* markerar därför lämplig startpunkt för den följande framställningen.

Många studier har ägnats att utreda vid vilken ålder eller tidpunkt i livet som unga par ingick äktenskap och bildade familj, något som visat sig variera en hel del mellan olika samhällen och tidsperioder. Gifte sig kvinnorna tidigt i livet fick de i regel fler barn.¹³⁰ Det brukar förklaras av att kvinnor som gifte sig tidigt hade längre tid på sig att föda många barn, samtidigt som det i regel är lättare att bli gravid i unga år.¹³¹ En annan kanske mindre mekanisk förklaring är att en låg giftermålsålder indikerar att de ekonomiska och sociala hindren mot att bilda familj och skaffa barn var små, vilket är i linje med inledningskapitlets diskussion om födkroksbygder.

129. Se vidare Appendix B samt avsnittet "En studie på familjenivå", kapitel ett.

130. Sambandet mellan giftermålsålder och barnantal har också undantag – antalet barn kunde förstås vara högt även i familjer där kvinnorna gifte sig senare i livet.

131. Exempelvis menar George Alter att den allt högre äktenskapsåldern var den viktigaste demografiska faktorn för fertilitetstransitionens start i Verviers i Belgien. Alter 1988.

Ett utmärkande drag för hela Västeuropa var att både män och kvinnor gifte sig förhållandevis sent i livet, i 25–30-årsåldern.¹³² Det har framhållits att många unga människor i och med industrialiseringen och tidens nya möjligheter att finna levebröd, bröt med de äldre strukturer som upprätthållit detta västeuropeiska giftermålsmönster, varpå giftermålsåldern sjönk.¹³³ Förhållandet visar sig dock mer sammansatt, i många fall gifte man sig i fortsatt hög ålder även i industrialiserade områden. I svenska städer höll sig både giftermålsåldern och det allmänna giftermålstalet relativt stabila under 1800-talets andra hälft. Först efter sekelskiftet sjönk giftermålsåldern, vilket exemplifieras i en jämförande studie av Sundsvall och Linköping, där kulturella faktorerens roll vid exempelvis beslut om giftermål lyfts fram som bidragande orsak till giftermålsmönstrens kontinuitet.¹³⁴

Det finns också anledning att betona skillnaderna mellan olika städer. Exempelvis visar E.A. Wrigley att giftermålsålder, andelen gifta samt den äktenskapliga fruktsamheten skilde sig åt mellan befolkningar som dominerades av kvinnor (som i Aachens textilindustri) respektive av män (som i kolindustriregioner). Jämförelsevis få av kvinnorna i Aachen gifte sig och det skedde dessutom sent i livet. Aachens allmänna födelsetal var därför låga, men den äktenskapliga fruktsamheten bland de kvinnor som väl gifte sig var däremot mycket hög. I kolindustriregioner var situationen däremot den motsatta. Enligt Wrigley berodde skillnaderna i giftermålsålder bland annat på att det var svårare för kvinnor att finna en partner i de kvinnodominerade textilområdena.¹³⁵ En jämförelse med de

132. Detta kan jämföras med områden i Östeuropa och Asien där kvinnor gifte sig som tjugooåringar, medan männen var äldre. Christer Lundh et al, *Similarity in difference*, Cambridge, Massachusetts 2014.

133. Se t.ex. Seccombe 1992 och Sarah Moreels och Koen Matthijs, "Marrying in the city in times of rapid urbanization", *Journal of family history* (vol. 36), 2011:1, s. 73-74. En mer nyanserad bild föreslås däremot i Lynch 1991. Det råder även viss oklarhet kring när den svenska befolkningen trädde in i det västeuropeiska giftermålsmönstret. Den kvinnliga giftermålsåldern tycks ha ökat mellan 1600- och 1700-talen. Palm 2001, s. 103-114 och Larsson 2006, s. 134-147.

134. Brändström et al 1999. Jfr Nilsson och Tedebrand 2005, s. 102-103. För vidare forskningsöversikt och (belgiska) exempel, se Myron P. Gutmann och René Leboutte, "Rethinking protoindustrialization and the family", *The journal of interdisciplinary history* (vol. 14), 1984:3.

135. Dessutom var Aachen katolskt. Enligt Wrigley är det "svårt att inte dra slutsatsen

västsvenska proto- och fabriksindustriella textilområdena ligger här nära till hands. I vävarsocknen Örby i Mark gifte sig obesuttna hemvävare förhållandevis sent, men fick trots det många barn.¹³⁶

Familjebildning och äktenskap i Borås

När i livet gifte sig kvinnorna och männen i Borås? Av det ovanstående kan antas att giftermålsåldern i staden visade kontinuitet under 1800-talet, precis som i andra svenska städer, men också att industrialiseringen och urbaniseringen på sikt gav en lägre giftermålsålder. I jämförelse bör dock kvinnor i en textilstad som Borås rimligen ha gift sig sent i livet. På basis av de tre Boråskohorterna har genomsnittlig giftermålsålder beräknats för kvinnor respektive män och kan jämföras mellan de tre perioderna i tabell 3.2. Endast ålder vid första giftermålet anges – hade även omgiften medräknats skulle medelvärdet ha blivit betydligt högre.¹³⁷

Tabell 3.2. Genomsnittlig ålder (år) vid första giftermålet. Kvinnor och män i Borås under tre perioder

	Kvinnor	Män	Åldersskillnad mellan makarna
Borås 1831–1839	27,3	28,9	1,6
Borås 1871–1880	27,2	28,3	1,1
Borås 1905–1912	25,6	27,2	1,6

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal observationer: 1831–1839, 70 kvinnor och 65 män; 1871–1880, 304 kvinnor och 275 män; 1905–1912, 183 kvinnor och 175 män.

Anmärkning: Endast kvinnor gifta före 45 års ålder.

att religion spelade en viktig roll för den allmänna fruktsamhetens nivåer” (min översättning). E.A. Wrigley, *Industrial growth and population change*, Cambridge 1961, s. 148–149.

136. Obesuttna hemvävare gifte sig i medeltal något senare i livet än icke-vävande bönder, men fick ändå fler barn än bönderna. Ahlberger 1988a, s. 109ff, 117f och tabell XV.

137. Även medianålder har beräknats. Den var bland kvinnor omkring ett år lägre än medelåldern eftersom enstaka nygifta personer upp i fyrtioårsåldern drar upp medelvärdet. Bland män var skillnaden mellan median- och medelvärde ännu större. I det följande används för jämförbarhetens skull enbart medelvärden som lägesmått.

Paren gifte sig vid i stort sett samma ålder på 1830-talet som på 1870-talet, i synnerhet kvinnorna. På längre sikt sjönk giftermålsåldern och på kvinnosidan skedde en tydlig minskning mellan den andra och tredje perioden. Även om åldersskillnaden mellan makarna varierade något, höll den sig med marginal mellan ett och två år. I jämförelse med andra städer intog Borås något av en mellanposition. Boråsarnas giftermålsålder 1871–1880 var lägre än i Linköping, men högre än i Sundsvall, särskilt bland kvinnorna.¹³⁸ Sundsvall var en stad under stark tillväxt och visar på denna punkt större likhet med Borås än med Linköping. Att kvinnorna i Sundsvall gifte sig så tidigt skall ha berott på stadens mansöverskott – det var lätt för unga kvinnor att hitta en lämplig partner, medan Borås istället hade kvinnoöverskott.¹³⁹ Mot detta resonemang talar emellertid det faktum att giftermålsåldern bland *män* varken ökade i Sundsvall eller var särdeles låg i Borås. Skillnaderna städerna emellan pekar på hur lokala omständigheter som befolkningens könsfördelning, men även vedertagna vanor, inverkade på familjebildningen och skapade lokala mönster.

Som nämnts ovan gifte sig obesuttna hemväverskor i Örby jämförelsevis sent. Sett till socknens *hela* befolkning var giftermålsåldern under den förindustriella perioden 24,9 år, alltså betydligt lägre än i staden. Den låga åldern hänför Christer Ahlberger med vissa reservationer till hemindustrins goda konjunkturer.¹⁴⁰ I den senare perioden (1871–1880) var giftermålsåldern i grannsocknen Torestorp uppe i 27,3 år, vilket intressant nog är i princip samma ålder som i Borås vid samma tid.¹⁴¹

138. Linköping: kvinnor 27,8 och män 29,6 år. Sundsvall: kvinnor 25,0 och män 27,9 år. Avseende par gifta 1870–1879. Som nämnts var giftermålsåldrarna i såväl Linköping som Sundsvall ”påfallande konstanta över tid”. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 102 och tabell 7. Även i några belgiska städer, mest bland kvinnor, sjönk giftermålsåldern under seklets andra del. Moreels och Matthijs 2011.

139. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 103.

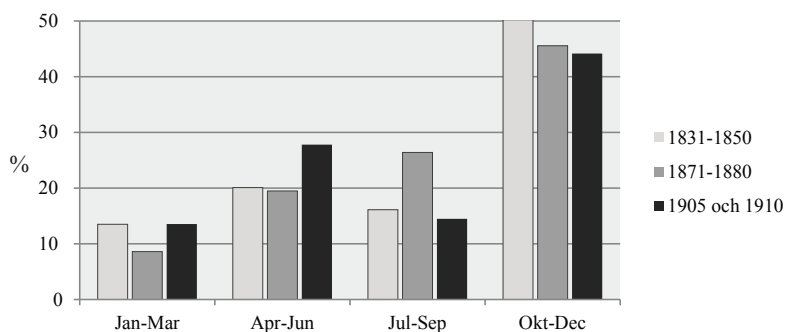
140. Exemplet gäller för perioden 1821–1850. Ahlbergers viktigaste reservation är att den sociala hierarkin mellan bönder och obesuttna var en viktigare skiljande variabel än hemindustrins utkomstmöjligheter. Ahlberger 1988a, s. 109–112.

141. Torestorkohorten. Den relativt höga giftermålsåldern gick hand i hand med fallande giftermålstal, som i Torestorp 1896–1900 bara var omkring hälften så stort som genomsnittet för Sveriges landsbygd. Mönstret var inte bara lokalt, Gustaf Sundbärg har beskrivit Älvsborgs läns giftermålstal som ”abnormt ringa”. Ahlberger

Giftermålens tidpunkt på året

Den kontinuitet i giftermålsåldern som påvisats i tidigare studier och som i Borås fall åtminstone gällde för 1800-talet, belyser trögheten i rådande uppfattningar om bruklig ålder och position som man förväntades ha uppnått för att kunna stadga sig.¹⁴² Hit hör också praktiska saker som att finna adekvat husrum eller att spara till bohag. Även själva bröllopet var ekonomiskt påfrestande, med kostnader för ringar, gåvor, stämpelavgifter med mera, vilket gjorde att bröllopsdatumet ibland fick skjutas fram.¹⁴³ Att gifta sig mer spontant, till exempel på grund av graviditet, skulle kunna ses som motsatsen till mer ”överlagd” familjebildning. Genom att jämföra vigslarnas fördelning över året ges således viss indikation på hur traditionsstyrt det var att gifta sig.

Diagram 3.3. *Vigslar i Borås under tre perioder. Procentuell fördelning över årets kvartal*

Källa: Boråskohorterna samt kompletteringar ur vigselböcker för Borås.

En övervägande del av paren vigdes under årets sista månader och märkbart få gifte sig i början av året. Mönstret är genomgående för alla kohorterna. På en mer detaljerad nivå framgår att många gifte sig under årets lediga dagar, vilket inte är oväntat. Dels utmärker sig oktober, med sin ”slankvecka” då tjänstefolk var fria från arbete och hade möjlighet att flytta till en ny arbetsgivare.¹⁴⁴ Det gäller

1992, diagram 2 och *Emigrationsutredningen*, bilaga V, s. 135.

142. Jfr Frans van Poppel och Jan Nelissen, ”The proper age to marry”, *The history of the family* (vol. 1), 1999:1 och Lynch 1991, s. 80.

143. Matović 1984, s. 61.

144. I Västsverige kallad ”minskeveckan” eller ”räscholveckan”. John Granlund,

framför allt på 1830-talet, då mer än en fjärdedel av paren gifte sig i oktober. Dels märks december, med en koncentration av vigslar under mellandagarna.¹⁴⁵ Att särskilda årstider och till och med dagar var överrepresenterade tyder på att traditioner och praktiska omständigheter vägde tyngre vid beslut om giftermål än till exempel ett barns beräknade nedkomstdatum.¹⁴⁶

Giftermålsåldern har här fungerat som indikator på när i livet unga boråsare kunde stadga sig och därmed var i begrepp att skaffa barn. Som sagt kan en koppling mellan giftermålsålder och hur många barn en familj skaffade antas, men det är bara *en av flera* aspekter att ta hänsyn till. Innan barnafödandet i Borås undersöks vidare måste därför först de gängse formerna för familjeplanering diskuteras.

Familjeplaneringens former och mönster

Förekomsten av familjeplanering genom historien är ett omdebatterat ämne. Även om det har visat sig svårt att motbevisa att fruktsamheten – även den äktenskapliga – har begränsats, har istället frågan huruvida begränsningen skede medvetet, alltså som familjeplanering i modern mening, varit ett tvistefrö. Förekomsten av familjeplanering i 1700- och 1800-talets agrarsamhälle har påvisats i en rad undersökningar. Christer Winberg sammanfattar sin studie av Dala i Västergötland med att det ”förekom en stark födelsekontroll inom äktenskapen. Den varierade i styrka mellan olika grupper och hade delvis olika utformning”.¹⁴⁷

”Avlöningsformer”, i Andreas Lindblom (red.), *Arbetaren i helg och söcken. II*, Stockholm 1944, s. 183.

145. 1871–1880 ägde exempelvis drygt hälften av decemberbröllopen rum 26–31 december.

146. Det ska nämnas att inte heller *födslarna* var jämnt fördelade över året. Sedan länge dominerade generellt mars och september, men skillnaden var avsevärt mindre av vad vigslarnas fördelning i diagram 3.3 visar.

147. Winberg 1975, s. 268. Se även Tommy Bengtsson och Martin Dribe, ”Deliberate control in a natural fertility population”, *Demography* (vol. 43), 2006; Martin Dribe och Francesco Scalone, ”Detecting deliberate fertility control in pre-transitional populations”, *European journal of population* (vol. 26), 2010:4; Jan van Bavel,

Bilden är mer oklar vad gäller städernas befolkning, inte minst eftersom den urbana fruktsamhetsforskningen främst har fokuserat på familjeplanering i den form den tog under fertilitetstransitionens slutfas efter förra sekelskiftet. För Sverige utgör Ann Hörsells arbete om det förindustriella Eskilstuna ett intressant undantag. Hörsell konstaterar försiktigt ”ett mönster som kan tydas som ett utslag av någon form av barnbegränsning”. Hon relaterar mönstret till familjernas ekonomiska situation, men kan inte avgöra hurvida barnbegränsningen var ett utslag av *medveten* planering.¹⁴⁸ Givet de särpräglade förhållanden som rådde i de nya industristäderna finns skäl att anta att varken familjeplaneringens förekomst eller form behöver ha varit samma som under tidigare perioder.

Diskussionen om exempelvis kollektiv respektive individuell familjeplanering lägger fokus på de skilda *förutsättningarna* för att begränsa den äktenskapliga fruktsamheten. Själva handlingsätten eller strategierna för barnbegränsningen kunde dock variera, beroende på vad man avsåg att uppnå. De viktigaste av dessa handlingsätt har systematiserats av befolkningshistoriker och kan sammanfattas i följande fyra punkter.¹⁴⁹

- Barnafödandet koncentreras till äktenskapets första period.
- Barnafödandet avslutas tidigt. Att aktivt välja eller förmås att inte ha fler barn vid en viss punkt i livet eller vid ett visst uppnått antal barn, kallas i forskningen för *avbrytning* och indikerar förekomsten av födelsekontroll.¹⁵⁰ Tidigt avslutat barnafödande tillhör det moderna fruktsamhetsmönstrets mest typiska kännetecken.¹⁵¹ Gränsen mellan denna punkt

”Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe”, *Population studies* (vol. 58), 2004:1 samt Jan van Bavel och Jan Kok, ”A mixed effects model of birth spacing for pre-transition populations”, *The history of the family* (vol. 15), 2010:2.

148. Exemplet rör gesällhustrur. Hörsell 1983, s. 172-173, citat s. 172.

149. Punkterna från början uppställda i Winberg 1975, s. 227. Se även Knodel 1988, s. 218ff.

150. Hit medräknas inte familjer där kvinnor föder sista barnet tidigt pga. ”yttre” omständigheter, som exempelvis att maken avlider. Den svenska termen *avbrytning*, tillika övriga översättningar som här nämns introduceras i Hallberg 2013.

151. Avbrytning behöver inte nödvändigtvis ha skett *tidigt* i moderns liv, men förekomsten av detta bruk är annars svårare att fastslå.

och den föregående är flytande.

- Inga barn föds under äktenskapets första period (*fördröjning*). Att avvakta med barn i början av äktenskapet var ovanligt i Sverige, men har exempelvis varit brukligt i samhällen där barnäktenskap förekommer.
- Barnafödandet sprids ut över hela den fruktsamma perioden, men intervallen mellan barnen är långa (*utspridning*). Med längre tidsintervall mellan nedkomsterna blir barnskaran mindre och dessutom hinner syskonen växa till sig mer tills nästa barn föds. Med långa intervall kan fruktsamheten alltså vara relativt låg, även om kvinnor födde barn upp i hög ålder. Historiker har särskilt lyft fram långa amningstider som ett sätt att förlänga tiden mellan födslarna, något som tycks ha följt vissa regionala mönster.¹⁵²

Det moderna fruktsamhetsmönstret utmärker sig generellt genom att mödrarna föder sitt sista barn tidigt i livet, att det går kort tid mellan nedkomsterna och förstås att de därmed får färre barn. Jämfört med ett fruktsamhetsmönster präglad av många barn, längre intervall och barn födda sent i moderns liv, blir på så vis den period i livet då mödrarna är gravida eller då det finns småbarn i hemmet mycket kort.

Inom demografin används också begreppet paritetsspecifik fruktsamhet, som betyder att föräldrarna hade en viss målbild, till exempel ett visst antal barn eller en särskild fördelning av döttrar och söner. Ett mål på exempelvis fyra barn var förstås lättare att nå för en kvinna som gifte sig tidigt i livet, men ingalunda ouppnåeligt heller för en som gifte sig vid 30–35 års ålder. Att däremot få sju eller åtta barn kunde bara kvinnor som gifte sig tidigt i livet mäka med.

Hur paren däremot rent praktiskt gick tillväga för att undvika graviditet är en i sammanhanget underordnad fråga. Det hör också

152. Om amningsvanorna, se Anders Brändström, *De kärlekslösa mödrarna*, Umeå 1984 och Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the child*, Umeå 2002. Se vidare avsnittet ”Intervall mellan barnen”, i nästföljande kapitel.

till ämnets natur att bevarade uppgifter om bruk av preventiva tekniker är sällsynta.¹⁵³

Sexuella förbindelser före äktenskapet?

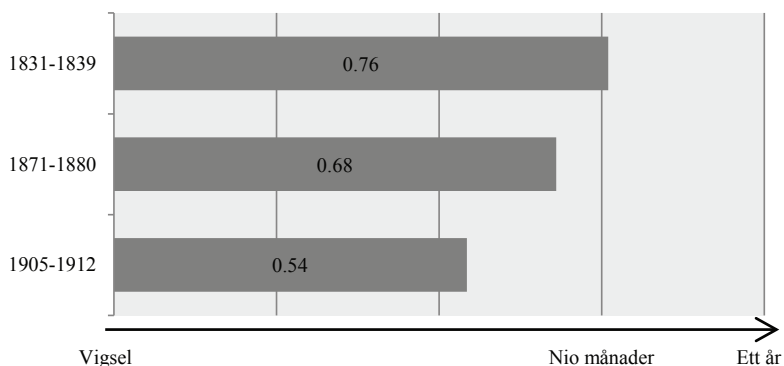
Familjeplanering genom att nygifta par väntade med att skaffa sitt första barn var generellt sett ovanligt och bör rimligen ha varit så även i Borås. Tvärt om var det vanligt att kvinnor redan väntade barn när de gifte sig. Exempelvis fick var fjärde kvinna i Dala sitt första barn mindre än sju månader efter vigseln.¹⁵⁴ Men även om sexuell umgänge före äktenskapet var vanligt förekommande fanns likafullt normer att rätta sig efter. I många fall verkar exempelvis trolovning, lysning eller samboende ha varit en viktigare gräns än själva vigseln.¹⁵⁵ Att gifta sig då man redan väntade barn kan också tyda på att barnet var oplanerat, det vill säga att paret valde att gifta sig ställda inför faktum att de väntade barn.¹⁵⁶ Genom att jämföra tiden mellan parets vigsel och deras första barns födelse indikeras förekomsten av föräktenskapliga förbindelser. Differensen i tid återges i diagram 3.4 på nästa sida.

153. Detsamma poängteras av Sune Åkerman: "the will and the motives behind family limitation are the essential points, not how the people practically went about it." Sune Åkerman, "How did the great decline in fertility start?", i Anders Brändström och Jan Sundin (red.), *Tradition and Transition*, Umeå 1981, s. 229. Utifrån intervjuer med människor som bildade familj under mellankrigstiden påpekar Åkerman att övergången till det moderna familjemönstret kunde genomföras i hel bygd utan tillgång på moderna preventivmedel såsom kondomer. Sune Åkerman, "Befolkningen som problembarn", i Ronny Ambjörnsson och David Gaunt (red.), *Den dolda historien*, Stockholm 1984, särskilt s. 214. Sofia Klings studie av bruket av barnbegränsning och preventivmedel i början av 1900-talet visar, som tidigare nämnts, att så kallat avbrutet samlag var den vanligaste metoden och kondomer var det vanligaste tekniska preventivmedlet (utöver avhållsamhet). Något som påverkade bruket av kondomer var att de var så dyra. Kling 2007, särskilt s. 143, 172ff. Se även Frykman 1975, s. 127-133.

154. Tiden som avses är 1776-1830. Andelen var högre bland obesuttna än bland bönder. Winberg 1975, tabell XIII:A.

155. Ann-Sofie Kälvmemark [Ohlander], "Att vänta barn när man gifter sig", *Historisk tidskrift* (vol. 97), 1977. Se även Winberg 1975, s. 220 och Frykman 1975, s. 143-144.

156. Det föddes dock också många utomäktenskapliga barn - i Borås ca vart tionde barn under 1800-talets senare del. Det vittnar om sexuella aktiviteter bland ogifta och pekar i förlängningen på att många som blev med barn inte kunde gifta sig.

Diagram 3.4. Genomsnittlig tidsdifferens (år) mellan parets vigsel och första barnets födelse

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Medelvärdena har beräknats utan största och minsta femtepercentilen.

Inte under någon av perioderna gick det i medeltal längre än motsvarande nio månader mellan vigseln och första barnets födelse. På sikt minskade differensen och perioden 1905–1912 var tidsskillnaden bara ett halvår.¹⁵⁷ Gemensamt för de tre perioderna var likväl att det uppenbarligen inte kan ha dröjt länge mellan giftermål och sexuell umgänge; familjeplanering genom fördröjning förekom knappast i Borås.

I minnesuppteckningar nämns par som levt flera år tillsammans, men som gifte sig först när ett barn var på väg. Till exempel berättar en dåvarande servitris i Stockholm: ”Vi hade sällskapet i tre år och på hösten 1919 förlovade vi oss. Julen samma år tog vi ut lysning. Jag var då i grossess, och min nedkomst var nära förestående.”¹⁵⁸ En västgöte, född 1886, berättar angående sin storebrors tillkomst om ett liknande förlopp, men berör även synen på att föda utomäktenskapliga barn: ”Att råka i en sådan situation på den tiden [...], det fanns inget överseende, ingen förlåtelse. [...] Alltså kom min bror till världen, vigda blev föräldrarna förstas i grevens tid.”¹⁵⁹

157. Till saken hör att medelvärdena dras ned av att vissa par fick barn redan före giftermålet, men som inte klassades som oäkta.

158. *Kommunalarbetarminnen*, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm 1958, s. 140.

159. *Byggnadsarbetarminnen*, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm 1950, s. 160.

Med fokus på framför allt 1800-talet diskuterar Christer Winberg sambandet mellan gammalkyrklig väckelse, fördömande av ogifta mödrar och låg utomäktenskaplig fruktsamhet – företeelser som särskilt utmärkte det västsvenska området.¹⁶⁰ I ett sådant sammanhang var kvinnor och män som funnit sig vänta barn sannolikt mer benägna att snart se till att gifta sig. Detta korresponderar bättre med de två första Boråskohorterna än med den sista. Den kortare tiden mellan giftermål och första barnet i 1900-talskohorten tyder på att allt fler par avvaktade med giftermål, trots graviditet. Kanske kan en förändrad syn på att skaffa barn som ogift ha bidragit till detta.

Av detta kan konstateras att nygifta par omedelbart skaffade barn, men samtidigt att vetskapen om att man väntade barn också kunde leda ogifta par till giftermål. Framställningen har också gett en antydning om när i livet kvinnorna fick sitt första barn. Det var dock inte bara barnafödandets start som varierade, utan även den ålder då kvinnorna födde sitt *sista* barn. Jämförs kvinnornas ålder då deras första respektive sista barn föddes, ges ett mått på när i livet och under hur lång tid en genomsnittlig familj befann sig i ”småbarnsstadiet”. Detta tidsspänn kallas för kvinnornas reproduktiva period och ger värdefulla uppgifter om de rådande familjeplanerande strategierna, framför allt om förekomsten av avbrytning.

Mödrarnas ålder när de fick barn

Tidigare studier ger vid handen att den genomsnittliga åldern då mödrarna fick sitt sista barn kunde variera ganska mycket mellan olika sammanhang. Om än ett sällsynt undantag, födde exempelvis kvinnor i sörmländska Åsunda vid 1800-talets mitt inga fler barn efter trettioåttio års ålder.¹⁶¹ I äldre tid var dock höga trettioårsåldern, men sällan mycket mer än fyrtio år, en vanligare medelålder för

160. Winberg 2001, s. 59-60.

161. Ingrid Eriksson och John Rogers, *Rural labor and population change*, Uppsala 1978, s. 141.

kvinnornas sista nedkomst. I Dalslandssocknen Grinstad 1768–1859, där fruktsamheten var förhållandevis hög, fick mödrarna barn ända upp i cirka fyrtioett års ålder, även om de gift sig tidigt i livet.¹⁶² Skillnaderna i när mödrarna i medeltal fick sitt sista barn följde både sociala och regionala mönster, vilket pekar på att avbrytning faktiskt kunde vara ett aktivt val. Det var alltså inte bara den biologiska klockan som avgjorde när någon fått ”tillräckligt” många barn.

Boråskvinnornas genomsnittliga ålder vid första respektive sista nedkomsten visas för de tre kohorterna i tabell 3.3 nedan.¹⁶³ Där återges också tidsspannet mellan dessa två händelser – den reproduktiva perioden. Åldern vid sista barnet beräknas endast på *avslutade* familjer, det vill säga där man kunnat följa mammans barnafödande tills hon inte fick fler barn eller nådde fyrtiofem års ålder och där kartläggningen alltså inte avbrutits på grund av dödsfall, utflyttning eller liknande.¹⁶⁴

Tabell 3.3. Mödrars ålder vid första och sista barnets födelse samt tidsspannet däremellan. Familjer i Borås, bildade under tre perioder. Medelvärden (år)

Kohort	Första barnet	Sista barnet	Reproduktiv period
1831–1839	27,5	37,5	10,0
1871–1880	27,9	39,3	11,4
1905–1912	25,9	34,0	8,1

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Ålder vid sista barnets födelse avser avslutade familjer.

Anmärkning: Antal mödrar. Första barnet: 1831–1839, 64; 1871–1880, 303; 1905–1912, 171. Sista barnet: 1831–1839, 52; 1871–1880, 178; 1905–1912, 118.

162. Hallberg 2013, tabell 12.4. I Dala i Västergötland 1776–1830 var motsvarande ålder mellan 38 och 41 år, beroende på (i första hand) mödrarnas giftermålsålder. Winberg 1975, tabell B:39.

163. Notera att årtalen i tabellen avser när familjernas första barn föddes, vilket innebär att det sista barnet ibland föddes mer än ett decennium senare.

164. Även kallat fullbordade familjer. Övriga avgränsningar för beräkning av den reproduktiva perioden: 1) Om mamman inte har fött barn på fem år kan familjen betraktas som avslutad även före mammans 45-årsdag. 2) I några fall här även utomäktenskapligt födda barn till tidigare gifta änkor också medräknats, eftersom de ansetts höra till ett redan etablerat familjesammanhang. 3) Skilsmässor förekom bara i 1900-talskohorten och har då räknats som att familjen avslutats. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 skilde sig mindre än trehundra par årligen i Sverige, mestadels i de stora städerna. Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas*, Stockholm 1988, s. 68-69.

Precis som för giftermålsåldern var åldern vid första barnet ungefär samma i de två första kohorterna medan kvinnorna i 1900-talskohorten fick barn betydligt tidigare. Skillnaderna är emellertid betydligt större när åldern vid *sista* barnet jämförs: först skedde en ökning med nära två år mellan 1830- och 1870-talskohorterna, därefter minskade medeltalet med mer än fem år.¹⁶⁵ Den reproduktiva perioden var med andra ord klart längst i kohorten 1871–1880, där den sträckte sig cirka ett och ett halvt år längre än under den föregående perioden. I 1900-talskohorten inföll däremot tiden för första och framför allt sista barnet mycket tidigare i kvinnornas liv, vilket gav avsevärt kortare tid av barnafödande – tidsspannet minskade från drygt elva till åtta år. Att kvinnorna i 1900-talskohorten i medeltal inte skaffade fler barn efter trettiofyra års ålder är en tydlig indikation på att det moderna familjemönstret börjat göra sig gällande i stor del av stadens befolkning. Skillnaden i ålder vid sista barnet även mellan de båda 1800-talskohorterna var mindre, men likafullt notabel.

Under förindustriell tid i det högfruktsamma Mark (Örby 1792–1850) fick kvinnor i medeltal sitt sista barn när de var omkring fyrtio år, en avsevärd skillnad mot i Borås vid ungefär samma tid.¹⁶⁶ Någon generation senare var motsvarande ålder i Mark fortfarande avgjort högre än i Borås (41,1 år i Torestorp 1871–1880).¹⁶⁷ I dessa trakter verkar inte barnbegränsning genom avslutning ha varit aktuell.

Även här är en jämförelse med samtida *städer* nödvändig. Uppgifter finns för Sundsvall, Linköping och Uppsala. Bland kvinnor gifta 1870–1879 var åldern vid sista barnsbörd i Sundsvall märkbart låg, bara 34,8 år och i Linköping 38,1 år (vilket precis som i Borås innebar en ökning gentemot föregående generation). Motsvarande ålder tre decennier senare var 33,1 år i Sundsvall och 32,1 år i Linköping.¹⁶⁸ I Uppsala kring 1890 var kvinnornas ålder vid sista barnets födelse i medeltal 37–39 år, beroende på socialgrupp.¹⁶⁹ Boråsfamiljernas

165. Här ska för övrigt nämnas att skillnaden mellan 1830- och 1870-talskohorten såväl som mellan 1870- och 1900-talskohorten gällande mödrarnas ålder vid sista barnets födelse är statistiskt signifikant enligt en femprocentig signifikansnivå.

166. Ahlberger 1988a, tabell 18, s. 120.

167. Torestorkohorten 1871–1880.

168. Nilsson och Tedebrand 2005, tabell 12, s. 113.

169. Det vill säga i princip samtida med mödrarna i Boråskohorten 1871–1880.

mödrar fick alltså under 1800-talets slut barn något senare i livet än i andra städer; mönstret var snarast att jämföra med gamla agrarbefolkningar, till exempel vävarbygderna i Mark. Denna skillnad gentemot andra städer bestod vid 1900-talets början.

Giftermålsåldern var oförändrad eller minskade – detta till trots födde kvinnorna i kohorten 1871–1880 barn upp i högre ålder än vad man gjort en dryg generation tidigare. Därefter, vid 1900-talets början, hade åldern vid sista barnets födelse och därmed även den reproduktiva periodens längd istället minskat betydligt. Vid 1800-talets slut födde alltså Boråsmödrarna barn under en ovanligt stor del sina liv, jämfört med såväl tidigare som senare perioder. Detta måste också ha påverkat hur *många* barn de gifta paren fick tillsammans.

Syskonskarans storlek: fruktsamheten

Antal barn per kvinna

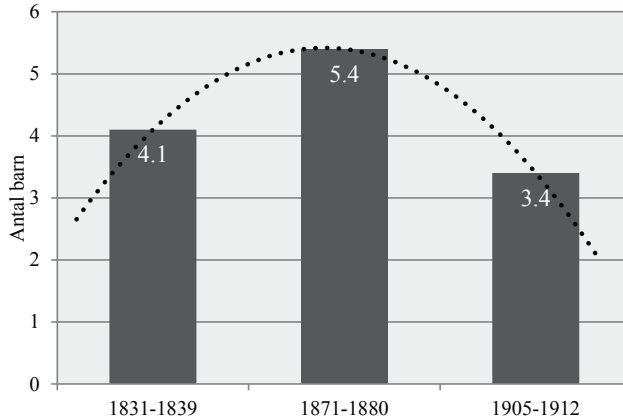
Begreppet fruktsamhet kan beskrivas som hur ofta eller sällan i livet som kvinnor i medeltal fick barn. Hög fruktsamhet gav förstås också i regel familjer med stor barnaskara. Fertilitetstransitionens mest uppenbara utfall var därför att antalet barn per familj minskade: ”Fra stua full til tobarnskull”, som några norska historiker formulerat det.¹⁷⁰ Nedan visas det genomsnittliga barnantalet per gift kvinna i de tre respektive Boråskohorterna. I ett antal av familjerna har dock endera föräldern avlidit tidigt, vilket gjort att barnantalet blev lägre. Analysen bygger därför återigen enbart på avslutade familjer. Syftet med beräkningar på avslutade familjer är i första hand att visa hur många barn som *skulle* ha fötts i en genomsnittlig familj vid en viss tid, och i detta fall om antalet förändrades över tid.¹⁷¹

Äldst var Uppsalakvinnorna i gruppen *skilled laborers* och lägst var *professionals, high ranking civil servants and factory owners*. Rogers 1995, tabell 12, s. 212.

170. Det är titeln på en monografi om fruktsamhetsnedgången i Norge: Sølvi Sogner et al, *Fra stua full til tobarnskull*, Oslo 1984.

171. Det genomsnittliga barnantalet blir exempelvis i kohorten 1871–1880 tjuo procent lägre om även familjer som flyttat eller där en make eller maka dött i tidig

Diagram 3.5. Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna. Avslutade familjer i Borås, bildade under tre perioder

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal mödrar: 60 (1831-1839), 182 (1871-1880) och 128 (1905-1912).

Skillnaden mellan tidsperioderna är påtaglig och dessutom större än vad som hittills kunnat antydast utifrån längden på mödrarnas reproduktiva period. Kvinnorna i 1830-talskohorten fick i medeltal 4,1 barn. Detta jämförelsevis låga antal är i linje med det ofta framförda antagandet att familjerna var mindre i de förindustriella städerna än på landsbygden. Under den nästföljande perioden, i kohorten 1871-1880, hade barnantalet hunnit öka till så mycket som 5,4 barn per gift kvinna. Kontrasten mot 1900-talets första decennier, då barnantalet fallit till bara 3,4 barn per kvinna, blev därför särskilt drastiskt – antalet föll från en ovanligt hög nivå.

Vid första anblick kan skillnader på ett barn mer eller mindre verka obetydliga, men så är inte fallet. Uttryckt i *relativa* tal motsvarar uppgången från 4,1 till 5,4 barn en ökning med en tredjedel. Den efterföljande nedgången var i sin tur en minskning med precis över en tredjedel. Med andra ord förändrades familjernas storlek i nästan lika stor omfattning före som efter kohorten 1871-1880.¹⁷² Skillnaden

ålder medräknas (4,3 barn per gift kvinna jämfört med 5,4).

172. Jämför trendlinjen i diagrammet ovan. Uttryckt i procent var skillnaden +32 procent respektive -37 procent. Däremot var skillnaden mellan kohorterna 1831-1839 och 1905-1912 betydligt mer beskedlig: en minskning på 17 procent.

mellan varje period är statistiskt signifikant och överensstämmer dessutom väl med de tre faser som redan i kapitel ett har indikerats av de allmänna födelsetalen.¹⁷³ För så omfattande förändringar i barnafödandet förutsätts en samstämmig omställning på strukturell nivå, som berör en betydande del av befolkningen, vare sig det handlar om att syskonskarorna blir större eller mindre. Skillnaden mellan perioderna berodde alltså knappast på tillfälligheter.

Boråsmödrarnas barnantal vid 1800-talets senare del var ovanligt högt, inte minst för urbana förhållanden. Det framgår av en jämförelse med andra orter vid ungefär samma tid, som i sammanställningen nedan.

Tabell 3.4. *Genomsnittligt antal barn per gift kvinna i avslutade familjer i Sundsvall, Linköping och Mark*

Ort, år	Barnantal	Förändring sedan föregående period
Sundsvall, 1840–1849	4,2	
Sundsvall, 1870–1879	4,8	+14%
Sundsvall, 1900–1909	3,0	-37%
Linköping, 1840–1849	3,6	
Linköping, 1870–1879	3,9	+8%
Linköping, 1900–1909	2,7	-31%
Mark (Örby), 1821–1850	4,9	
Mark (Torestorp), 1871–1880	5,7	+16%

Källa: Nilsson och Tedebrand 2005, tabell 11b (Sundsvall och Linköping); Ahlberger 1988a, tabell XV (Örby); Torestorkohorten.

Anmärkning: Årtalen för Sundsvall och Linköping anger när kvinnorna gifte sig.

Under förindustriell tid var antalet barn per gift kvinna i Sundsvall i nivå med Borås, men under övriga perioder var barnantalen lägre i de båda städerna – framför allt i Linköping.¹⁷⁴ Intressant nog visar såväl

173. Skillnaderna kohorterna emellan visar statistisk signifikans enligt en femprocentig signifikansnivå. Jämför diagram 1.1 och 2.3.

174. Det genom hela 1800-talet låga barnantalet i Linköping är för övrigt ett gott exempel på den låga äktenskapliga fruktsamhet som kännetecknade det östsvenska demografiska huvudområdet. Här ska också John Rogers Uppsalastudie nämnas. Mödrar som nådde höga fyrtioårsåldern på 1890-talet fick 4,8 respektive 5,7 barn (enligt två olika kohorter). Den ena beräkningen är alltså i linje med de höga talen

Sundsvall som Linköping samma trend som Borås, med växande barnkullar under 1800-talet innan övergången till mindre familjer tog fart. Uppgången var däremot inte lika stor som i Borås i någon av städerna. Det sena 1800-talets ökande barnantal kommenteras märkligt nog inte av Nilsson och Tedebrand, mer än att "1870-talets giftermålsboom i Sundsvall har också avsatt spår i barnantalet", ett påstående som emellertid inte räcker långt som förklaring; att fler gifter sig behöver ju inte innebära att familjerna också skaffar *många* barn. Denna boom förklarar författarna i sin tur av överskottet av män i befolkningen.¹⁷⁵ Därefter, vid 1900-talets början, hade fertilitetstransitionen uppenbarligen nått längre i Sundsvall och Linköping, men den *procentuella* minskningen var ändå ungefär samma som i Borås.¹⁷⁶

Av jämförelsen med socknarna i Marks härad framgår att kvinnorna i det förindustriella Mark fick fler barn än kvinnorna i både Borås och de andra städerna. Talen för Mark och Borås var dock mer lika under perioden 1871–1880. Vad gäller 1900-talet fick nedgången i barnantal senare genomslag i Mark än i Borås, likt många andra delar av den svenska landsbygden. Det nya fruktsamhetsmönstret återfanns bara bland en minoritet av paren som väl gifte sig i Torestorp.¹⁷⁷ En sagesman berättar att Torestorp vid denna tid var "en mycket fattig bygd, de små torpen och backstugorna låg tätt i skogarna och överallt var det stora barnkullar. Jag var yngst av tio syskon och när jag föddes så var flera av de äldsta redan i Amerika".¹⁷⁸

i Borås. Dessa barnantal har här sammanräknats på basis av Rogers framställning där uppgifterna är fördelade i fem socialgrupper. Rogers 1995, tabell II, 12, s. 211-212.

175. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 107.

176. Notera att talen för Sundsvall och Linköping berör en något tidigare period på 1900-talet än Boråskohorten 1905–1912.

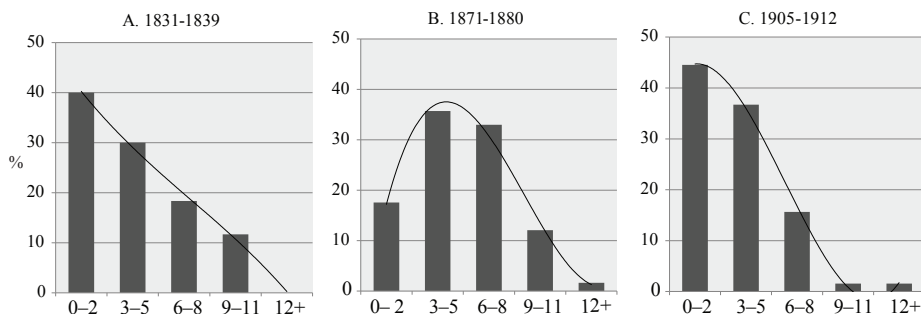
177. De få par som gifte sig och stannade i Torestorp 1905–1910 fick i medeltal minst 4,2 barn. Församlingsboken som ligger till grund för beräkningen slutar 1925, varför enstaka barn kan ha fötts efter detta år. Uppgifter från kyrkböcker för Torestorp.

178. Minne från Axel Johansson i Höjderna, Torestorp, ur Inga-Maj Abrahamsson (red.), *Torestorp i våra hjärtan*, Torestorp 2007, s. 154-155.

Variationer i barnantalet

Bakom det genomsnittliga barnantalet fanns förstås viss spridning – somliga fick två barn, andra fick nio. Om så familjerna i respektive kohort delas in efter barnantal i varsitt diagram, som här under, tecknar familjernas procentuella fördelning tre ganska olika trendlinjer.

Diagram 3.6 A, B och C. Procentuell fördelning av familjer utifrån deras barnantal. Avslutade familjer i Borås, bildade 1831–1839, 1871–1880 respektive 1905–1912

Källa: Boråskohorterna.

Fördelningen av familjerna i den förindustriella kohorten 1831–1839 visar ett annat mönster än i den efterföljande kohorten. Inslaget av små familjer var större och kurvan som tecknas faller tidigare. Trenden visar på så vis större likheter med 1900-talskohorten.¹⁷⁹ I kohorten 1871–1880 var det vanligast att ha mellan tre och åtta barn – dessa familjer utgjorde tillsammans mer än två tredjedelar av kohorten. Barnantalet var dessutom mycket jämnt bland dessa familjer, som exempel kan nämnas att ungefär lika stor andel av familjerna hade tre, sex respektive åtta barn. Vid fler än åtta barn faller andelen däremot tvärt. Dessa riktigt stora familjer utgjorde ett undantag och som synes var stapeln med de minsta familjerna faktiskt större. Med

179. Andelen familjer med inget, ett eller två barn var högre i kohorten 1831–1839 än i kohorten 1871–1880. I den senare kohorten var de helt barnlösa familjerna särskilt få. Denna skillnad skulle kunna indikera brister eller mörkertal i underlagen som jämförs. Sådana brister har emellertid inte kunnat hittas, inte heller har andra avvikelser i källmaterialet som pekar på mörkertal framkommit. Andelen barnlösa tycks för övrigt ha varierat stort mellan olika perioder och områden: på 1850-talet i sörmländska Julita blev sex procent av de ingångna äktenskapen barnlösa. I Lillhärad (Västmanland) 1880–1899 var motsvarande tal bara två procent. Kälvmemark 1977.

andra ord kan den seglivade myten om att kvinnor födde tio-femton barn "förr i tiden" vederläggas även gällande det tidigindustriella Borås.

Fördelningen bland familjerna i 1900-talskohorten var mer sammanhållen kring de lägre barnantalen och kurvan faller således brantare än i de föregående kohorterna. Som framgår hade de stora familjerna inte *helt* försvunnit framme vid 1900-talets början – en femtedel fick sex barn eller fler – även om de flesta likväl hade övergått till små barnkullar.¹⁸⁰

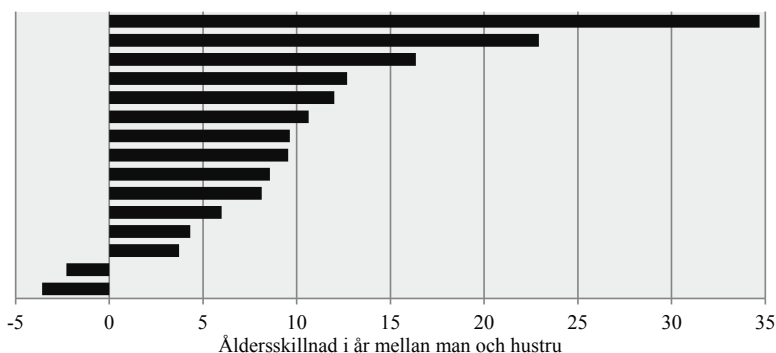
Barnlösa familjer

Det kanske mest iögonfallande särdraget i kohorten 1831–1839, om än med förbehåll för tunt underlag, var det stora inslaget av kvinnor som födde bara ett, två eller rent av inget barn alls. Gruppen utgjorde fyrtio procent av de avslutade familjerna, medan motsvarande andel i kohorten 1871–1880 bara var sjutton procent. Dessa små familjer spelade en viktig roll för fruktsamhetstalens tvära kast mellan perioderna – men vilka var de? Sett till socialgrupp förefaller 1830-talets fåbarnsfamiljer vara närmast ett tvärsnitt av kohorten. De små familjerna utmärkte sig istället genom föräldrarnas ålder. För det första var både kvinnorna och männen ett par år äldre än genomsnittet då de gifte sig. För det andra – och detta är mer utmärkande – var åldersdifferensen mellan makarna stor. Ofta var männen mer än fem år äldre än kvinnorna.¹⁸¹ Detta blir mest påtagligt om även omgifna män medräknas. I diagrammet nedan visas makarnas åldersskillnad i familjer som bara fick ett barn eller inga barn alls. Varje stapel motsvarar en familj. Staplarna med värden under noll anger familjer där hustrun istället var äldre än sin man.

180. Minskningen av de allra största familjerna är för övrigt en mycket skarp skillnad mellan perioderna: syskonskaror på nio barn eller fler saknas nästan helt i kohorten 1905–1912 (andelen minskade från cirka fjorton till tre procent).

181. Det ska nämnas att den stora åldersdifferens som här diskuteras skiljer sig från hur kohorten 1831–1839 såg ut i stort. Exempelvis var som ovan visats åldersdifferensen mäns och kvinnors genomsnittliga giftermålsålder 1,6 år (se tabell 3.2).

Diagram 3.7. Åldersdifferens (år) mellan makarna i familjer med 0–1 barn. Avslutade familjer i Borås, bildade 1831–1839

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Inklusive omgifta personer.

Det tycks som synes ha funnits ett samband mellan lågt barnantal och hög åldersskillnad mellan hustru och man. Åldersskillnaden skulle kunna antyda ett mindre intimt förhållande mellan makarna, men kan lika gärna bero på att den äldre mannen var omgift och därför kanske redan hade barn i hushållet.¹⁸² Även Nilsson och Tedebrand noterar att ”en överraskande stor andel av paren” i Sundsvall och särskilt i Linköping redan under 1800-talet inte fick några barn.¹⁸³ Vad den särskilt stora andelen barnlösa i Linköping skulle bero på går dock författarna egentligen inte närmare in på, mer än att den tillfälligt minskande andelen i Sundsvall på 1870-talet ”kan hänga ihop med den hektiska äktenskapsmarknaden”.¹⁸⁴

Några generationer senare, i 1900-talskohorten, hade fruktsamheten börjat falla och inslaget av riktigt små familjer var då större än under någon av de tidigare perioderna. Särskilt märks de helt barnlösa gifta paren. Ökande andel barnlösa familjer är ännu ett av det

182. Bland äldre föräldrapar ska också den minskade fysiologiska möjligheten att kunna skaffa barn vägas in.

183. Andelen barnlösa par under perioden 1870–1879 var femton procent i Linköping och åtta procent i Sundsvall. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 105-106, citat s. 105. Andelen barnlösa familjer ökade på 1900-talet och var som högst under den sista noterade perioden, 1930–1939 (en femtedel i respektive stad).

184. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 106. Författarna dryftar även möjligheten att gifta homosexuella personer återfinns bland de barnlösa paren – något som likafullt inte förklarar *skillnaderna* mellan olika städer och perioder.

moderna familjemönstrets kännetecken. Det var då inte fråga om att bara begränsa barnaskarans storlek, utan att helt avstå från att ha barn.

Överlevande barn

Antalet barn som faktiskt växte upp i familjerna ökade egentligen ännu mer under 1800-talet än vad som hittills visats. Det beror på att dödligheten bland barnen samtidigt sjönk. Spädbarnsdödligheten i städerna var hög, men minskade tämligen successivt från 1800-talets mitt och framåt.¹⁸⁵ Överlevnadsgraden var således betydligt högre bland barn som hade lyckan att födas i början av 1900-talet – framför allt jämfört med barnen födda i kohorten 1831–1839. Oavsett om större syskonskaror eftersträvades eller inte, skulle alltså barnens ökande överlevnadsgrad i sig ha räckt långt för att skapa mer barnrika hem. Ofta framförs att fruktsamheten i första hand minskade på grund av barnadödlighetens nedgång. Exempelvis menar Nilsson och Tedebrand att "[e]n del av förklaringen till minskade barnkullar var att barnen i allt högre grad överlevde [...], varför man över tid inte behövde föda så många för att säkra ålderdomen."¹⁸⁶ Det faktum att barnkullarna i Borås under 1800-talet växte fastän dödligheten minskade, problematiserar dock denna idé.

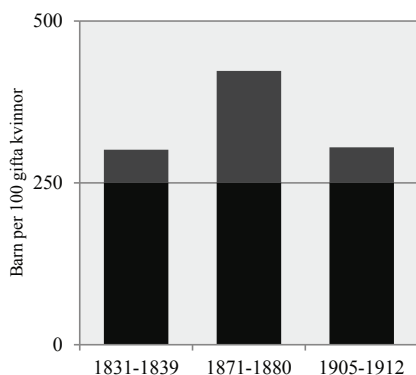
Beaktas även barnadödlighetens effekter kan man närmare skatta den *faktiska* familjestorleken. Det är en viktig uppgift att väga in när de uppväxande barnens roll i familjen diskuteras: det rör sig då inte om hur många barn kvinnorna *födde*, utan om hur många barn som behövde mat, sovplats, uppfostran och så vidare, i varje familj. I framställningen nedan återges antalet barn som överlevde upp till åtminstone fem års ålder, per hundra gifta kvinnor. Andelen av varje stapels värde överstigande 250 har markerats i ljusare nyans och indikerar till vilken grad överlevande barn bidrog till folkökningen.¹⁸⁷

¹⁸⁵. Se diagram A.I, Appendix A.

¹⁸⁶. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 106. För vidare diskussion om kopplingen mellan dödlighet och fruktsamhet, se Appendix A.

¹⁸⁷. Samma metod används i Ahlberger 1988a, s. 124ff. Ett värde på 250 räknas som minimum för att folkmängden ska behållas utan inflyttning och skillnaden som

Diagram 3.8. Barn överlevande upp till fem års ålder, per hundra gifta kvinnor. Avslutade familjer i Borås bildade under tre perioder

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Exakta värden: 301 (1831-1839), 423 (1871-1880), 305 (1905-1912).

Av diagrammet kan två viktiga observationer göras. För det första, med barnens ökande överlevnadsgrad inräknad blir skillnaden mellan kohorterna 1871-1880 och 1905-1912 mindre än sett till det genomsnittliga antalet födda barn per kvinna (jämför diagram 3.5 ovan). För det andra, det mycket anmärkningsvärda resultatet att skillnaden mellan den första och den sista kohorten *helt utjämnas*, när den allt lägre barnadödligheten också förs till jämförelsen. Antalet barn som växte upp i en genomsnittlig familj i staden var alltså i princip detsamma i den gamla, förindustriella staden som i den moderna 1900-talsstaden. Man kan tillspetsat säga att det tidiga 1900-talets fruktsamhetsmönster i Borås fall inte var en nedgång, utan på längre sikt en återgång till de gamla nivåerna. Men som kommer framgå i det fortsatta, ryms dock viktiga skillnader bakom de likartade nivåerna.

*

En utgångspunkt för denna avhandling var antagandet att fruktsamheten på sina håll tillfälligt ökade vid 1800-talets slut, så att övergången till 1900-talets moderna familjemönster innebar en extra skarp

överstiger 250 utgör själva folkökningen.

nedgång. Som hittills visats var Borås del av en sådan utveckling: det genomsnittliga barnantalet ökade och kvinnornas reproduktiva period blev längre. Detta skedde trots att giftermålsåldern var hög. Många kvinnor i kohorten 1871–1880 hann fylla trettio innan de gifte sig, men när giftermål väl ägde rum bildades ovanligt barnrika familjer.

I 1900-talskohorten ses istället tydliga tecken på att det nya fåbarnsmönstret hunnit få fäste i Borås. Barnantal och ålder vid barnafödande skiljer sig med tydlighet från kohorten 1871–1880. Denna nedgång blir däremot inte lika skarp om man istället jämför med förhållandena under *förindustriell* tid (det vill säga kohorten 1831–1839). De uppgifter som hittills diskuterats i kapitlet ska i det följande föras samman, för beräkning av och diskussion kring det äktenskapliga fruktsamhetstalet. Genom att ta hänsyn till både ålder och civilstånd hos den kvinnliga befolkningen riktas fokus på dem som var mest sannolika att skaffa barn.

Den äktenskapliga fruktsamheten

Barnen som föddes i Borås har för respektive kohort relaterats till det sammanlagda antalet kvinnor och år i åldersspannet 15–44 år. En fördel med beräkningen är att *alla* gifta par medräknas, inte bara de avslutade familjerna. Det samlade fruktsamhetstalet återges för de tre perioderna i tabell 3.5 på följande sida. Där kan ett redan bekant mönster utläsas: först en ökning på cirka en tredjedel mellan 1830- och 1870-talskohorterna och därefter en aningen skarpare nedgång till 1900-talet.¹⁸⁸ Trenden står alltså oförändrad även när oavslutade familjer här tas med i beräkningen.

Med viss försiktighet kan jämförelser göras med den äktenskapliga fruktsamhetens nivåer i övriga landet.¹⁸⁹ Perioden 1871–1880 var talet för hela Sverige 301 promille och bara aningen lägre i städerna,

188. En ökning med 34 procent och därefter en minskning med 37 procent.

189. Här ska påminnas om att uppgifterna för Borås är kohortbaserade, vilket som tidigare nämnts innebär att de anger förhållandena *från och med* den nämnda tidsperioden, till skillnad från vissa jämförande uppgifter som direkt avser den nämnda tidsperioden.

Tabell 3.5. Äktenskapligt fruktsamhetstal för Borås. Födda barn per tusen gifta kvinnor i åldern 15–44 år

Familjer bildade år	Fruksamhetstal
1831–1839	265 ‰
1871–1880	356 ‰
1905–1912	224 ‰

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Absoluta tal: 282 barn på 1063 år (1831–1839); 1253 barn på 3523 år (1871–1880); 553 barn på 2468 år (1905–1912).

i Borås var nivån märkbart högre.¹⁹⁰ Som tidigare visats kunde de demografiska skillnaderna vara stora även mellan olika urbana områden. En jämförelse kan göras med de växande bygderna längs Norrlandskusten. I sågverksindustrins centralort Sundsvall var det äktenskapliga fruktsamhetstalet omkring 300 promille under 1800-talets andra hälft, med en högsta notering på 324 promille perioden 1876–1880.¹⁹¹ Ett område som framhållits för sin höga äktenskapliga fruktsamhet är Skellefteå med omnejd, vars befolkning präglades av något av en nybyggeranda och har beskrivits som en "natural fertility population".¹⁹² Skellefteåregionens fruktsamhetstal var i nivå med Sundsvalls, dock något högre vid seklets slut.¹⁹³ Fruksamheten bland gifta par i Borås var alltså under 1800-talets senare del till och med högre än i norrländska industri- och nybyggerarter. Framme vid det nya seklets början hade nivån i Borås minskat även i relation till medelvärdet för hela landet, som var omkring 212 promille åren 1911–1920.¹⁹⁴

190. Den särskilt låga fruktsamheten i Stockholm drog ner talet för övriga städer. Utan Stockholm inräknat var städernas fruktsamhet bara försumbart lägre än i övriga landet. HSfS 1, tabell 35 och Sundbärg 1887, s. 189ff.

191. Stenflo 1994, tabell 6.3c.

192. Gun Alm Stenflo, "Parity-dependent fertility in a population with natural fertility in Northern Sweden 1720–1900", *Journal of family history* (vol. 14), 1989:3, s. 226.

193. Under de fyra femårsperioderna mellan 1871 och 1890 pendlade det äktenskapliga fruktsamhetstalet i Skellefteå mellan 303 och 317 promille. Stenflo 1994, tabell 6.3e.

194. HSfS 1, tabell 35.

Fruksamhetens variationer var alltså stora, dels mellan olika geografiska områden och dels – såsom i Borås – mellan olika tidsperioder. De stora skillnaderna kan bara bero på att födelsekontroll brukades, men i olika utsträckning. Detta understryker det orimliga i att betrakta fruktsamhetsförhållandena före nedgången kring sekelskiftet som naturliga och utom människors egen påverkan. För att närmare kunna analysera familjeplaneringens former och förutsättningar ska fruktsamhetens nivå i det följande studeras specifikt för olika stadier i de gifta kvinnornas liv. På så vis ges en mer nyanserad bild, som visar vid vilken ålder kvinnorna födde fler eller färre barn, och huruvida mönstren förändrades över tid.

Den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten

Förutsättningarna för att skaffa och ha omsorg om barn, var förstas inte desamma när en kvinna var ung och just fått barn som när hon blivit äldre och hade flera barn. På samma vis kan exempelvis de som gifte sig ovanligt sent i livet ha visat särskilda mönster. Det innebär att en ökning av det samlade fruktsamhetstalet, såsom påvisats för Borås, kanske egentligen bara berodde på att befolkningens *andel* av unga och nygifta kvinnor ökat. Om fruktsamheten analyseras utifrån kortare åldersspann, så kallade åldersspecifika tal, kan dock sådana skillnader och potentiella felkällor synliggöras och redas ut.

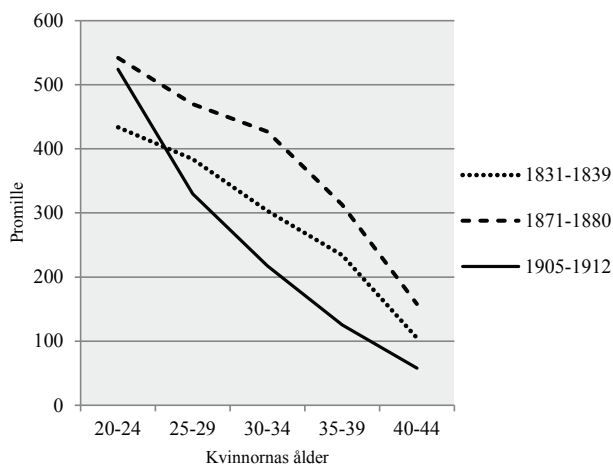
Ett generellt mönster i den åldersspecifika fruktsamheten är, inte helt oväntat, att den var högre bland yngre mödrar. Vad som däremot varierat stort är *när i livet* fruktsamheten sjönk och *hur snabbt* det gick. Dessa skillnader är av större historiskt intresse eftersom de kan kopplas till strukturella förhållanden, exempelvis till den inledande diskussionen om arbetarfamiljens ekonomiska cykel.

Tidigare i kapitlet beskrevs den familjeplanerande metoden avbrytning. Om en stor del av familjerna praktiserade avbrytning – ett mönster som kännetecknar det moderna familjemönstret – förväntas fruktsamheten ha varit mycket låg i äldre åldersspann, medan den ändå kan ha varit hög bland dem yngre. Framställt i ett linjediagram bildas då en konkav kurva, där fruktsamheten är hög i unga år men sedan snabbt sjunker och planar ut. I befolkningar

med *hög* fruktsamhet och inga tecken på avbrytning är kurvan istället konvex, eftersom fruktsamheten faller brant först i höga trettio- eller tidiga fyrtioårsåldern.

I diagram 3.9 nedan visas den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten för de tre Boråskohorterna, där kvinnornas ålder har delats in i femårsintervall.¹⁹⁵

Diagram 3.9. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet. Familjer i Borås, bildade under tre perioder. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Boråsfamiljerna uppvisade mycket olika fruktsamhetsmönster under de tre tidsperioderna, trots att bara drygt en generation skiljer kohorterna åt. Helt väntat var fruktsamheten allra högst hos familjerna bildade 1871–1880, särskilt i förhållande till 1900-talskohorten, men även i förhållande till 1830-talskohorten, som återfinns mellan dem båda. Som synes var 1870-talskohortens fruktsamhetstal högt i

195. Om det i medeltal föddes fem barn per kvinna under en femårsperiod skulle fruktsamhetstalet vara 1000 promille. Fyra barn på fem år ger 800 promille osv.

En faktor som ger viss överregistrering är att mödrarna i medeltal födde sitt första barn mindre än nio månader efter ingånget äktenskap (se diagram 3.4). Det innebär att en kvinna som exempelvis gifte sig som trettioåring hann föda fler barn inom detta tidsspänn (30–34 år), eftersom barnafödandet "tjuvstartats". Statistiskt innebär det att det *första* tidsspännat för varje mor förlängs med en knapp månad i kohorten 1871–1880 och med två och en halv månad i kohorten 1905–1912 (kohorten 1831–1839 påverkas inte). Felmarginalerna är med andra ord tämligen obetydliga.

alla åldersspann. Kurvan för denna period uppvisar också den karaktäristiska konvexa formen. 1900-talets fruktsamhetsmönster är det enda som istället ger en konkav kurva.

Mellan de båda 1800-talskohorterna framträder markanta skillnader: exempelvis var fyrtioåringarnas fruktsamhet femtio procent högre i 1870-talskohorten. Intressant nog verkar således avbrytning ha brukats även i det förindustriella Borås. För stadsborna var familjeplanering genom avbrytning alltså ingen novation som dök upp på 1900-talet, även om metoden då kom att praktiseras mer genomgripande.

Den procentuella skillnaden mellan 1900-talskohorten och de båda föregående kohorterna blir allt större ju högre upp i åldrarna man jämför. Exempelvis var fruktsamheten bland 20–24-åringar på samma nivå i familjer bildade 1871–1880 som 1905–1912, men redan i nästa åldersspann var fruktsamheten 42 procent högre bland det sena 1800-talets familjer och till slut, i åldern 40–44 år, hela 172 procent högre. Dessa skillnader pekar med all tydlighet på den centrala roll avbrytning spelade vid införandet av det moderna fruktsamhetsmönstret.

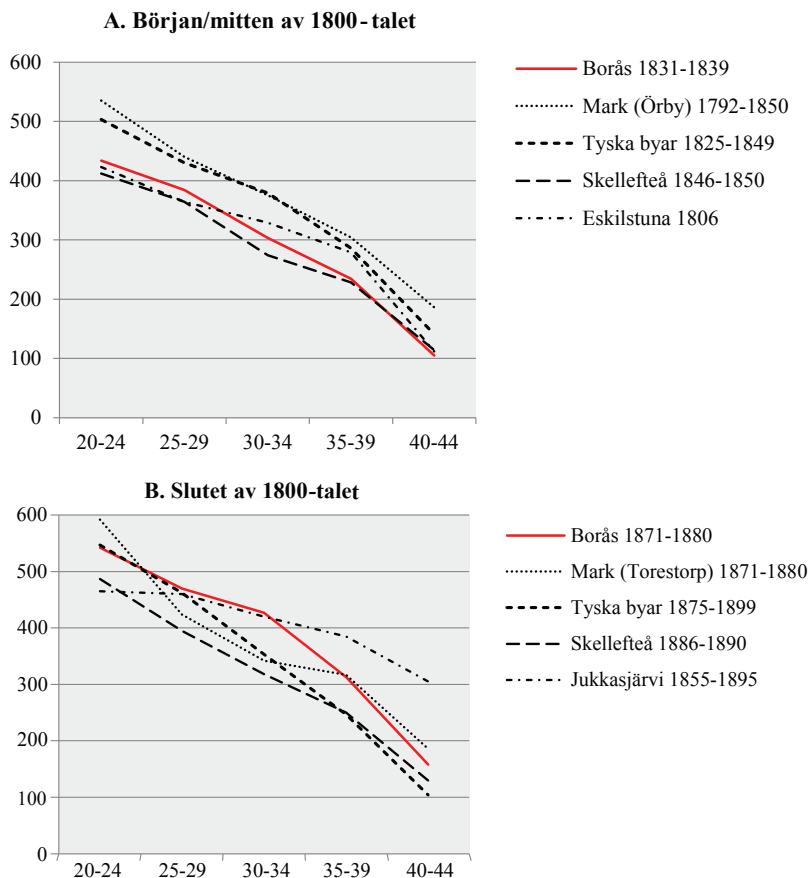
Var de fluktuerande fruktsamhetsmönstren i Borås en typisk utveckling? För att kunna säga något mer om fruktsamhetsnivån under respektive period behövs jämförelser med studier av andra orter. I de två diagrammen 3.10 A och B har den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten sammanställts för ett antal orter, dels i början och mitten av 1800-talet, dels vid slutet av samma sekel. Talen för Borås markeras med en röd heldragen linje.

Först jämförs Borås åter med de två socknarna i Mark.¹⁹⁶ Under den förra perioden skilde sig orterna åt över alla åldersband. Markbornas fruktsamhet var mycket hög och Christer Winberg beskriver dem till och med som ”antagligen en extrem grupp”.¹⁹⁷ Ett knappt halvsekel senare hade däremot boråsarna närmast sig Markborna, åldersgrupperna 25–29 och 30–34 år hade till och med bytt plats (diagram 3.10 B).

196. Örby 1792–1850 och familjer bildade i Torestorp 1871–1880.

197. Winberg 2001, s. 206.

Diagram 3.10 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i olika områden i början och mitten respektive i slutet av 1800-talet. Promille

Källa: Boråskohorterna; Torestorpkohorten; Ahlberger 1988a, tabell XIV (Örby); Knodel 1988, tabell 10.2 (tyska byar); Stenflo 1994, tabell 6.3e (Skellefteå); Hörsell 1983, tabell IX:8 (Eskilstuna Fristad); Nordin och Sköld 2012 (Jukkasjärvi).

I diagram 3.10 A jämförs Borås också med två stadsområden: Eskilstuna Fristad och Skellefteå med omnejd.¹⁹⁸ Som synes var fruktsamheten i Skellefteå något lägre än i Borås i de flesta åldersgrupperna.

¹⁹⁸ Uppgifterna förefaller utöver Skellefteå stad även gälla Skellefteå landsförsamling och tidvis någon grannsocken. Se Stenflo 1994, tabell 6.3e. Uppgifterna för Eskilstuna Fristad gäller en kohort av familjer där mannen varit lärling eller gesäll i staden år 1806. Hörsell 1983, s. 138.

Inte heller i Eskilstuna, som i högre grad än Skellefteå representerar förindustriella *urbana* förhållanden, var fruktsamheten särskilt hög. Man kan med andra ord i Borås, Skellefteå och till viss del Eskilstuna se det lågfruktsamhetsmönster som kännetecknade äldre städer. I likhet med i Borås var fruktsamheten bland mödrar över fyrtio förhållandevis låg i Eskilstuna och Skellefteå – talet var nästan dubbelt så högt i Mark. Det pekar åter på avbrytningens viktiga roll i även förindustriella stadsbefolkningars familjeplanering.

Under det sena 1800-talet stod däremot de höga fruktsamhetstalen i Borås i särklass (diagram 3.10 B). Nivån i Borås är mycket anmärkningsvärd – den enda jämförbara gruppen var nybyggarfamiljerna i Jukkasjärvi, som i sin tur uppvisar de veterligen högsta fruktsamhetstalen som någonsin har noterats i Sverige.¹⁹⁹ I åldrarna 25–29 och 30–34 år tangerar de båda orternas fruktsamhetstal varandra, skillnaden är dock att mödrarna i Jukkasjärvi även i senare åldersspann var kvar på en mycket hög nivå, medan Boråsfamiljernas kurva i detta läge vek brantare nedåt. Borås och Jukkasjärvi visar alltså två delvis olika men likafullt exceptionella högfruktsamhetsmönster.²⁰⁰

För det sena 1800-talet finns studier av fler svenska städer att jämföra med. Här ska Uppsala och Västerås kort nämnas. I de båda städerna var fruktsamheten under seklets sista decennier klart lägre än i Borås. Rogers analys av de två orterna inriktas emellertid på själva nedgångsfasens mönster, och uppehåller sig därför inte lika uttömmande vid tidigare nivåer.²⁰¹ I jämförelse med Borås bildar orterna goda exempel på det östsvenska demografiska

199. Uppgifterna för Jukkasjärvi sträcker sig över hela perioden 1855–1895 men anges för tydlighetens skull bara i diagram 3.10 B. Talen avser bofast befolkning, samer är med andra ord inte medräknade. Gabriella Nordin och Peter Sköld, "True or false", *The history of the family* (vol. 17), 2012:2.

200. I Borås var fruktsamheten särskilt hög bland yngre kvinnor och inte lika hög bland äldre, medan den i Jukkasjärvi var något lägre bland yngre kvinnor men i gengäld extremt hög bland de äldsta.

201. Den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten i Västerås och Uppsala är beräknad från och med 1870. Inom alla åldersspann förutom 20–24 år var fruktsamheten med god marginal lägre än 400 promille. Den högsta nivån för åldern 30–34 år uppnåddes år 1880 i både Västerås (ca 370 promille) och Uppsala (ca 350 promille). Rogers 1995, s. 182–183.

huvudområdets förhållandevis låga äktenskapliga fruktsamhet. För Boråskohorten 1905–1912 framgår att fruktsamhetsnivån fortfarande var förhållandevis hög, jämfört med till exempel Uppsala och Västerås, där fertilitetstransitionen alltså hade hunnit längre.

För att ge en bild av samtida fruktsamhetsförhållanden på kontinenten förs även John Knodels studie av fjorton byar och småorter i Tyskland till sammanställningen.²⁰² Nivån var klart högre än i Borås under den första perioden. Fastän fruktsamheten i de tyska byarna ökade mellan perioderna passerades de likväl av Borås. Ökningen bland tyskorna begränsades dock till bara de lägre åldersspannen, medan det istället skedde en ordentlig *minskning* högre upp i åldrarna. Detta mönster påvisas även av George Alter för befolkningen i textilstaden Verviers. Fruktamhetsökningen bland unga kvinnor bestod där i att tidsintervallen mellan nedkomsterna blev kortare, vilket enligt Alter berodde på att kvinnorna tack vare förbättrat näringsintag lättare kunde bli med barn. Mot denna förklaring kan invändas att det förbättrade näringsläget borde ha haft positiv effekt även på kvinnor i trettio- eller fyrtioårsåldern – men i dessa åldersspann minskade alltså fruktsamheten.²⁰³ Någon liknande förändring kan dock inte påvisas i Borås, där som sagt fruktsamheten under 1800-talet istället ökade bland äldre mödrar.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten i Borås gick från ett moderat mönster, typiskt för äldre städer, till att vid seklets slut nå en synnerligen hög nivå som få samtida befolkningar kunde mäta sig med. Drygt en generation senare var dock fruktsamheten betydligt lägre, särskilt bland något äldre kvinnor. En stor del av stadens nybildade familjer hade börjat följa det moderna familjemönstret. Den pendelrörelse som tecknas mellan de tre perioderna markeras tydligast i skillnaderna mellan mödrar i trettio- och fyrtioårsåldern.

202. De tyska orterna återfinns i olika delar av landet och visade en del inbördes skillnader. En tredjedel av byarna hade 1000–2000 invånare, resten var mindre. Här återges ett samlat tal för alla orterna. Knodel 1988, tabell 2.1.

203. Alter 1988, s. 175.

Flera demografiska regimskiften? Sammanfattande diskussion

Under den hundraårsperiod som beskrivits i detta kapitel förändrades inte bara de svenska städernas funktion, utseende och storlek i grunden. Även barnafödandets mönster, här undersökt utifrån cirka sexhundra familjer i Borås, omdanades radikalt. Två viktiga slutsatser kan dras. För det första: stadens fruktsamhetsmönster förändrades genomgripande även *före* övergången till mindre familjer. Man kan knappast tala om något enhetligt urbant fruktsamhetsmönster "förr i tiden". Med tanke på skillnadernas omfattning finns inte heller fog för att betrakta 1800-talets fruktsamhet som okontrollerad – så stora variationer kan inte ha uppnåtts utan barnbegränsning. För det andra: vid seklets slut var den äktenskapliga fruktsamheten i Borås skyhögt. Det är alltså inte bara ökningen i sig som är intressant, utan även den anmärkningsvärda nivå som här påvisats.

Under förindustriell tid kunde städernas folkökning under längre perioder vara mycket svag. Städerna var beroende av ständig inflyttning för att ens kunna bibehålla sin storlek. Med den stegrande fruktsamheten i Borås under 1800-talets senare del, som sammanföll med stadens starka befolkningstillväxt, illustreras också den viktiga roll även barnafödandet vid denna tid kom att spela för urbaniseringen – och i förlängningen för framväxten av det moderna industrisamhället.

Fertilitetstransitionen brukar sägas ha börjat i städerna. Detta till trots finns få studier av barnafödandets mönster före övergången till mindre familjer, bland dem som väl gifte sig i Sveriges för- och tidigindustriella städer. Fruktsamhetsnedgången efter sekelskiftet 1900 var visserligen den mest vittgående förändringen i Borås, men som här framgått förändrades förhållandena även dessförinnan. Skiftet från den förindustriella stadens jämförelsevis låga fruktsamhet till det urbana och industriella genombrottets högfruktsamhetsmönster vid 1800-talets slut var statistiskt sett en nästan lika stor omställning som den efterföljande nedgången. Särskilt utmärkande var den åldersspecifika fruktsamhetens nivå. Barnantalet ökade vid samma tid även i andra städer, men inte lika mycket som i Borås. Denna tillfälliga men mycket kraftfulla ökning skedde vid en egentligen oväntad tidpunkt: vid samma tid hade i

vissa andra delar av Sverige de första tecknen på mindre barnaskaror och strängare barnbegränsning på allvar börjat framträda.

När fruktsamhetsnedgången i Borås sedermera tog fart, var det alltså från en tillfällig och mycket hög nivå. Utvecklingen skedde emellertid något senare än i många andra städer. I 1900-talskohorten dominerade det moderna familjemönstret bland stadens familjer – exempelvis hade det genomsnittliga barnantalet minskat med över en tredjedel och i medeltal födde kvinnorna sitt sista barn redan när de var trettiofyra. Om man däremot bortser från fruktsamhetens uppgång vid 1800-talets slut blir den efterföljande nedgången inte lika märkbar. Beaktas dessutom den sjunkande barnadödligheten, skiljer sig inte antalet barn i den genomsnittliga familjen i 1830- respektive 1900-talskohorten över huvud taget.²⁰⁴ Denna krokiga väg till fåbarnsfamiljen utmanar den allmänna uppfattningen att 1800-talets samhällsutveckling ledde till barnbegränsning och fåbarnsfamiljer. I Borås blev effekten, åtminstone till en början, att barnafödandet istället ökade. Det finns därmed skäl att för denna period tala om olika, delvis överlappande demografiska regimer.

Jämförelserna med landsbygdsocknarna Örby och Torestorp i Mark pekar på att det under förindustriell tid rådde tydliga skillnader i fruktsamhet mellan stad och landsbygd i regionen. Barnafödandet nådde då mycket höga nivåer i det expansiva landsbygdssamhället. Trots att 1800-talets andra hälft innebar svårigheter för hemindustrin, emigration och fallande födelsetal tycks den äktenkapliga fruktsamheten i Mark vid seklets slut ha hållit sig fortsatt hög, på en nivå nära den i Borås. De som väl lyckades bilda bo fann uppenbarligen inte incitament till att hålla nere barnafödandet. Den höga äktenkapliga fruktsamheten seklet igenom i de båda Marksocknarna illustrerar det större regionala mönster som Borås kom att bli en del av.

De jämförelser med andra befolkningar som gjorts löpande genom kapitlet belyser en stor variation i samtidiga fruktsamhetsmönster, som alla kan ses som uttryck för hur människor anpassat sig efter rådande levnadsförhållanden och rimligen även lokala

204. Se diagram 3.8 ovan.

attityder och vanor. Med tanke på det föränderliga spektrum av socioekonomiska och kulturella förutsättningar som rymdes även *inom* befolkningen i en stad som Borås, aktualiseras behovet av att reda ut vilka grupper som bar upp och pådrev de demografiska fasernas utveckling. Nästa steg blir alltså att belysa mekanismerna bakom fruktsamhetens upp- och nedgång, genom att närmare kartlägga och analysera barnafödandets och familjebildningens mönster, sett till olika delar av den brokiga stadsbefolkningen.

Kapitel 4

DE NYA MÖNSTRENS BANBRYTARE. FRUKTSAMHET, BAKGRUND OCH KLASS

Fruksamhetens utveckling i Borås under 1800-talet och det tidiga 1900-talet liknades i det förra kapitlet med en pendelrörelse, där en uppgång följdes av en nedgång. Följande kapitel fokuserar på dessa två demografiska ytterligheter: det sena 1800-talets höga fruktsamhet och det tidiga 1900-talets låga fruktsamhet.²⁰⁵ Att förklara dessa båda pendelriktningar ska emellertid inte ses som en tudelad uppgift – det är tvärt om viktigt att undersöka utvecklingen som ett enhetligt, längre transitionsförlopp. Fruksamhetsmönstren behöver också analyseras mer i detalj, med hänsyn till olika gruppers förutsättningar. På så vis närmar man sig mekanismerna *bakom* barnafödandets påtagligt föränderliga mönster. Vilka grupper låg bakom fruktsamhetsökningen vid seklets slut och på vilket sätt uttrycktes detta? Rådde motsvarande skillnader under det efterföljande nedgångsskedet eller var andra grupper drivande i utvecklingen?

205. Därmed ges 1830-talskohorten en mindre framträdande roll i den fortsatta undersökningen. Den förindustriella kohortens främsta syfte har varit som motvikt och likare till den efterföljande 1870-talskohortens värden, i jämförelser över tid.

Fruksamhet och sociala skillnader under det svenska urbana genombrottet

I studier av agrarsamhällets fruktsamhet har inte sällan skillnader mellan olika samhällsgruppers försörjningsmöjligheter bildat grundval för tolkningar av utvecklingen. Som nämnts tycks exempelvis giftermålsmönster, bruk av födelsekontroll och således även familjestorlek ha skilt sig mellan obesuttna och bönder. Med en sådan tolkning tas hänsyn till exempelvis vilka hinder som fanns mot att bilda familj eller vilken roll barnen spelade som arbetskraft.²⁰⁶ I områden där konjunkturen var goda och arbetskraftsbehovet stort kunde sällsynt stark fruktsamhetsdriven folkökning äga rum, såsom Erik Hallberg visat för Dalbosläkten under 1800-talets "havrerusch".²⁰⁷ Det ligger nära till hands att undersöka utvecklingen i Borås mot samma bakgrund. Forskningens orsaksresonemang kring *städernas* fruktsamhetsförhållanden före det moderna familjemönstrets intåg är dock mycket knappa. Antaganden liknande dem för landsbygden kan ändå göras: så länge hindren att bilda familj var få och försörjningsmöjligheterna och framtidsutsikterna var goda, föddes också många barn.

Vad gäller urbanbefolkningens övergång till mindre familjer tycks framför allt välsituerade grupper ha varit tidiga med att uppvisa detta mönster. Exempelvis visar Francesco Scalone och Martin Dribe, genom att nagelfara 1900 års svenska folkräkning, att familjer med få barn var ganska vanliga inom medelklassen, men allra vanligast i samhällets elit. Inslaget av små familjer var dessutom större i städer och industrialiserade områden, medan bönder och okvalificerade arbetare hade störst barnkullar.²⁰⁸ Här ska även ekonomhistorikern Joseph Molitoris färskare resultat för fruktsamhetsnedgången i Stockholm vid förra sekelskiftet nämnas. Tydliga skillnader mellan socialgrupper påvisas, där eliten följdes av lägre sociala skikt. Molitoris konstaterar även att det från ca 1900 blev svårare för barn ur stora syskonskaror att avancera socialt, särskilt bland arbetare.²⁰⁹

206. Jfr diskussionen i avsnittet "I grunden en fråga om barnen?", kapitel ett.

207. Hallberg 2013. Jfr Winberg 1975 och Ahlberger 1988a, särskilt s. 98-99.

208. Francesco Scalone och Martin Dribe, "Socioeconomic status and net fertility in the demographic transition", *Popolazione e storia* (vol. 11), 2010:2. Resultaten utvecklas och jämförs med 1960- och 1970-talen i Dribe och Scalone 2014.

209. Resultaten för Stockholm har framlagts när denna avhandling förberetts för

Också i Sundsvall, som Nilsson och Tedebrand studerat, skedde övergången till fåbarnsfamilj först bland stadens ekonomiska och politiska elit – inom loppet av en generation – vilket enligt författarna berodde på elitens närhet till huvudstaden:

Affärskontakterna med Stockholm och det förhållandet att flera av grosshandlarna i den senare undersökningsgruppen antingen var födda i Stockholm eller vistats där torde förklara att man snabbt anpassade sig till det fertilitetsmönster, som började breda ut sig i huvudstaden.²¹⁰

Med andra ord tolkar Nilsson och Tedebrand här fertilitetstransitionen som ett handlingsmönster, eller en novation om man så vill, som spreds från (stor-) stad till periferi och från eliten till övriga samhällsgrupper. I samma anda lyfter de sammanfattande fram "[d]et tidiga 1900-talets ganska livliga diskussion om barnbegränsning" som förklaring till övergången till mindre familjer.²¹¹ En liknande diffusionsteoretisk förklaring ger även Scalone och Dribe, som menar att över- och medelklassen i Sverige bättre kunde ta till sig nya idéer.²¹² Denna typ av förklaringar tål emellertid att utmanas; litet tillspetsat uttryckt förutsätter de att endast samhällets bättre situerade stod för och kunde ta del av "modernitet".²¹³ Inte heller förklaras i tillräcklig grad varför respektive grupp slutligen ändå blev mottaglig till det nya mönstret.

tryckning, men styrker i flera avseenden de slutsatser som dras för Borås. Molitoris och Dribe 2016 och Joseph Molitoris, *Life and death in the city*, Lund 2015.

210. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 121-128, citat s. 128.

211. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 172.

212. Scalone och Dribe 2010. I Bengtsson och Dribe 2014 betonas åter den roll innovationsspridning från eliten och nedåt skall ha spelat för fertilitetstransitionens genombrott, då med skånsk landsbygd kring Kävlinge som exempel.

213. Även bredare grupper kunde givetvis agera modernt eller "innovativt" och pådriva utveckling, men inte nödvändigtvis i samma riktning som eliten. Här kan t.ex. jämföras med Christer Winbergs beskrivning av konservativa folkrörelser i Västsverige. Winberg 2001, s. 67-69. Jämför även Christer Ahlbergers tolkning att landsbygdens obesuttna och lönearbetare, med sitt i jämförelse med bönder nya och mer utpräglade konsumtionsmönster, var den viktigaste gruppen för möjliggörandet av 1800-talets marknadsexpansion och framväxten av det moderna konsumtionssamhället. Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen*, Göteborg 1996, s. 104-117.

Nilsson och Tedebrand konstaterar vidare att det utöver elitens utmärkande mönster inte rädde några större sociala skillnader i fruktsamhetsnedgångens tidpunkt och förlopp: ”Det vi ser är sannolikt en medveten barnbegränsning med start omkring 1900 bland alla sociala skikt. Vi har här att tala om gemensamma sociala gränsöverskridande familjestrategier.”²¹⁴ En något mer sammansatt bild av fruktsamhetsnedgångens tidpunkt och spridning bland städernas olika socialgrupper ges i John Rogers tidigare nämnda studie av Västerås och Uppsala. Även där visade de övre sociala skikten tidigast tecken på minskad fruktsamhet, men därefter följde gruppen okvalificerade arbetare.²¹⁵ Hantverkargruppen var den som längst höll kvar vid den äldre fruktsamhetsregimen. Enligt Rogers var det mindre rimligt att den nya demografiska regimen spreds som en social nedsippningseffekt. Han konstaterar att motiven till att begränsa barnantalet var många och komplexa – de kunde till och med variera inom en och samma socialgrupp.²¹⁶

Med utgångspunkt i idén att fler barn innebar ökade kostnader och utebliven inkomst för den tidiga industrins arbetarfamiljer framhåller ekonomhistorikerna Carl-Johan Gadd och Hans Christian Johansen att Sveriges tidiga industrialisering till stor del skedde på landsbygden, vilket skulle kunna förklara varför dess födelsetal där föll före städernas.²¹⁷ Perspektivet är tankeväckande, men kan ändå nyanseras, särskilt för perioden före sekelskiftet. Även i industriarbetarfamiljer kunde rimligen barnen bidra, dessutom finns exempel på hög fruktsamhet även i industriellt präglade mer lantliga områden. Exempelvis visar historikern Anders Norberg att den äktenskapliga fruktsamheten nådde höga nivåer vid seklets slut på

214. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 107. Den nya fruktsamhetsregimens plötsliga och kohortvisa genomslag betonas även av historikern Lenard R. Berlanstein, som avseende Paris skriver: ”There was not a gradual infusion of the will to plan families with care; control of births among workers arrived with the suddenness of a command.” Lenard R. Berlanstein, *The working people of Paris, 1871–1914*, Baltimore 1984, s. 143.

215. Eller *unskilled laborers*. Efter dem följde gruppen *salaried employees*. Rogers 1995, s. 213.

216. Rogers 1995, s. 213–214.

217. Carl-Johan Gadd och Hans Christian Johansen, ”Scandinavia, 1750–2000”, i Eric Vanhaute et al (red.), *Making a living*, Turnhout 2011, s. 298ff.

det sågverksdominerade Alnö utanför Sundsvall. Inflyttade kvinnor bidrog särskilt till ökningen, av vilka många kom från områden kännetecknade av hög fruktsamhet, som Värmland och Västerbotten: ”Sannolikt behöll dessa människor sitt fertilitetsmönster även efter inflyttningen till Alnö”, skriver Norberg.²¹⁸

Ett ovanligt men viktigt tillskott till forskningen om fertilitetstransitionen, även om det inte rör urbana förhållanden, är Sune Åkermans studier av glesbygdssocknarna Rätan och Klövsjö i Jämtland. Åkermans arbete baseras på intervjuer med äldre människor som bildade familj under mellankrigstiden, då fruktsamhetstalen börjat falla i bygden.²¹⁹ I Rätan introducerades det nya familjemönstret mycket snabbt, hela den unga generationen anpassade sig. I grannsocknen Klövsjö blev övergången däremot en mer utdragen process, enligt Åkerman eftersom människorna där hade en mer passiv och allmänt konservativ hållning, en ”naturvuxen konservatism”. Den nya attityden till barnbegränsning hänför Åkerman till ett sorts gruppsyck, där ingen av generationskamraterna ville ”verka omodern, inte sacka efter”.²²⁰ Varken ekonomi, utbildning eller religiös övertygelse tycks ha haft överordnad påverkan. Frågan är dock om inte ett sådant gruppsyck var mer påtagligt i en liten glesbygdssort än i en stad.²²¹

218. Norberg 1980, s. 71-73, citat s. 73 och densamme, ”Some demographic features of a saw-mill population in the late nineteenth century”, i Sune Åkerman (red.), *Chance and change*, Odense 1978. Exemplet på hög äktenskaplig fruktsamhet i nybyggarsamhällen som anförts i det föregående kapitlet kan här åter nämnas, särskilt de svåröverträffat höga talen i Jukkasjärvi (Nordin och Sköld 2012).

219. Åkerman 1981, Sune Åkerman, ”Att studera det som inte händer”, i Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*, Stockholm 1983 och Åkerman 1984.

220. Åkerman 1983, s. 230, 237-239.

221. Åkerman 1984, s. 214. Möjligheten till social kontroll, t.ex. av församlingsmedlemmar, anses ofta ha varit större i landsbygdens lokalsamhällen än i städerna. Denna ståndpunkt har exempelvis i en holländsk studie fått förklara varför trosinriktning var en viktigare faktor för fertilitetstransitionens genomslag på landsbygden än i städerna. Jan Kok och Jan van Bavel, ”Stemming the tide”, i Renzo Derosas och Frans van Poppel (red.), *Religion and the decline of fertility in the Western world*, Dordrecht 2006, s. 102.

En fråga om möjligheter och incitament?

Som framgått präglas många av de tidigare studier som sökt förklara skillnader mellan socialgruppers fruktsamhetsmönster i de växande städerna av diffusionsteoretiska tolkningar. I mindre grad har skillnader i stadsbefolkningarnas incitament och materiella förutsättningar för en viss familjestorlek undersökts. Det ska därför poängteras att skillnaden mellan olika delar av befolkningen inte var så enkel som att endera gruppen ”spred” alternativt ”höll tillbaka” ett visst fruktsamhetsmönster. Frågan är istället vilka incitament och möjligheter som gjorde ett mönster mer eller mindre relevant för en särskild grupp. Givet de skilda och föränderliga förutsättningarna för att arbeta och leva i en växande industristad som Borås, så kan stor variation i de demografiska mönstren ha förekommit olika delar av befolkningen emellan, gällande när i livet man fick barn såväl som hur många barn man skaffade. Det kan bland annat antas att den stora nedgången tidigare kan skönjas hos Borås högre sociala skikt, som fallet var bland annat i Sundsvall. Samtidigt antyder alltså Rogers studie ett mer komplext förhållande mellan olika arbetargrupper och hantverkare. De sistnämnda tillhörde de mer traditionella urbana yrkesgrupperna, som kanske i lägre grad hade anledning att anpassa sig till en ny familjestruktur.

Ett diffusionsteoretiskt perspektiv som mer sällan framhålls, men som ändå kan ha stor bäring, är det inflytande som landsbygden kan ha haft på städerna. Det var trots allt på landsbygden som merparten av stadsborna hade sitt ursprung. Som diskuterats i inledningskapitlet var denna spridning emellertid inte begränsad till idéer eller novationer – det rör sig i detta fall om *människor* som rörde sig från land till stad. Inte minst med tanke på de höga fruktsamhetstalen i Marksocknarna som diskuterades i det förra kapitlet finns alltså en poäng i att undersöka om de som var födda på landsbygden visade andra mönster än de som var födda i städer. Jämförelsen kan också knytas till diskussionen om landsbygdens sammansmältning med städerna, som kapitel två utmynnade i.

En genomgång av kapitlets fortsatta uppläggning är på sin plats. Som första steg undersöks skillnader i när i livet man bildade familj och vilka tecken på familjeplanering som kan påvisas, utifrån dels olika

yrkesbaserade socialgrupper och dels grupper med olika geografisk bakgrund (från stad eller landsbygd). Därefter riktas blicken mot effekterna av familjeplaneringen, då antal barn och olika åldersspecifika fruktsamhetstal analyseras, utifrån motsvarande grupper. Oundvikligen kommer vissa metoder från det föregående kapitlet att upprepas, men här alltså endast med fokus på olika gruppers utmärkande drag *inom* respektive kohort.

Vägar till olika familjemönster

Giftermålsålder

I föregående kapitel visades att giftermålsåldern var tämligen oförändrad mellan kohorterna 1831–1839 och 1871–1880, trots en markant ökning i barnafödandet var under samma period. I den efterföljande 1900-talskohorten hade giftermålsåldern däremot fallit, särskilt bland kvinnorna. Analysen ska här fördjupas. För att få en bild av människors skilda möjligheter att överbrygga de hinder som fanns för att bilda bo, analyseras eventuella skillnader i giftermålsmönster på basis av socialgrupp och födelseort. Först ges den genomsnittliga giftermålsåldern för kvinnor och män, fördelat på fem socialgrupper (tabell 4.1 på följande sida).

I kohorten 1871–1880 varierade giftermålsåldern för både kvinnor och män mellan socialgrupperna, och fördelade sig i fallande skala med den lägsta kvinnliga och högsta manliga giftermålsåldern i överskiktet. Arbetarkvinnorna å sin sida, var äldst när de gifte sig, medan deras män tillhörde de yngsta.²²² Man kan konstatera att i alla socialgrupper gifte sig kvinnor tidigare i livet än män, men att ålderskillnaden mellan makarna var överlägset störst i socialgrupp I, samtidigt som makarna i hantverkar- och arbetarfamiljer var i det närmaste jämnåriga.²²³ Det har framhållits att en hustru som var

222. Den särskilt höga kvinnliga giftermålsåldern bland arbetarna överensstämmer med resonemanget från föregående kapitel om att kvinnor gifte sig senare i områden där den kvinnliga befolkningen var stor och där näringar som efterfrågade kvinnors arbetskraft dominerade.

223. Liknande mönster finner man även i Sundsvall och Linköping. Där var ålders-

Tabell 4.1. Genomsnittlig ålder vid första giftermålet för kvinnor och män i fem socialgrupper. Borås under två perioder

Socialgrupp	1871–1880		1905–1912	
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
I	23,2	33,6	24,4	32,5
II	26,4	29,4	28,9	30,6
III	26,1	28,6	26,9	26,9
IV	27,3	27,9	25,5	28,4
V	27,7	27,9	25,2	26,5

Förklaring: Socialgrupp I: Överskikt. Socialgrupp II: Övre medelskikt. Socialgrupp III: Lägre medelskikt. Socialgrupp IV: Hantverkare. Socialgrupp V: Arbetare.

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: N = 1871–1880: Kvinnor: I, 15; II, 41; III, 14; IV, 38; V, 194. Män: I, 11; II, 39; III, 13; IV, 33; V, 178. 1905–1912: Kvinnor: I, 7; II, 15; III, 14; IV, 13; V, 134. Män: I, 7; II, 15; III, 13; IV, 13; V, 127.

Anmärkning: Endast kvinnor gifta före 45 års ålder.

Anmärkning: De fem socialgrupperna definieras närmare i Appendix C.

mer jämnårig med sin make hade större möjligheter att utmana mannens auktoritet i hushållet. Denna möjlighet skulle i Borås fall således ha varit störst bland arbetarhustrurna.²²⁴ En parallell kan även dras till det svenska agrarsamhället, där obesuttna kvinnor tenderade att gifta sig senare än besuttna. De förra behövde, som bland andra Christer Winberg påpekat, arbeta längre för att nå nödvändiga materiella resurser, det fanns inte heller hemgift eller arv av betydelse att invänta.²²⁵

skillnaden mellan makarna större i de övre samhällsskikten och (i Linköping) minimal i bland arbetarfamiljer. Nilsson och Tedebrand 2005, tabell 8. Den egentliga ålderskillnaden mellan makarna var något större, eftersom bara åldern vid första äktenskapet tagits med i beräkningen ovan. Hade omgifna änklingar – som främst återfinns i högre sociala skikt – ha innefattats i beräkningen skulle männens medelålder ha varit högre.

224. Mary S. Hartman, *The household and the making of history*, Cambridge 2004, s. 32. Hartmans arbete berör visserligen framför allt familjer där bruden var tonåring vid giftermålet.

225. Winberg 1975, s. 57-58, 215-216, som i sin tur ansluter sig till Eilert Sundt. Se också Ahlberger 1988a, s. 109-111 och Hallberg 2013, s. 300. Hallbergs resultat är dock att ålderskillnaden mellan obesuttna och besuttna kvinnor utjämnades efter 1860-talet.

Paren som gifte sig 1905–1912 visar däremot ett annat mönster, som på kvinno sidan var närapå det omvända gentemot föregående period. Giftermålsåldern i socialgrupperna I, II och III ökade – minskningen skedde istället bland hantverkar- och framför allt arbetarfamiljerna, där de nygifta kvinnorna var två och ett halvt år yngre än tidigare. Även arbetarmännens giftermålsålder föll, men inte lika mycket som kvinnornas. Följden blev att ålderskillnaden mellan makarna ökade. Under de båda perioderna var männens giftermålsålder högst inom stadens borgerlighet (grupp I och II). Möjligheten att leva med, försörja och fostra barnen kan mycket väl ha varit annorlunda om den nyblivna pappan var en något äldre man. Exempelvis talade oddsen emot att äldre pappor skulle hinna se alla sina barn växa upp, ifall barnaskaran var stor. Likafullt kan äldre pappor ha hunnit nå en tryggare social och ekonomisk position.

Genom att undersöka om giftermålsmönstren skilde sig mellan personer som vuxit upp i stadsmiljö respektive på landsbygden, kan de sega traditioner som fanns kring äktenskap och familjebildning blottläggas. Som bland andra historikern Katherine A. Lynch föreslår, utmärkte sig inflyttade stadsbor som själva kom från områden präglade av få hinder för familjebildning (till exempel protoindustriella områden) genom att gifte sig tidigare än andra. Samtidigt hölls giftermålsåldern däremot uppe inom traditionella stadsnärningar, där hindren för familjebildning var större.²²⁶ Å andra sidan har det framhållits att inflyttare ofta tvingades vänta länge med giftermål, eftersom det tog tid att nå de ekonomiska och sociala förutsättningar som krävdes för att bilda familj.²²⁷ I tabell 4.2 A–B på följande sida visas hur situationen såg ut i Borås.

I den första kohorten gifte sig kvinnorna som vuxit upp i städer nästan två år tidigare än de övriga, medan giftermålsåldern bland männen var ungefär densamma grupperna emellan. Inflyttarna från landsbygden var dessutom mer jämnåriga. Även i 1900-talskohorten gifte sig kvinnorna som kom från landsbygden senare, men skillnaden mellan grupperna hade minskat. Boråskvinnorna som kom från

226. Lynch 1991, särskilt s. 80–81, 87–88.

227. Exempelvis visas detta avseende inflyttning till några belgiska städer i Moreels och Matthijs 2011.

Tabell 4.2 A och B. Genomsnittlig ålder vid första giftermålet för kvinnor och män, från stad respektive landsbygd. Borås under två perioder

A. 1871–1880	Kvinnor	Män
Stad	25,9	28,2
<i>därav Borås</i>	26,6	27,5
Landsbygd	27,7	28,4
<i>därav Älvsborg</i>	27,9	28,4

B. 1905–1912	Kvinnor	Män
Stad	24,7	26,7
<i>därav Borås</i>	23,0	25,1
Landsbygd	25,9	27,4
<i>därav Älvsborg</i>	25,6	27,4

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal giftermål. 1871–1880. Kvinnor: Stad, 73; Borås, 51; Landsbygd, 226; Älvsborg, 192. Män: Stad, 64; Borås, 32; Landsbygd, 208; Älvsborg, 167. 1905–1912. Kvinnor: Stad, 43; Borås, 27; Landsbygd, 140; Älvsborg, 107. Män: Stad, 39; Borås, 23; Landsbygd, 136; Älvsborg, 105.

Anmärkning: Endast kvinnor gifta före 45 års ålder.

Anmärkning: Med "landsbygd" avses orter som inte var städer. Definitionen gäller för alla liknande framställningar härefter i kapitlet.

landet visade alltså ett utmärkande mönster, dock inte i linje med Lynch idé om lägre giftermålsålder. Till saken hör att lejonparten av inflyttarna kom från de län i Sverige där giftermålsåldern var högst: Älvsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län.²²⁸ Allra tidigast gifte sig kvinnorna som var födda i Borås, som troligen mycket sällan behövt flytta från sin uppväxtmiljö. Även på manssidan i båda kohorterna var de Boråsfödda yngst när de gifte sig.

I det förra kapitlet undersöktes den genomsnittliga tiden mellan giftermål och parets första barn. Detta mönster kan antas skilja sig mellan olika samhällsgrupper, eftersom sämre bemedlade par kunde tvingas avvakta med att ingå äktenskap av ekonomiska skäl, trots att de väntade barn. Mycket riktigt var i båda kohorterna

228. Uppgifterna avser perioden 1870–1900. Christer Lundh, "The geography of marriage", *Scandinavian journal of history* (vol. 38), 2013:3. Om inflyttningen, se vidare kapitel fem.

den genomsnittliga tiden mellan vigsel och första barnets födelse längre i socialgrupperna I-II än i de övriga grupperna.²²⁹

Skillnaden i kvinnlig giftermålsålder ska inte nödvändigtvis tolkas som att vissa grupper *undvek* giftermål. Det kan lika väl tolkas som att vägen till att bilda familj för somliga var hårdare – exempelvis för att det var svårt att finna en partner med tillräcklig ekonomi – men att man ändå strävade mot äktenskap. Kvinnornas giftermålsålder i hantverkargruppen och den stora arbetargruppen sjönk dessutom ordentligt mellan de två perioderna. Det är ett tecken på att de strukturella och ekonomiska barriärer som hindrat vanligt folk att bilda familj allt mer löstes upp. Det är dock en sak att stadga sig tidigt och en annan sak att skaffa många barn. Frågan är med andra ord vilken plats *barnen* hade i dessa hushåll. I nästa steg undersöks socioekonomiska och geografiska skillnader i på vilket sätt och i vilken utsträckning familjerna idkade barnbegränsning.

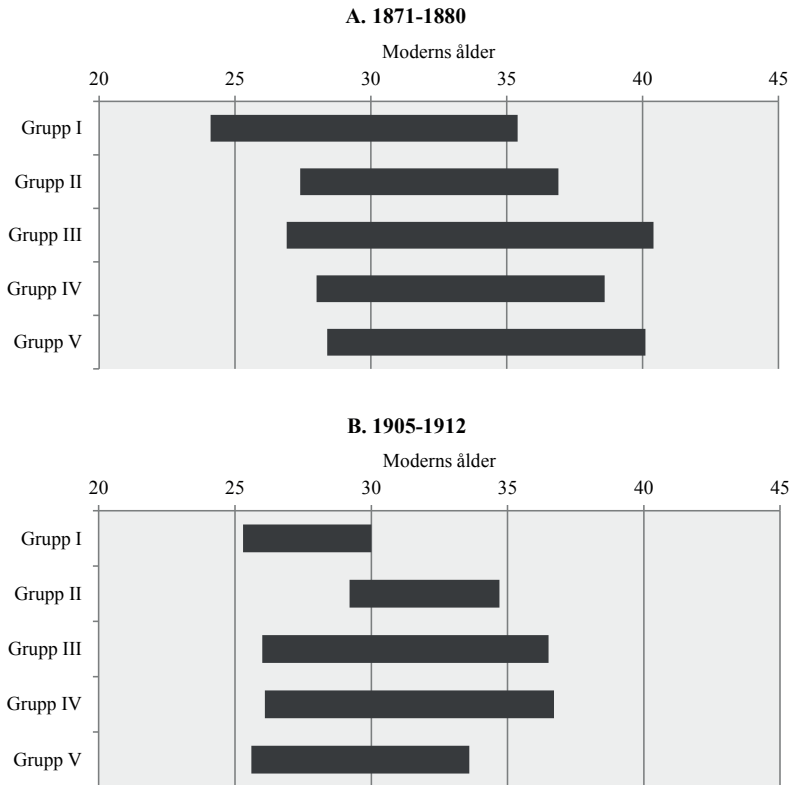
Mödrarnas ålder vid första och sista barnets födelse

Med tanke på de sociala skillnaderna i giftermålsålder kan ett motsvarande mönster förväntas även beträffande kvinnornas genomsnittliga ålder då de födde sitt första barn. Lika intressant är dock även hur länge deras reproduktiva period varade, det vill säga att med samma metod som använts i föregående kapitel jämföra när i livet mödrar från olika grupper fick sina första såväl som *sista* barn. Först undersöks mödrarnas genomsnittliga ålder vid första och sista barnets födelse för de fem olika socialgrupperna (diagram 4.1 A och B).

De olika socialgrupperna i kohorten 1871–1880 skiljer sig på ett slående sätt från varandra. I diagrammet bildas ett trappstegslikt mönster mellan grupperna, eftersom mödrarnas ålder vid första såväl som sista barnet var hög inom arbetarskiktet, men särskilt låg i socialgrupp I och II (med reservation för tunt underlag i vissa av

229. Mellan de övriga grupperna (grupp III–IV och V) fanns däremot inga egentliga skillnader.

Diagram 4.1 A och B. Mödrars ålder vid första och sista barnets födelse för fem socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 samt 1905–1912. Medelvärden

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal mödrar för beräkning av ålder vid sista barnets födelse. Diagram 4.1 A: grupp I, 5; grupp II, 22; grupp III, 8; grupp IV, 25; grupp V, 117. Diagram 4.1 B: grupp I, 4; grupp II, 12; grupp III, 9; grupp IV, 8; grupp V, 85.

Anmärkning: Ålder vid sista barnets födelse avser avslutade familjer.

grupperna). De som bildade familj senare i livet fortsatte alltså även att föda barn upp i högre ålder än andra. Den reproduktiva perioden blev därför ungefär lika lång exempelvis i socialgrupp I som i socialgrupp V, men istället förlagd fyra–fem år tidigare i livet.²³⁰ Mönstret antyder att exempelvis en viss storlek eller sammansättning på

230. Ett avvikande mönster indikeras för socialgrupp II, där kvinnorna hade kortast reproduktiv period.

barnaskaran eftersträvades. Den som bildade familj tidigt kunde snabbare nå ett eftersträvat mål, men den som började senare fick fortsätta upp i hög ålder. Som antagits kan många arbetare ha bildat barnrika familjer, men eftersom de gifte sig jämförelsevis sent i livet varade mammornas reproduktiva period upp i fyrtioårsåldern.

I 1900-talskohorten var den reproduktiva perioden kortare i snart sagt alla socialgrupper jämfört med den tidigare kohorten.²³¹ Emellertid *slutade* barnafödandet inte bara tidigare i livet: överlag påbörjades det också tidigare, åtminstone bland arbetare och hantverkare, i linje med vad som redan konstaterats om den förändrade giftermålsåldern. Hänsyn behöver dock tas till att talen för vissa grupper bygger på få observationer.

I viss mening gjorde sig det nya mönstret gällande inom *hela* 1900-talskohorten, men som synes i olika hög grad. Utöver själva minskningen i ålder för avslutat barnafödande är nämligen det viktigaste resultatet att de sociala skillnaderna hade ökat, jämfört med 1800-talskohorten. Exempelvis var den reproduktiva perioden i socialgrupperna III och IV nu ungefär dubbelt så lång som i grupperna I och II, som å sin sida hade halverats sedan föregående period. Däremellan återfinns den stora, växande arbetargruppen, vars genomsnittliga reproduktiva period också hade minskat ordentligt. Minst benägna att övergå till det nya mönstret tycks alltså i detta avseende ha varit det lägre mellanskiktet och hantverkarna (socialgrupp III och IV).

Även i Linköping, Sundsvall och Uppsala slutade mödrar från högre samhällsskikt att föda barn tidigare i livet, precis som i Borås. Skillnaderna var dock jämförelsevis marginella, förutom i Linköping under den första perioden.²³²

Skillnaderna behöver inte bara ha baserats på skilda socioekonomiska villkor. I det *förindustriella* Borås slutade mammorna föda barn tidigare och hade en kortare reproduktiv period än vid seklets

231. Undantaget är hantverkarfruarna, som visserligen fick sina barn tidigare i livet, men fortfarande hade lika lång reproduktiv period som tidigare (10,6 år).

232. Uppgifterna för Linköping och Sundsvall utifrån giftermålskohorter från 1870–1879 och 1900–1909. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 113. Rogers Uppsala-studie visar att mödrar från samhällets högre skikt slutade föda barn något år tidigare än övriga grupper vid seklets slut. Rogers 1995, s. 211–212.

slut. Frågan i vilken mån och hur länge de infödda stadsborna fortsatte präglas av denna äldre urbana familjestruktur, jämfört med de nyinflyttade boråsarna från landsbygden? Kan omgestaltningen av stadsbefolkningens geografiska sammansättning indirekt ha bidragit till de nya fruktsamhetsmönstren? Nedan framställs mammornas ålder vid första och sista barnets födelse, uppdelat mellan om föräldrarna kom från en stad eller från landsbygden.

Tabell 4.3 A och B. Moderns ålder vid första och sista barnets födelse, fördelat efter föräldrarnas födelseort. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912. Medelvärden

A. 1871–1880	Ålder, första	Ålder, sista	Repr. period (år)
Kvinna från stad	26,3 (70)	37,1 (39)	10,8
Kvinna från landsbygd	28,4 (227)	39,9 (137)	11,5
Kvinna gift med man från stad	27,5 (69)	40,0 (41)	12,5
Kvinna gift med man från landsbygd	28,0 (224)	39,2 (135)	11,2
B. 1905–1912	Ålder, första	Ålder, sista	Repr. period (år)
Kvinna från stad	24,5 (39)	33,9 (33)	9,4
Kvinna från landsbygd	26,3 (130)	34,0 (84)	7,7
Kvinna gift med man från stad	25,1 (37)	31,7 (25)	6,6
Kvinna gift med man från landsbygd	26,1 (130)	34,5 (90)	8,4

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal observationer anges inom parentes.

Anmärkning: Ålder vid sista barnets födelse avser avslutade familjer.

Först diskuteras resultaten för kohorten 1871–1880. Sett till ålder för kvinnornas sista nedkomst var spridningen stor. Sista gångsföderskor från landsbygden fick barn nästan tre år senare i livet än de med urban uppväxt (i regel från Borås). Intressant nog uppvisade samtidigt kvinnor gifta med *män* från städer längst reproduktiv period. I familjer där mamman hade stadsbakgrund föddes alltså barnen under en kortare period och tidigare i mammans liv, medan förhållandet var det motsatta i familjer där istället *pappan* hade

stadsbakgrund. Skillnaden skulle kunna bero på att många kvinnor som kom från städer tillhörde de högre socialgrupperna, som ju också visar ett särskilt mönster. Emellertid reses då frågan varför mönstret inte var detsamma i familjerna med pappor från stan, vilka också i flertalet fall tillföll socialgrupperna I och II.²³³

Hur hade dessa mönster förändrats vid det nya seklets början, då övergången till mindre familjer tagit fart? I kohorten 1905–1912 återfinns den generella förskjutningen nedåt i åldrarna bland både stads- och landsbygdsfödda (tabell 4.3 B). Födelseort tycks vara mindre framträdande som skiljelinje än i den tidigare kohorten, med undantag av familjer med *män* med stadsbakgrund. I dessa familjer föddes sista barnet synnerligen tidigt, redan innan kvinnorna fyllt trettiofem. Det är en slående förändring – i den föregående kohorten fick man i motsvarande grupp sista barnet åtta år senare i livet. Den reproduktiva periodens längd har nästan halverats.²³⁴ Det är alltså bland familjerna där *pappan* kom från Borås eller någon annan stad som det nya mönstret med tidigt avslutat barnafödande allra mest gjorde sig gällande.²³⁵

I 1900-talskohortens övriga familjer fick kvinnorna inga fler barn efter cirka trettiofyra års ålder, men på grund av skillnader i giftermålsålder varierade likafullt den reproduktiva periodens längd. Det är därför viktigt att poängtera de praktiska skäl som troligen bidrog till att de landsbygdsfödda männen och kvinnorna under båda undersökningsperioderna gifte sig senare än de stadsfödda; de senare kunde troligen tidigare etablera sig ekonomiskt och socialt.

233. Med reservation för tunt underlag tycks familjer från högre sociala skikt ha bidragit mest till de stadsfödda kvinnornas låga genomsnittsålder för avslutat barnafödande. På samma vis är åldern vid första respektive sista nedkomsten bland mödrar födda på landsbygden och mödrar tillhörande socialgrupp V påfallande lika, vilket delvis beror på en stor överlappning. 72% av kvinnorna från landsbygden tillfaller socialgrupp V.

234. Sett särskilt till familjer med *Boråsfödda* män var minskningen så mycket som elva år gentemot den föregående kohorten. Som jämförelse kan nämnas att hundra år tidigare hade många trettioåriga obesuttna kvinnor knappt ens hunnit gifta sig. Exemplet från Winberg 1975, tabell XII.

235. I denna grupp (män födda i städer) var hantverkare och arbetare relativt sett en aning underrepresenterade.

Analysen av mödrarnas ålder vid påbörjat och avslutat barnafödande ger vad man kan beskriva som barnafödandets ramar. En faktor som i lika hög grad också måste beaktas, är barnafödandets mönster *mellan* det första och det sista barnet. Detta kan studeras genom att beräkna tidsintervallen mellan varje barns födelse i en syskonskara. Att vänta med att skaffa nästa barn – med andra ord familjeplanering genom *utspridning* – var en metod som kunde ha stora effekter på det sammanlagda antalet barn.

Intervall mellan barnen

Förekomsten av familjeplanering genom utspridning lyfts särskilt fram i forskningen om tiden *före* övergången till mindre familjer. Tiden mellan varje barns födelse kan av en rad orsaker ha behövt antingen förlängas eller nedkortas. Den tid som gick mellan en kvinnas nedkomster kunde sålunda variera stort, men sett till medeltal för större grupper kan vissa mönster ändå utkristalliseras. Ett tämligen normalt tidsintervall mellan födslarna var cirka två och ett halvt år.²³⁶

Som redan antytts råder det också delade meningar huruvida utspridningen var en aktiv strategi för att anpassa sig till livssituationen, resultatet av skillnader i den biologiska möjligheten att kunna få barn eller bara en handling av vana. Om sociala skillnader kan påvisas i intervallen mellan barnen i Boråskohorternas familjer, kan det rimligen ses som ett argument mot att skillnaderna berodde på biologiska faktorer. Diskussionen rör framför allt frågan om hur länge mödrarna ammade sina barn – vilket skall ha påverkat tiden mellan graviditeterna – och vad amningsvanorna berodde på.²³⁷

236. Ibland kunde de genomsnittliga intervallen vara längre än så, exempelvis är det först när intervallen överstiger tre år som det tolkas som tecken på barnbegränsning i Nilsson och Tedebrand 2005. I Hallbergs Dalslandsstudie var endast en tolfedel av födelseintervallen kortare än ett och ett halvt år. Hallberg 2013, s. 315.

237. Se t.ex. Ulla-Britt Lithell, som skriver att "variations in marital fertility rates [...] may be a result of [...] differing habits of breast-feeding and need not necessarily be explained by conscious family planning." Ulla-Britt Lithell, *Breast-feeding and reproduction*, Uppsala 1981, s. 12. Lithell framhåller i en senare artikel,

Vilket alternativ följde familjerna i Borås: att snabbt komma ur den socioekonomiskt påfrestande perioden med enbart småbarn i hemmet genom att föda barn under en kortare, mer sammanhållen period eller att få en viss respit genom att vänta längre mellan varje barn?

Rapportering från läkare eller barnmorskor kan ge en antydning om de lokala amningsvanorna eller åtminstone alternativen till amning, av samtida läkare kallat ”artificiell uppfödning”. Exempelvis nämns i läkarrapporter från Boråstrakten att hygienien förbättrats vid flaskmatning och liknande, såsom 1894: ”De gamla felena vid de späda barnens uppfödande på artificiell väg upprepas numera högst sällan” eller ”man börjar t.o.m. få begrepp om vigten af att hålla diflaskan med tillbehör ren”.²³⁸ Några rapporter från området om ovanligt långa amningsperioder har däremot inte hittats.

Via Boråskohorterna kan dock uppgifter om födelseintervallen nås. Det genomsnittliga tidsintervallet mellan barnen har beräknats för de två senare kohorterna och visas i tabell 4.4, på nästa sida. Hänsyn har även tagits till vilket syskon i ordningen barnet var.²³⁹

Framställningen visar två utmärkande drag. Dels var intervallen längre i större syskonskaror, dels var de längre i den senare kohorten än i den första.²⁴⁰ 1900-talskohortens långa intervall är intressanta eftersom utspridning främst förknippas med äldre familjemönster.

angående amningsmönster och födelseintervall, mer explicit att ”[d]et är troligare att det även här finns en alternativ ’fysiologisk’ förklaring”. Ulla-Britt Lithell, ”Amning och äktenskaplig fruktsamhet”, *Historisk tidskrift*, 1988:2, s. 237. En annan ståndpunkt framförs av Ahlberger och Winberg, som i polemik med Lithell lyfter fram att man inte kan tala om enbart medvetna eller biologiskt betingade handlingar. Ahlberger och Winberg 1987, s. 380-381. Jfr även Sogner et al 1984, s. 45-46 samt Hallberg 2013, s. 316, not 1.

238. Provinsialläkarens årsberättelse, Borås distrikt 1894 och 1886. Ytterligare liknande uttalanden skulle kunna lyftas fram. Notera att Borås provinsialläkardistrikt omfattade ett stort område utanför staden.

239. Något som påverkar intervallen är förekomsten av dödfödda barn eller missfall. Noteringar om dödfödda förekommer dock inte med tillräcklig regelbundenhet i kyrkböckerna för vidare analys. Den korta tiden mellan två nyfödda tvillingar inkluderas givetvis inte heller i beräkningen.

240. Resultaten skiljer sig från vad Hallberg visar för Grinstad i Dalsland, där andelen korta och medellånga intervall istället ökade något mellan 1820-1870 och 1870-1920. Huruvida intervallens längd förändrades under den senare tidsperiodens gång framgår dock inte. Hallberg 2013, s. 315.

Tabell 4.4. Genomsnittligt tidsintervall (år) mellan syskon. Familjer i Borås bildade 1871–1880 respektive 1905–1912

Barn i ordningen	1871–1880	1905–1912
1:a till 2:a	2,1	2,4
2:a till 3:e / 3:e till 4:e	2,4	2,9
4:e till 5:e / 5:e till 6:e	2,4	3,3
6:e till 7:e / 7:e till 8:e	2,6	2,7
8:e och vidare, t.o.m. 12:e	2,6	2,9

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal observationer. 1871–1880: 241 mödrar och 970 nedkomster; 1905–1912: 130 mödrar och 363 nedkomster.

Anmärkning: Tidsintervall längre än tio år har undantagits.

Det visar att flera familjeplanerande strategier, även mer traditionella, var i bruk vid fruktsamhetsnedgångens inledningsfas. Detsamma framhålls också i historikern Stefan Wargs studie av 1920-talets demografiska utveckling i norrbottniska gruvorter.²⁴¹ Bakom de förhöjda medeltalen i 1900-talets Borås finns även en ökad förekomst av det man idag skulle kalla sladdbarn.

En annan faktor som påverkade tidsintervallen mellan barnen var om det äldre syskonet avled. Det visar sig nämligen, i Boråskohorterna såväl som i andra studier, att då ett spädbarn dött dröjde det kortare tid tills nästa syskons födelse. Kanhända något fyrkantigt, har detta förklarats med att familjen jämförelsevis snart både ville och kunde "ersätta" det avlidna barnet.²⁴² Men det kan också antas ha funnits mer socioekonomiska aspekter som kan ha påverkat hur familjerna försökte sprida nedkomsterna. Nedan jämförs så intervallen mellan barnen utifrån en indelning i socialgrupper. För att ge större underlag är grupperna I och II samt III och IV sammanslagna. Därutöver delas arbetargruppen i två underkategorier: ospecificerade arbetare och fabriksarbetare (grupp V:a) samt arbetare med preciserad arbetsuppgift (grupp V:c).

241. Warg visar att utspridning fortfarande under på 1920-talet var den gängse metoden för födelsekontroll i Malmfälten. Stefan Warg, *Familjen i gruvmiljö*, Umeå 2002.

242. Knodel 1978, s. 42. Frågan diskuteras och undersöks vidare i Appendix A.

Tabell 4.5. Tidsintervall mellan syskon. Familjer i Borås, bildade under två perioder, fördelade i olika socialgrupper. Medelvärden (år)

	1871-1880	1905-1912
Socialgrupp I och II	2,1	2,5
Socialgrupp III och IV	2,3	2,9
Socialgrupp V	2,4	2,8
<i>därav V:c</i>	2,2	2,8
<i>därav V:a</i>	2,5	2,8

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: V:a = Ospecificerade arbetare och fabriksarbetare, tjänstefolk; V:c = Arbetare med preciserad arbetsuppgift.

Under båda perioderna var intervallen kortare i socialgrupp I-II och mer normallänga i övriga familjer.²⁴³ I kohorten 1905-1912 var intervallen längre än tidigare i alla respektive grupper, men den relativa ökningen var minst i arbetargruppen, troligen eftersom dessa familjer redan väntade jämförelsevis länge mellan barnen.²⁴⁴ I kohorten 1871-1880 visar de två underkategorierna till arbetargruppen den intressanta skillnaden att i de sämst ställda arbetarfamiljerna (grupp V:a) dröjde det längst mellan nedkomsterna. Ett exempel på detta mönster är Augusta Persdotter, som gifte sig med en arbetskarl år 1878 när hon var trettio. De fick fem barn. Mellan första och andra barnet dröjde det knappt två år. Mellan de båda följande barnen gick det drygt två och halvt år, men därefter tog det nästan fyra år tills parets sista barn Berta föddes. Vid det laget var Augusta fyrtioett.²⁴⁵

243. För övrigt gäller denna tendens genom hela syskonskaran, det vill säga även i redan barnrika familjer.

244. Detta går delvis mot Wargs nyss nämnda studie, men även mot vad Nilsson och Tedebrand visar för Sundsvall och Linköping, där födelseintervallen förlängdes mellan 1870-1879 och 1900-1909, främst bland arbetarfamiljer. Det kommenteras med att: "Den sociala faktorn tycks vara viktigast. Överklassen förändrar inte sina mönster lika mycket som de andra klasserna." Skillnaden kan dock bero på att bara mödrarnas första och andra födelseintervall jämförs, medan tabell 4.5 återger tiden mellan Boråsmödrarnas *samtliga* födslar. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 110-112, citat s. 112.

245. Familj #110 i kohorten 1871-1880.

Det sena 1800-talets familjer i Borås tycks ha följt ett ganska typiskt mönster, med omkring två och ett halvt år mellan födslarna. Längst var tidsintervallet bland arbetarfamiljerna – kanske var behovet av utspridning som störst bland dem? Att bara ett småbarn åt gången behövde omsorg, innebar sannolikt värdefull avlastning för dem som levde under arma förhållanden; barnen hann bli stora nog att kunna gå, prata och kanske äta själva tills nästa syskon föddes, och allt eftersom syskonskaran växte dröjde det alltså allt längre till det att nästa barn föddes. Detta kan illustreras med en statardotters minnen av uppväxtfamiljens måltider: ”Far och mor satt på var sin sida [av bordet] med var sin unge, de minsta, i knät. Omkring bordet stod de övriga. Barnen stod alltid och åt, såvitt de var så stora, att de nådde upp till bordskanten.”²⁴⁶

*

Kapitlet har hittills kretsat kring framför allt ålder vid familjebildning och barnafödande. I de följande styckena analyseras själva resultatet av dessa mönster; med andra ord hur många barn som föddes och vilka fruktsamhetstal som nåddes, sett utifrån samma grupper som hittills stått i fokus.

Summan av barnafödandet och dess gruppsspecifika mönster

Barnkullarnas storlek

Den mest påtagliga följderna av de former av födelsekontroll som här har diskuterats var förstas syskonskaran *storlek*. Givet de sociala variationer som hittills framkommit är frågan vad som döljer sig bakom de föränderliga medelvärden som lyftes fram i det föregående kapitlet. Det genomsnittliga antalet födda barn per gift kvinna har beräknats för respektive socialgrupp i kohorterna 1871–1880 och 1905–1912. Även i dessa beräkningar ingår endast avslutade

²⁴⁶. *Jag kan berätta!*, urval av Mats Rehnberg, 1978, s. 77.

familjer. Eftersom socialgrupp V rymmer ett brett spektrum av yrken och därmed tänkbara levnadsomständigheter, återges även två underkategorier till denna.

Tabell 4.6. Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna, fördelat på olika socialgrupper. Avslutade familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912

Socialgrupp	1871–1880	1905–1912
I	(3,9)	(1,8)
II	4,9	3,0
III	(5,7)	3,2
IV	4,8	(3,0)
V	5,6	3,5
därav V:a	5,8	3,8
därav V:c	4,8	3,2

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Parentes kring värden baserade på färre än tio personer. Antal mödrar per grupp. 1871–1880: grupp I, 7; grupp II, 22; grupp III, 7; grupp IV, 26; grupp V, 118; grupp V:a, 93; grupp V:c, 22. 1905–1912: grupp I, 6; grupp II, 14; grupp III, 10; grupp IV, 9; grupp V, 88; grupp V:a, 50; grupp V:c, 38. En mor med 15 barn 1871–1880 och en med 12 barn 1905–1912, båda i grupp III, har ej medtagits i sammanställningen för att medelvärdena inte ska förskjutas alltför mycket.

1800-talskohorten uppvisar i stora drag ett mönster som bestod i att barnantalet var lägst i socialgrupp I och högst i socialgrupp V, med grupperna II och IV däremellan.²⁴⁷ Men även inom arbetargruppen skilde sig barnantalet påtagligt. Kvinnorna i gruppen med mer okvalificerade arbetare (grupp V:a) fick i medeltal fick så mycket som 5,8 barn – avgjort mer än arbetarna med preciserad yrkestitel (grupp V:c), vars barnantal istället var i nivå med till exempel hantverkarnas.²⁴⁸

247. Med förbehåll för knappt underlag i några av kategorierna. Socialgrupp III avviker från detta mönster, men sammanförs grupperna II, III och IV blir medelvärdet strax under fem barn. Något kan också sägas om *underkategorierna* till socialgrupp II, där företagare, handlare osv. bildar en kategori. Barnantalet var där lägre än i resten av grupp II, vilket med förbehåll för det ringa underlaget kan relateras till Nilsson och Tedebrands observation att Sundsvalls grosshandlare var först med att övergå till fåbarnsfamilj.

248. Arbetares höga barnantal vid denna tid har noterats även i tidigare studier. Ett utmärkande exempel är Anders Norbergs ovan nämnda studie av Alnö, som präglades av sågverksindustri, där gifta kvinnor i medeltal fick så mycket som 6,7 barn. Norberg 1978. Det kan jämföras med att obesuttna i regel hade jämförelsevis

Det var med andra ord de mycket barnrika familjerna i det lägre arbetarskiktet – med arbetskarlar, grovarbetare, drängar – som drog upp medelvärdet för *hela* Boråskohorten. Det innebär, att sannolikt skulle en undersökning av en mindre arbetarpräglad ort inte resultera i en lika stor fruktsamhetsökning som den i Borås. Visserligen visar flera av de andra grupperna tal som överstiger 1830-talskohortens medelnivå, men i jämförelse var ökningen marginell.²⁴⁹

I 1900-talskohorten kan en ordentlig nedgång noteras över alla sociala skikt, ingen grupp skaffade mer än 3,8 barn. Men *skillnaden* mellan socialgrupperna kvarstod: bland familjerna i grupperna I och II var barnantalet fortsatt lägre och bland arbetarna var det högst.²⁵⁰ Den relativa skillnaden mellan arbetargruppens två underkategorier kvarstår i 1900-talskohorten – barnantalet bland arbetskarlarnas familjer i grupp V:a hade förvisso också sjunkit, men var ändå ungefär en femtedel högre än bland de övriga arbetarna. På denna punkt skiljer sig utvecklingen i Borås från vad John Rogers visar för det sena 1800-talets Uppsala, där *hantverkarna* utmärkte sig med högst barnantal vid fruktsamhetsnedgångens inledningsskede (efter dem kom dock arbetarna).²⁵¹ Man ska likväl minnas att hantverkarfruarna i Borås i medeltal födde barn högst upp i åldrarna och alltså visade minst tecken på avbrytning.²⁵² Det finns därför anledning att återkomma till Rogers resultat när den åldersspecifika fruktsamheten senare analyseras.

lågt barnantal i det gamla agrarsamhället. Se t.ex. Winberg 1975, s. 241 och Beatrice Moring, "Geographic and social differences in age at marriage and fertility in Finland during the 18th and 19th centuries", i Christer Lundh (red.), *Demography, economy and welfare*, Lund 1995, s. 255.

249. I den förindustriella kohorten 1831–1839 fick de avslutade familjerna i socialgrupp V i medeltal 4,0 barn, vilket är ungefär samma som medelvärdet för hela kohorten. Gruppen avvek sålunda inte.

250. Kvinnor med särskilt lågt barnantal (noll, ett eller två barn) återfinns i alla socialgrupper och gifte sig vid olika åldrar. Socialgrupperna I och II var emellertid överrepresenterade.

251. Rogers 1995, s. 211–212. Även vid 1800-talets början hade mästarhushåll betydligt högre antal födda barn per gift kvinna än gesällhushåll, vilket Ann Hörsell visat i sin Eskilstunastudie. Det ger en bild av hur ett traditionellt hantverkarhushåll också i Borås kan ha sett ut. Hörsell 1983, s. 162.

252. Se diagram 4.1 B, ovan.

Under fertilitetstransitionens lopp utvecklades också allt starkare värderande uppfattningar om barnfamiljernas storlek, i linje med nymalthusianismens uppfattning att stora barnkullar var roten till fattigdom och den allt mer spridda idén om den ”respektabla” familjen. Sofia Kling, som undersökt unga pars bruk av barnbegränsning under mellankrigstiden, skriver att ”stora familjer [hade] kommit att bli förknippade med arbetarklassen och dessutom med sådant som hängde samman med den offentliga bilden av arbetarklassen: smuts, oordning, fattigdom och kontrollöshet”.²⁵³ Fruktsamhetsnedgångens sena genomslag bland många arbetarfamiljer accentuerade de klasstyrda skillnaderna i barnantal, vilket i sin tur kan ha spätt på sådana värderande uppfattningar.

Låg giftermålsålder och små barnaskaror både förutsatte och skapade nya levnadsmönster för föräldrarna. I myllret av boråsare finner man exempelvis Maria Jönsson, som hade flyttat till Borås från Äspered redan som barn. År 1910, som tjugofyraåring, gifte hon sig med den ett år äldre maskinisten Sven. Någon månad efter vigseln kom parets första barn och redan året därpå deras andra och därmed sista barn. Paret visade alltså de typiska kännetecknen för det moderna familjemönstret. En person som Maria nådde tidigt i livet den fas då hon inte längre var bunden till småbarnens omsorg. Hon kunde istället exempelvis förvärvsarbeta i större omfattning.²⁵⁴

På samma vis som tidigare analyseras barnantalet också i förhållande till föräldrarnas geografiska bakgrund. Eftersom båda makar inte behöver ha kommit från samma ort, allra minst i en växande stad som Borås med stor omsättning av människor, har framställningen renodlats genom en indelning i fyra kategorier: familjer med 1) båda makar från en stad, 2) hustrun från en stad och mannen från landsbygden, 3) vice versa, samt 4) båda makarna från landsbygden (tabell 4.7 på nästföljande sida).

253. Kling 2007, s. 251.

254. Familj #93 i kohorten 1905–1912.

Tabell 4.7. Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna, fördelat efter makarnas födelseort. Avslutade familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912

Hustru från	Man från	Barnantal	
		1871–1880	1905–1912
Stad	Stad	4,9	2,9
Stad	Landsbygd	5,0	4,4
Landsbygd	Stad	5,5	2,5
Landsbygd	Landsbygd	5,5	3,3

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Antal familjer: 14, 27, 29 och 112 (1871–1880); 15, 21, 13 och 77 (1905–1912).

I kohorten 1871–1880 bildas ett intressant mönster, där familjerna med stadsbakgrund var mindre än de med landsbygdsbakgrund. Detta framgår framför allt sett utifrån mödrarnas födelseort. Skillnaden mellan de renodlade stads- och landsbygdsfödda familjerna är nästan i nivå med den mellan arbetarna och de övriga socialgrupperna. Här kan påminnas om vad som visats tidigare i kapitlet: landsbygdsfödda kvinnor gifte sig och fick sitt första barn jämförelsevis sent i livet (när de var 28,4 år), men födde i gengäld barn upp i fyrtio års ålder. Åtskiljs dessutom inflyttarna från landet sinsemellan, visar det sig att inflyttarna från Älvsborgs län fick fler barn än övriga inflyttare, och i särklass flest barn fick kvinnorna som flyttat in från Marks härad.²⁵⁵ De allra flesta i kohorten som var födda i en stad kom förstås från Borås. De gifte sig tidigare och bör som sagt ha haft ett visst försprång gentemot inflyttare gällande exempelvis släkt nätverk och annan social trygghet, men som synes kom de att skaffa färre barn än andra.

Riktas blicken till 1900-talskohorten är förhållandena intressant nog i det närmaste de omvända. Män från städer bildade familjer med lägst barnantal, oavsett om de gifte sig med en kvinna från landet eller stan. Dessa iakttagelser stämmer väl överens med vad som redan visats gällande mammornas ålder vid sista barnets födelse (tabell 4.3 B). Förhållandet tycks däremot mer komplext

255. Detta gäller särskilt familjer där *hustrun* kom från Älvsborgs län, men även räknat utifrån mannen. Kvinnorna från Marks härad fick i medeltal 6,4 barn (N=25).

om kvinnorna tas som utgångspunkt: kvinnor födda i en stad, vars make också kom från en stad, fick i medeltal endast 2,9 barn, men de stadskvinnor som gifte sig med en man från *landsbygden* skaffade istället 4,4 barn.²⁵⁶ Skillnaden är betydande. Fruktsamhetsnedgången hade alltså ett tidigare genomslag i familjer där mannen hade urban bakgrund – oftast kom han från Borås – oavsett om han gifte sig med en kvinna från landet eller stan. Dessutom var den relativa spridningen större än under den föregående perioden.

*

Både vid det gamla seklets slut och vid det nyas början var det arbetarfamiljer som skaffade flest barn. Dessutom tycks familjer från landet ha skilt sig från dem från stan. Trots stora barnkullar utmärkte arbetarna sig knappast genom tidig giftermålsålder eller korta intervall mellan barnen, snarare rådde det motsatta förhållandet. Det indikerar att arbetarnas äktenskapliga fruktsamhet höll sig på hög nivå, upp i hög ålder. De vid första anblick delvis oförenliga mönstren visar på vikten av att studera fruktsamhetsförhållandena ur flera perspektiv, det vill säga huruvida olika typer och grader av familjeplanering var bundna till särskilda delar av befolkningen. För att ringa in dessa mekanismer och ge en mer samlad bild av de olika parametrar som har diskuterats i kapitlet, ska avslutningsvis den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten åter analyseras.

256. Det verkar inte heller ha varit någon socialgrupp som särskilt försköt medelvärdena för stads- eller landsbygdsfödda. Underlaget blir dock knappt när kohorten dissekeras på detta vis. Notera även att *socialgruppen* med högst barnantal (grupp V:a) i 1900-talskohorten bara fick 3,8 barn i medeltal.

Tillbaka till den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten

Ett centralt resultat från det förra kapitlet är det sena 1800-talets svåröverträffat höga fruktsamhet, särskilt bland kvinnor som nått trettio- och fyrtioårsåldern. En dryg generation därefter hade fruktsamheten fallit med en tredjedel och det moderna familjemönstret börjat göra sig gällande. Som framgått i detta kapitel rådde uppenbarligen också stora skillnader mellan olika delar av befolkningen. I det följande undersöks om skillnaderna mellan olika delar av befolkningen var särskilt utmärkande under någon viss del av mödrarnas liv. Sådana skillnader ger ytterligare antydan om de familjeplanerande strategier som brukades. Först studeras skillnader i den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten utifrån tre socialgrupper, därefter jämförs familjer från stad respektive landsbygd och till sist relateras fruktsamheten till kvinnornas giftermålsålder.

Socialgruppstillhörighet

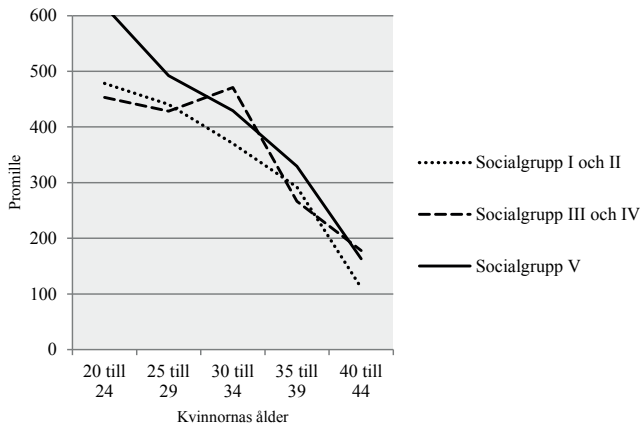
När kohorten delas in i både socialgrupper och åldersspann riskerar underlaget bli alltför tunt, särskilt i de lägsta åldrarna. Med erfarenhet av de kännetecknen som hittills påvisats kan dock några av socialgrupperna sammanföras, så att nedanstående diagram istället visar tre kurvor. Först analyseras högfruktsamhetsmönstret i kohorten 1871–1880 (diagram 4.2).²⁵⁷

Fruktsamhetens nivå skilde sig som synes en hel del mellan de tre grupperna. Arbetarfamiljerna hade högst fruktsamhetstal i alla åldersband utom 30–34 år. Talen var överlag lägre i socialgrupp I–II, ibland med god marginal, och på en nivå däremellan återfinns socialgrupp III–IV, "hantverkargruppen".²⁵⁸ I förhållande till de andra socialgrupperna var talen för grupp I–II allra lägst bland de högre åldersspannen.

257. För den följande genomgången hänvisas även till anmärkningarna angående beräkning av åldersspecifik fruktsamhet från föregående kapitel.

258. Att kurvan för socialgrupp III–IV fluktuerar tyder på att talen bör tolkas med försiktighet. Som synes var nivån hur som helst hög, och i åldern 30–34 t.o.m. högre än i socialgrupp V.

Diagram 4.2. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i tre socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1871–1880. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Den relativa skillnaden mellan socialgrupp V och I-II illustreras i diagram D.1 A, Appendix D.

Skillnaden mellan grupperna ska inte tolkas som att fruktsamheten i socialgrupp I-II var låg – faktiskt var fruktsamheten i samtliga åldersspann högre än den *förindustriella* kohortens medelvärden. Det vore alldeles missvisande att förklara den lägre fruktsamheten i grupp I-II med att dessa familjer redan börjat övergången till fåbarnsfamilj – vid denna tidsperiod hade ju egentligen även deras fruktsamhet ökat, jämfört med tidigare under seklet.

Den höga äktenskapliga fruktsamheten i socialgrupp V är mycket anmärkningsvärd, men till saken hör – helt i linje med vad som redan konstaterats angående barnantalet – att fruktsamheten var ännu högre i den underkategori till arbetargruppen dit arbetskarlar och andra okvalificerade yrken räknas, det vill säga socialgrupp V:a.²⁵⁹ Det var alltså dessa familjer framför andra som drog upp fruktsamheten, ett mönster som går igen bland yngre såväl som äldre kvinnor. Förutsättningarna för dessa familjers fortlevnad i den tidiga industristaden gav uppenbarligen upphov till fruktsamhetsnivåer som var alldeles exceptionella och ingalunda hade hört den gamla staden till.

²⁵⁹. Dessa tal anges i tabell D.3, Appendix D.

Hög fruktsamhet bland arbetarfamiljer har påvisats även för Sundsvallsregionen, där industrialiserade socknar hade högre åldersspecifika fruktsamhetstal än icke-industrialiserade. Detta redovisas i ett arbete av Gun Alm Stenflo, dessvärre utan att någon egentlig förklaring till olikheterna framförs.²⁶⁰ I Uppsala och Västerås var däremot de åldersspecifika äktenskapliga fruktsamhetstalen vid 1800-talets slut istället högst bland hantverkare och kvalificerade arbetare medan talen, som nämnts tidigare, var lägre bland okvalificerade arbetare.²⁶¹ Fruktsamheten bland arbetarfamiljerna i Borås var dock avsevärt högre än i Sundsvallsområdet såväl som i Uppsala och Västerås.

Läget vid det sena 1800-talet kan jämföras med den efterföljande perioden, baserat på motsvarande indelning i tre socialgrupper (diagram 4.3 på motstående sida).

I 1900-talskohorten hade den åldersspecifika fruktsamheten minskat i alla åldersspann förutom det yngsta, oavsett socialgrupp. Den relativa minskningen var dock tveklöst störst i åldrarna 35–39 och 40–44 år.²⁶² Men trots att fruktsamheten sjunkit i alla grupper hade skillnaden *mellan* de tre socialgrupperna accentuerats – kurvorna i diagram 4.3 är klart separerade, med undantag för åldern 25–29 år. I synnerhet är skillnaderna stora i de äldre åldersgrupperna.

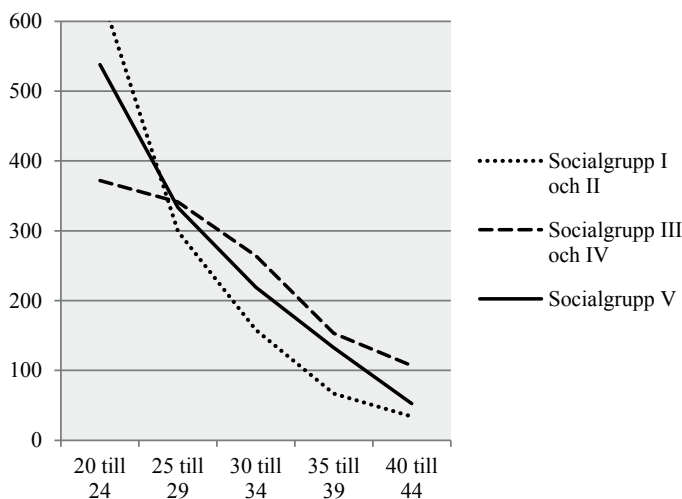
Resultatet är i linje med de sociala skillnader som redan påvisats för mödrarnas reproduktiva period samt barnantal. Kurvorna för grupp I–II, men faktiskt även grupp V, visar en konkav form, med tidigt utplanande nivåer, vilket alltså är karaktäristiskt för det

260. Stenflo lyfter endast fram faktorer som berör *alla* grupper (t.ex. att fruktsamheten sjönk generellt under 1860-talets oår), vilket ju inte förklarar skillnaden grupperna emellan. Skillnaderna mellan industrialiserade och icke-industrialiserade områden gäller för övrigt både äktenskaplig och allmän åldersspecifik fruktsamhet. Stenflo 1994, s. 69, 71–72, tabell 6.1a, 6.1b, 6.3a och 6.3b.

261. På engelska: *artisans*, *skilled laborers* och *unskilled laborers*. Rogers 1995, s. 194 och 204.

262. Detta är i linje med Martin Dribe som lyfter fram den roll minskad fruktsamhet i högre åldersgrupper spelade in inledningen av 1800-talets fruktsamhetsnedgång, sett till hela Sverige. Dribe skriver: "When societal conditions changed, older women reacted strongest and avoided late childbearing." Martin Dribe 2009, citat s. 87.

Diagram 4.3. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i tre socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1905–1912. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: Den relativa skillnaden mellan socialgrupp V och I-II illustreras i diagram D.1 B, Appendix D.

moderna fruktsamhetsmönstret.²⁶³ Skillnaderna i genomsnitt sett till olika grupper står i kontrast mot bland andra Sune Åkermans iakttagelse, att övergången skedde mer eller mindre samfällt över hela befolkningen.²⁶⁴ I det tidiga 1900-talets Borås fanns onekligen grupper som mer än andra uppvisade fallande fruktsamhet tidigt i livet – och uppenbarligen kan dessa grupper åtminstone delvis utkristalliseras via en socialgruppsindelning som den ovan.

Arbetargruppens fruktsamhetstal hade fallit ordentligt jämfört med det sena 1800-talets höga nivå. Talen var lägre i alla åldersspann, men förhållandevis var skillnaden större ju högre ålder som avses. Mest påtagligt var ändå det nya fruktsamhetsmönstret bland boråsarna i socialgrupp I-II. Minskningen i jämförelse med 1800-talskohorten är

263. Som tidigare antytts rådde även skillnader inom den stora arbetargruppen: fruktsamheten var som väntat lägre i underkategorin V:c än i V:a. Skillnaden mellan underkategorierna var störst i åldern 35–39 år, men i det därpå följande åldersspannet möts talen. Se tabell D.3, Appendix D.

264. Åkerman 1984.

utomordentlig, i åldersspannet 35–39 år föll fruktsamhetstalet fyrfaldigt. Kvinnorna i denna åldersgrupp hade i regel hunnit vara gifta i kanske tio år och sannolikt redan fött två-tre barn, vilket uppenbarligen ansågs nog. Så till exempel Ingrid Carling som gifte sig med lektorn Knut Ture Carlbaum. Paret tillhörde stadens lokala elit och fick två barn. När det sista av dem föddes var Ingrid bara tjuogoåttå år.²⁶⁵

En intressant skillnad gentemot den föregående Boråskohorten är att fruktsamhetstalen var högst i socialgrupp III–IV, som innefattar många av hantverkarna.²⁶⁶ Som nämnts var 1800-talets fruktsamhet i Västerås och Uppsala hög i hantverkarfamiljer och framme vid 1900-talets början var mönstret än mer framträdande.²⁶⁷ Hantverkarna företrädde en mer traditionell stadsnäring, som närmare sammanband arbete och hushåll, vilket kan ha gjort att gamla familjemönster fortfarande var relevanta. Ekonomihistorikern Bengt Berglund noterar i sin studie av verkstadsarbetare att det kring sekelskiftet 1900 fanns betydligt fler kvarboende barn i de mer hantverksmässiga smältarnas hushåll än i arbetarnas. I en miljö där många barn bor kvar länge i hushållet bör inte heller barnbegränsning ha varit någon prioritet. Ökningen, skriver Berglund,

förklaras säkerligen av den nya arbetsmarknadssituationen som uppkommer i samband med 'bruksdöden' [...]. I tider av sjunkande sysselsättning för smältarsmeder söker föräldrarna förhindra utomstående grupper att konkurrera om platserna i smedjan.²⁶⁸

I Borås rådde ingen bruksdöd, men däremot en kraftfull industrialiseringsprocess som kan ha satt vissa traditionella hantverk i stagnation. Om hantverkarna i Borås, på samma sätt som Berglund beskriver, slog vakt om platserna i verkstaden, hade alltså

265. Familj #145 i kohorten 1905–1912.

266. Undantaget åldersbandet 20–24 år.

267. Fruktsamhetsnedgångens start i Västerås och Uppsala skedde först bland ståndspersoner och liknande, precis som i Borås, men sett till dess *bredare genomslag* skedde övergången först bland okvalificerade arbetare. Rogers tonar dock ner resultatet: "We are not able to determine whether or not the various groups entered the transition in any particular sequence." Rogers 1995, s. 193.

268. Bengt Berglund, *Industriarbetarklassens formering*, Göteborg 1982, s. 248.

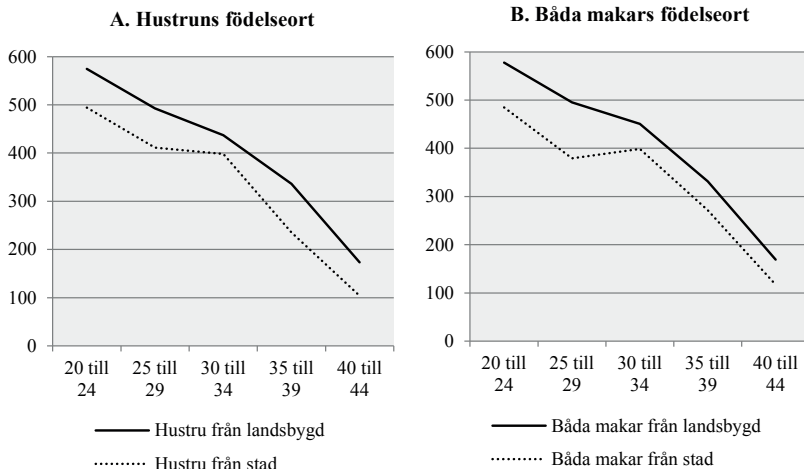
hantverkarbarnen – till skillnad från fabriksarbetarungdomarna – möjlighet till arbete i *både* verkstaden och i den växande fabriksnäringsn. Denna jämförelsevis mer gynnsamma tillgång på arbete för ungdomarna kan alltså ha bidragit till att en stor del av hantverkargruppens fruktsamhet var fortsatt hög.

Med detta flyttas fokus åter till boråsarnas födelseort och skillnaden mellan stads- och landsbygdsursprung. Vilken roll spelade uppväxtmiljön för olika åldersgruppers fruktsamhet?

Från stad eller landsbygd

I 1800-talets Boråsfamiljer föddes det i medeltal fler barn då mamman kom från landsbygden (se tabell 4.7 ovan). När nu skillnaden mellan stads- och landsbygdsbakgrund undersöks läggs fokus särskilt på kvinnorna. Till att börja med jämförs hur den åldersspecifika fruktsamheten i kohorten 1871–1880 skilde sig dels mellan familjer med *hustrur* födda i städer respektive på landsbygden och dels, för att ytterligare renodla förhållandet stad–land, mellan familjer där *båda* makar antingen var födda i en stad på eller landsbygden.

Diagram 4.4 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet fördelat efter om hustrun (A) eller båda makar (B) var födda i stad eller på landsbygd. Familjer i Borås, bildade 1871–1880. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Framställningen visar med tydlighet att oavsett vilket åldersspann som jämförs var fruktsamheten högre i familjer där hustrun kom från landet.²⁶⁹ Den relativa skillnaden mellan grupperna var störst i de högre åldrarna. Eftersom kurvorna i diagram 4.4 A inte nämnvärt skiljer sig mot i 4.4 B, där ju båda makar medräknas, stöds iakttagelsen att särskilt kvinnornas ursprungsort kan relateras till skillnader i barnafödandets mönster. Fruktsamhetstalen för de landsbygdsfödda makarna är faktiskt lika slående höga som i socialgrupp V som just diskuterats. Intressant nog överstigs delvis även de ”exceptionella” fruktsamhetstal som en generation tidigare rådde bland hemvävande torpare i trakterna söder om Borås – det vill säga en sådan bygd som många av Borås inflyttade invånare kan tänkas ha kommit ifrån.²⁷⁰

Som nämnts tidigare tillhörde en särskilt stor del av kvinnorna från landsbygden arbetargruppen. Denna överlappning förklarar delvis varför både socialgrupp och uppväxtort kan urskiljas som skiljelinje för fruktsamheten. Men förstås var inte *alla* inflyttade landsbygdsbor arbetare.²⁷¹ Till sist hålls därför grupperna isär, genom att åldersspecifika tal redovisas för mödrar födda på landsbygden (i detta fall i Älvsborgs län), fördelade på om de tillhörde arbetargruppen eller någon av de övriga socialgrupperna (diagram 4.5).

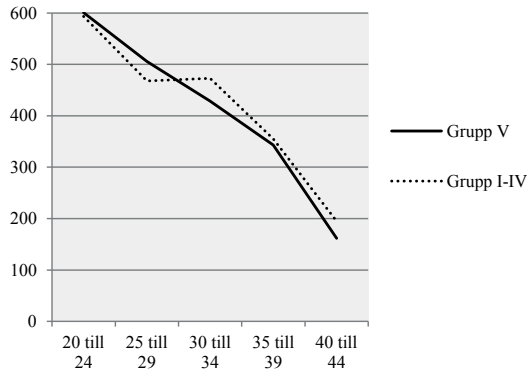
Jämförelsen ger det viktiga resultatet att endast försumbara skillnader förelåg mellan grupperna. Kvinnorna från landet uppvisade alltså högfruktsamhetsmönstret oavsett om de så att säga gifte sig med grovarbetaren, förmannen eller fabrikören, när de väl flyttat till Borås. Socialgruppsindelningen kan alltså inte ensam ringa in skillnaderna i fruktsamhet. Även skillnaden stad-land måste beaktas då fruktsamheten under det tidiga industrialiseringskedet ska förklaras.

269. Jämförelser *inom* gruppen landsbygdsfödda visar däremot inte på några större skillnader; kvinnor från Älvsborgs läns landsbygd hade i stort samma åldersspecifika tal som kvinnor från övriga län.

270. Här avses hemvävande torpare i Örby (1792–1850), undantaget åldersbandet 40–44 år där fruktsamheten var mycket högre i Örby. Ahlberger 1988a, tabell XIV.

271. Av de kvinnor i kohorten 1871–1880 som kom från landsbygden tillhörde 73% socialgrupp V.

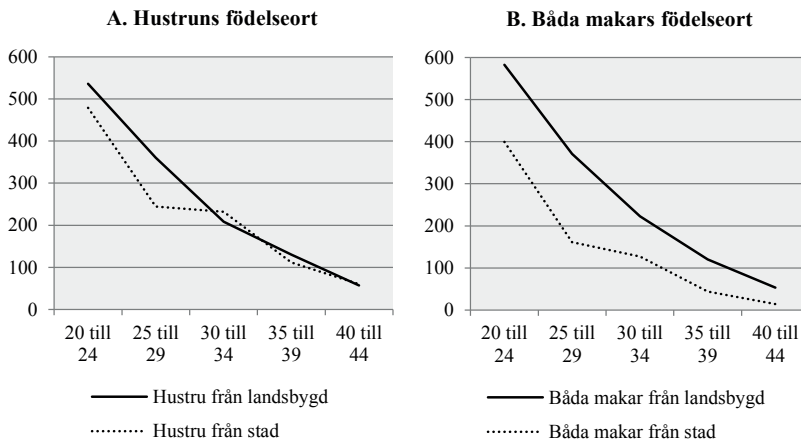
Diagram 4.5. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor födda på landsbygden i Älvsborgs län, fördelat på två socialgrupper (I-IV och V). Familjer i Borås, bildade 1871-1880. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Skillnaden mellan stads- och landsbygdsbakgrund som här påvisats för Borås under det tidiga industrialiseringsskedet ska i det följande jämföras med situationen vid 1900-talets början. Kvarstod denna skiljelinje? Enligt samma ordning som ovan delas kohorten dels med hänsyn till hustruns bakgrund och dels utifrån *båda* makars bakgrund (diagram 4.6 A och B).

Diagram 4.6 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet fördelat efter om hustrun (A) eller båda makar (B) var födda i stad eller på landsbygd. Familjer i Borås, bildade 1905-1912. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Jämfört med den föregående kohorten var skillnaden mellan kvinnor från stad respektive landsbygd inte längre särskilt uppenbar (diagram 4.6 A), vilket stämmer väl överens med vad som redan visats angående exempelvis genomsnittligt barnantal.²⁷² Inte desto mindre kan man konstatera att yngre kvinnors fruktsamhet var högre bland dem från landet, ett mönster som inte framgått tidigare i kapitlet.

Ser man istället på diagrammet som jämför familjer med *båda* makar från antingen stad eller landsbygd, är däremot skillnaden mellan de två grupperna påtaglig (diagram 4.6 B). Det beror på att männen, som i 1900-talskohorten tycks ha varit mer utslagsgivande, inkluderas i beräkningen. Familjer där pappan kom från stan var alltså mest sannolika att uppvisa det moderna familjemönstret. De renodlade stadsfamiljernas fruktsamhetstal är i alla åldersspann synnerligen låga, vilket illustrerar att skiljelinjen mellan stadsbor och inflyttade landsbygdsbor i denna bemärkelse hade ökat sedan den föregående perioden.²⁷³ Tendensen att männens bakgrund hade större påverkan för huruvida familjen följde det nya fruktsamhetsmönstret förstärks om man gör motsvarande jämförelse som i diagram 4.5 ovan också för 1900-talskohorten: landsbygdsfödda *kvinnor* visade inte längre något gemensamt kännetecknande mönster utan följde den socialgruppsbaserade gränsen.²⁷⁴

Ett genomgående mönster i 1900-talskohorten – oavsett grupp-tillhörighet – är att det moderna familjemönstret åtminstone delvis slagit igenom. Frukt-samhetsminskningen framför allt efter att kvinnorna nått trettio- och fyrtioårsåldern är jämfört med den föregående perioden påfallande. Genomslaget var dock olika stort, med följd att skillnaderna mellan socialgrupper och mellan familjer med män från stad respektive landsbygd relativt sett var större än tidigare.

272. Skillnaderna i den åldersspecifika fruktsamheten mellan personer från Älvsborgs landsbygd och övriga landsbygden var försvinnande små. Det kan också konstateras att fruktsamheten var ungefär på samma nivå bland Boråsfödda som bland dem födda i andra städer. Detta gäller sett utifrån såväl män som kvinnor.

273. Talen är dessutom avgjort lägre än vad som ovan visats för socialgrupp I-II (diagram 4.3).

274. Se diagram D.2, Appendix D.

När nu de mer strukturella faktorernas påverkan på den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten har belysts, riktas blicken avslutningsvis mot en *demografisk* faktor, som ger värdefulla uppgifter om förekomsten av familjeplanering. Varierade fruktsamhetens nivåer beroende på när i livet hustrun gifte sig?

Utmärkte sig kvinnor gifta i unga år?

Kvinnor som gifte sig i unga år hade större möjlighet att tidigt nå vad forskarna kallar paritetsspecifika mål kring familjens storlek och sammansättning och därefter välja att inte skaffa fler barn.²⁷⁵ Om fruktsamhetsmönstren bland kvinnor som gifte sig tidigt i livet urskiljer sig, kan det ses som ännu ett tecken på familjeplanering. Här prövas om den åldersspecifika fruktsamhetens nivåer bland kvinnor som gifte sig före tjugofem års ålder skilde sig från dem som gifte sig senare än så.²⁷⁶ Metoden har kritiserats av Sune Åkerman, som menar att det inte ska tolkas som familjeplanering om fruktsamheten planar ut tidigare i familjer med tidigt gifta kvinnor, istället är det parens sexuella aktivitet som minskar. Som dock påpekats av Christer Ahlberger, kan inte Åkerman adekvat förklara varför skillnader i sådant fall rådde även mellan olika socialgrupper.²⁷⁷

I Hallbergs Dalslandsstudie påvisas klara skillnader mellan tidigare och senare gifta kvinnor, framför allt i obesuttna familjer. Den undersökta regionen var inne i en ekonomisk och demografisk nedgångsperiod där de obesuttna, menar Hallberg, hade mer att förlora om barnaskaran blev för stor.²⁷⁸ Borås var däremot mitt i

275. Se även avsnittet "Familjeplaneringens former och mönster", kapitel tre.

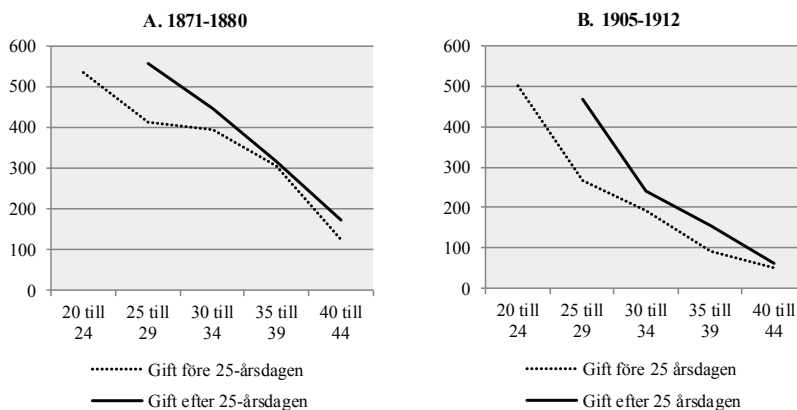
276. Denna metod har använts i flera tidigare studier, se t.ex. Winberg 1975, s. 231ff, Knodel 1988, s. 372ff, Ahlberger 1988a, s. 118-120 och Hallberg 2013, s. 312, 332-333.

277. Ahlberger skriver: "Att sexualvanor var socialt bestämda [...] förefaller mindre sannolikt." Det är dessutom i det närmaste omöjligt att pröva Åkermans förklaring, det vill säga att ta reda på graden av sexuell aktivitet bland gifta par. Sune Åkerman, "En befolkning före den demografiska revolutionen", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Historieforskning på nya vägar*, Lund 1977, s. 286-287 och Ahlberger 1988a, s. 119-120, citat. s. 120.

278. Exemplet rör perioden 1870-1920. Hallberg visar även att skillnaderna i åldersspecifik fruktsamhet mellan tidigt och sent gifta kvinnor inte förekom bland kyrkligt aktiva. Hallberg 2013, s. 332-333.

en högkonjunktur, man kan därför anta att motsvarande skillnader var mindre än i den dalsländska avfolkningsbygden – vanligt folk hade inte lika mycket att förlora ifall de skulle skaffa (enligt deras egen uppfattning) för många barn. I de två diagrammen nedan visas fruktsamhetstal för de två Boråskohorterna på basis av hustruns giftermålsålder.

Diagram 4.7 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor som gift sig före respektive efter sin 25-årsdag. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 (A) och 1905–1912 (B). Promille

Källa: Boråskohorterna.

I kohorten 1871–1880, till att börja med, kan bara små skillnader utläsas. Fruktsamheten var något lägre bland kvinnorna som gift sig före tjugofem års ålder. Den relativa skillnaden mellan grupperna var, precis som i Hallbergs studie, störst i den äldsta åldersgruppen – nivån är cirka en tredjedel högre bland senare gifta.²⁷⁹

Men om man dessutom tar hänsyn till klass framkommer bland arbetarfamiljer större skillnad mellan tidigt och sent gifta, framför allt i åldern 40–44 år.²⁸⁰ Det indikerar att viss anpassning av barnantalet var mer nödvändig för arbetarfamiljer med tidigt gifta kvinnor, trots gruppens överlag höga fruktsamhet. De eftersträvade många barn – men inte *för* många – och hade rimligen mer att

279. Bland dalslänningarna var fruktsamheten i åldern 40–44 år nästan dubbelt så hög bland sent gifta obesuttna än bland tidigt gifta. Hallberg 2013, s. 332.

280. Se tabell D.4, Appendix D.

förlora än andra familjer i staden, även om skillnaden som påvisats var mindre än i det dalsländska exemplet. Detta kan jämföras med vad Ahlberger visar för Örby socken, där tecken på familjeplanering enligt motsvarande mått endast indikeras bland hemvävande torpare, det vill säga gruppen med högst fruktsamhetstal. Som Ahlberger påpekar är det ”fullt tänkbart att den grupp där barnet utgjorde den minsta belastningen, kanske t o m en ekonomisk tillgång, snabbt sökte uppnå ’önskad’ familjestorlek”.²⁸¹ Likheten med Borås någon generation senare är talande.

I kohorten 1905–1912 var skillnaden mellan tidigt och sent gifta kvinnor däremot mer framträdande (diagram 4.7 B). I åldersgruppen 35–39 år var fruktsamheten som synes mer än två tredjedelar högre hos kvinnor som gift sig efter sin tjugofemårsdag. De som gifte sig tidigt var alltså mer sannolika tidigt lämna småbarnsföräldraskapet. Resultatet är väntat, då ett flertal indikationer på periodens utbredda strängare barnbegränsning redan har getts. Precis som i den föregående kohorten tycks det dessutom ha varit framför allt socialgrupp V som bidrog till mönstret.²⁸² Fortfarande vid 1900-talets början behövde knapert levande arbetarfamiljer undvika att få för många barn. Den viktiga skillnaden är emellertid att det eftersträvade antalet barn vid 1900-talets början var så mycket lägre än tidigare.

Industristadens föränderliga barnfamiljer: sammanfattande diskussion

De skilda socioekonomiska förhållanden som olika samhällsgrupper levde under i en växande industristad som Borås bildade en skiljelinje för fruktsamhetsmönstren, vid såväl det sena 1800-talet som det tidiga 1900-talet. En annan viktig skiljelinje var befolkningens bakgrund, sett till stad och land. Dessa båda skiljande gränser drogs dock olika skarpt i de två respektive Boråskohorterna. I tidigare forskning har städernas elit lyfts fram för sin roll som banbrytare

²⁸¹. Ahlberger 1988a, s. 118.

²⁸². Se tabell D.4, Appendix D.

för det moderna familjemönstret. Utvecklingen i Borås stöder denna bild i flera avseenden, men därutöver måste en *annan* grupp av banbrytare framhållas, nämligen de inflyttade arbetare som drev fram det sena 1800-talets exceptionella högfruktsamhetsmönster i Borås. Trots att bara några decennier skiljer perioderna åt har vitt skilda fruktsamhetsregimer tecknats.

Högfruktsamhetsmönstret cirka 1870–1900

I det förra kapitlet föreslogs att de höga fruktsamhetstal som präglade Borås under 1800-talets andra del ska betraktas som en ny och tillfällig fruktsamhetsregim, som skilde sig från den förindustriella regimen. Det nya mönstret möjliggjordes av – men lade också grund till – frammarschen av den nya urbana och industriella samhällsstrukturen. Men bakom stadens mycket höga medelvärden doldes skillnader i fruktsamhetstal, ålder för barnafödande och annat. De som långt mer än andra bidrog till detta nya högfruktsamhetsmönster var stadens växande grupper av inflyttade arbetare.

I det sena 1800-talets Borås präglades visserligen nybildade familjer inom *alla* grupper av förhöjd fruktsamhet, jämfört med 1830-talskohortens förindustriella förhållanden. Ökningen kunde likväl variera i sin omfattning. Allra högst var fruktsamheten bland arbetskarlarna, grovarbetarna och de andra familjerna i den mest utsatta delen av arbetargruppen, där extrema nivåer nåddes. Det pekar på att man inte uppfattade en stor barnaskara som en olycka för familjens fortlevnad och uppehälle. I särklass mest sannolika att skaffa många barn och uppvisa höga fruktsamhetstal var de kvinnor som vuxit upp på landsbygden, men som unga vuxna flyttat till stan och stadgat sig med en arbetare med liknande bakgrund. Däremot skulle exempelvis dottern till en bokhållare från Borås sannolikt gifta sig tidigare i livet, men ändå skaffa *färre* barn.

En genomsnittlig arbetarhustru gifte sig senare i livet än kvinnor från högre samhällsskikt, men å andra sidan gifte sig hennes man *tidigare*. Resultatet blev att makarna i arbetarfamiljer var mest jämnaåriga – och därför kanske också mer jämlika. Eftersom de gifte sig

förhållandevis sent men ändå skaffade ovanligt många barn blev gruppens äktenskapliga fruktsamhetstal, särskilt för trettio- och fyrtioårsåldern. Att arbetarkvinnor väntade längre med giftermål berodde rimligen bland annat på behovet att arbeta ihop pengar. Många av dem var dessutom inflyttare, vilka gifte sig senare än infödda boråsare, kanske i brist på sociala nätverk. Den påverkan arbetargruppen respektive inflyttarna från landsbygden hade på fruktsamheten kan utskiljas med hjälp av nedanstående schema. Där visas utifrån både socialgrupp och bakgrund den procentuella andelen kvinnor i kohorten 1871–1880 vars fruktsamhetstal översteg den äldre, förindustriella nivån.²⁸³

	Arbetar- familjer	Övriga familjer
Hustru från landsbygd	64%	51%
Hustru från stad	35%	42%

Oavsett om de var arbetare eller tillhörde någon av de andra socialgrupperna, var familjer där mamman kom från stadsmiljö mindre sannolika att följa det nya högfruktsamhetsmönstret. Det kan omvänt uttryckas som att arbetarfamiljerna bara var sannolika att ha hög fruktsamhet om hustrun kom från landsbygden. Regionens högfruktsamhetsmönster tycks så att säga ha följt med inflyttarna in till staden, där ett sorts tillfälligt urban-ruralt demografiskt mönster utvecklades.

Frågan som här reses är vilka inflyttarna var och varifrån de kom. Befäste de ett fruktsamhetsmönster som för dem var bekant och relevant? Frågan undersöks närmare i det nästföljande kapitlet, där inflyttningen till staden kartläggs. I all sin enkelhet förefaller ju sambandet mellan inflyttning och fruktsamhetsmönster rimligt

283. Schemat anger den procentuella andelen kvinnor i kohorten 1871–1880, vars äktenskapliga fruktsamhetstal för åldern 35–39 år var högre än motsvarande medelvärde i kohorten 1831–1839. Det vill säga: rutorna visar andelen kvinnor i åldersspannet 34–39 år med fruktsamhetstal överstigande 234 promille.

– urbanisering sker genom inflyttning, därför präglades staden av inflyttarnas handlingar och vanor. Och på samma vis sker industrialisering genom arbetare, varför också denna grupp satte sin prägel på de demografiska mönstren. Behov av arbetskraft, tillsammans med idén om hushållet som försörjningsenhet, gav de stora barnaskarorna en relevant funktion i familjernas vardagliga strävanden. Följden blev att arbetarfamiljernas befolkningsandel växte; gruppen fick på så vis allt större inverkan på de genomsnittliga fruktsamhetstalen för *hela* stadens befolkning. För att ge en sådan slutsats bäring måste dock det växande industrisamhällets utkomst-möjligheter och andra socioekonomiska förhållanden – sett till hela familjen – vidare undersökas, vilket blir uppgiften i kapitel sex.

Familjemönstret som kännetecknade denna högfruktsamhetsperiod kan till sist illustreras med en av de hundratals familjer som studien bygger på. Anna Nilsdotter och Frans Jonasson gifte sig sommaren 1879 då Anna var tjugosex. Året före hade hon fått arbetsbetyg för att flytta till Borås som piga och lämnat det torparhushåll i Mark där hon vuxit upp. Frans var arbetskarl (senare eldare) och född i Borås. De fick sitt första barn mindre än tre månader efter att ge gift sig och kom därefter att få ytterligare sju barn, varav ett tvillingpar och ett barn som dog tidigt. När parets sista barn Edvin föddes 1893 hade Anna hunnit fylla fyrtio, men samtidigt var hennes äldste son vid det laget redan tonåring.²⁸⁴

Bara en generation senare, det vill säga då Frans och Annas barn hunnit blir vuxna, skulle en åttabarnsfamilj som denna vara mycket sällsynt. Övergången till det moderna familjemönstret hade tagit fart.

På väg mot mindre familjer cirka 1900–1930

Framme vid 1900-talets början hade fruktsamheten minskat markant över hela stadens befolkning. Denna slutfas av fertilitetstransitionen var dock olika långt gången, med följd att de relativa skillnaderna grupperna emellan i flera avseenden hade ökat. Avgörande för det minskade barnafödandet var att mödrarna fick

²⁸⁴. Familj #166 i kohorten 1871–1880.

sitt sista barn tidigare i livet, vilket var mest utmärkande inom de högre sociala skikten. Men som visats begränsades barnantalet även genom längre tidsintervall mellan nedkomsterna. Alltjämt föddes fler barn i arbetarfamiljer än i övriga socialgrupper. Också de åldersspecifika fruktsamhetstalen bland trettio- och fyrtioåringar bekräftar detta mönster, men med det viktiga undantaget att nivåerna var allra högst bland hantverkarnas och det lägre medel-skiktets familjer, det vill säga socialgrupp III-IV. Att inte minst många hantverkarfamiljer hängde kvar i den äldre regimen kan som föreslagits bero på att de i högre grad fortfarande präglades av strukturer mer framträdande i den äldre, tidiga industristaden där det inte gjordes samma skillnad mellan hem och arbete.²⁸⁵

Skillnaderna mellan stad och landsbygd kvarstod, men framkommer istället då *männens* bakgrund jämförs: män födda i städer ingick i klart högre grad i familjer med få barn. Flest barn föddes i familjer med hustru från stad och man från landsbygd (dessa kvinnor gifte sig dessutom tidigt). Förutsatt att fåbarnsfamiljer ses som ett stadsfenomen, kan resultatet tentativt tolkas som att män från städer var drivande och beslutsfattande i att familjer skulle ha få barn, samtidigt som stadskvinnornas högre barnantal grundades i att deras från landsbygden inflyttade makar företrädde den gamla demografiska regimen med många barn. Sambandet ter sig hur som helst mer komplext än under den föregående perioden.

En bit in på det nya seklet befann sig allt fler arbetarfamiljer i en förbättrad – om än fortfarande utsatt – ekonomisk situation. Det nya fruktsamhetsmönstret kan därför schematiskt beskrivas som kommet från två håll: å ena sidan den idémässiga förändringen av familjen och barnens fostran, som först framträdde bland samhällseliten i städerna. Å andra sidan kom demografiska effekten av familjernas sociala och ekonomiska anpassning till nya levnadsförhållanden, som gjorde att det moderna familjemönstret blev gängse

285. Bilden av de traditionella hantverkarhushållen ska dock inte överdrivas. Dessa utgjorde en allt mindre del av befolkningen, samtidigt som hantverkartitlar bland arbetare i verkstäder m.m. blev vanligare. Skillnaderna var stora mellan hantverkarfamiljer i Borås, framme vid sekelskiftet 1900 och de tämligen barnrika mästarhushåll som Ann Hörsell redogör för gällande det tidiga 1800-talets Eskilstuna Fristad. Jfr Hörsell 1983, s. 172-173.

även bland vanligt folk. Här kan återknytas till diskussionen kring omställningen från ett läge där resurser gick från *barn* till förälder, till ett läge där resurserna gick från *förälder* till barn – ett förhållande som förutsatte mindre syskonskaror och därför låg till grund för det moderna familjemönstret. En större andel av arbetarna än av över- och medelklassen tycks dock ha haft anledning att hålla kvar vid det gamla mönstret. De socioekonomiska förutsättningarna för denna omställning diskuteras som nämnts vidare i kapitel sex.

Eftersom det i vissa grupper fanns fler familjer med en fot kvar i den gamla fruktsamhetsregimen blev de demografiska kontrasterna mellan vad man uppfattade som gammalt eller nytt allt skarpare. Förhållandet kan illustreras med ett uttalande av en läkare i Lubbe Nordströms reportagebok *Lort-Sverige*:

– Här, som nog överallt, får man komma ihåg, att det finns två kategorier av statare, den ena, bra sorten, som stannar länge på sin plats, ibland hela livet. Den kategorin har i regel inte så många barn och bra hem. Så är det den andra kategorin, som ständigt lever på flyttande fot, ett slags egendomligt nomadfolk, alltid med många barn och mycket dåliga hem.²⁸⁶

Barnrika familjer hade på bara några decennier hunnit bli nedgraderade till att betraktas som egendomliga nomader och förknippas med elände.

Nilsson och Tedebrand förklarar den låga fruktsamheten bland eliten i sekelskiftets Sundsvall med en spridningseffekt från det nytänkande Stockholm, dit eliten hade band. Även denna idéspredning hade mer materiella sidor: i välbeställda familjer skapades andra förväntningar på vad som krävdes för barnens fostran, till exempel behovet av tjänstefolk. Det kunde drivas så långt att vissa inte ansåg sig ha råd med fler barn – fastän de levde under goda ekonomiska förhållanden – vilket säger något om de förändrade uppfattningarna kring kraven på barnens vård och fostran. Frågan är dock om inte för stort fokus legat på just elitens tidiga fruktsamhetsnedgång, på bekostnad av frågor kring vad som *bibehöll* övriga samhällets höga fruktsamhet. Som John Rogers visar var ju

²⁸⁶. Ludvig Nordström, *Lort-Sverige*, Stockholm 1938, s. 164.

socialgruppen som efterföljde de övre samhällsskikten i övergången till fåbarnsfamilj de talrika okvalificerade arbetarna. Uttryckt som ett spridningsförlopp skedde med andra ord ett ”hopp” från eliten, förbi mellanskikten, och direkt ned till arbetarna.²⁸⁷ Som påpekats kan man dessutom säga, att om fåbarnsmönstret spreds från centrum till periferi, alltså från städer till landsbygden, så kan högfruktsamhetsmönstret i samma mening ha *upprätthållits* genom spridning från periferi till centrum, till följd av inflyttningen till städerna.

Skall så 1900-talets mindre barnkullar ses som en återgång till de tidigare förindustriella fruktsamhetsnivåerna, efter den tillfälliga uppgången? Som visats finns visst fog för en sådan tolkning, sett ur ett mer överskådande demografiskt perspektiv. Men ur ett *socialhistoriskt* perspektiv var skillnaderna stora. Förutsättningarna för en familj att klara vardagen bör ha förbättrats betydligt mellan de jämförda perioderna. Ett viktigt nästa steg är således att belysa de socioekonomiska förhållandena i staden, men även att sätta fingret på hur dessa *förändrades*, vid den tid då fruktsamheten visade så tvära kast.

Hur såg periodens typiska fåbarnsfamilj ut? Åter får en familj från Boråskohorterna tjäna som sammanfattande exempel. Alvida Augustdotter och Albin Persson kom från Berghem i Mark respektive Bredared utanför Borås. Alvida arbetade på fabrik i staden och var tjugofyra år när hon gifte sig 1905. Alvidas man var före detta trumslagare (senare stenarbetare) och tre år yngre än hon. Parets första barn föddes två månader innan de gifte sig, men avled som ettåring. Drygt två år därefter fick de en son och halvtannat år senare ett tredje och sista barn. Vid det laget var Alvida bara tjuugoåttå. Den lilla familjen levde sedan kvar i staden under 1910- och 1920-talen och utgör ett ganska typiskt exempel på det moderna familjemönstret, som inom kort skulle bilda norm i en stor del av världen.²⁸⁸

*

287. Exemplet gäller Uppsala och Västerås. Rogers 1995, s. 213.

288. Familj #69 i kohorten 1905–1912.

För att bringa klarhet i den märkliga demografiska förändring som här beskrivits, måste blicken lyftas till ett vidare socialhistoriskt sammanhang: vad kännetecknade förhållandena i staden som dessa människor levde i, där familjerna hann förändras så genomgripande? De båda skiljelinjer för fruktsamhetsmönstren som denna sammanfattande diskussion kretsat kring – inflyttningen respektive de socioekonomiska villkoren – bildar utgångspunkt för avhandlingens två följande kapitel.

Kapitel 5

INFLYTTARSTADEN

Under 1800-talets senare del bröt tusentals människor upp med sin hemort för att istället befolka Sveriges växande städer. Inflyttarna var till största delen unga och ensamstående personer, medan äldre och barnfamiljer var mer rotfasta.²⁸⁹ Med hög inflyttning till en ort följde ofta ökande allmänna födelsetal. En anledning till detta var att många av inflyttarna var personer i "giftasålder", vilket gjorde en större andel av befolkningen till potentiella föräldrar. Denna effekt bör emellertid ha varit begränsad i Borås eftersom befolkningens sammansättning ju inte förändrades i avgörande grad under stadens starka tillväxtfas.²⁹⁰ I förlängningen kan inflyttarna också ha påverkat stadens demografiska mönster genom att bidra med nya erfarenheter och förhållningssätt. Denna aspekt på relationen mellan stad och land blir särskilt intressant i ljuset av de stora skillnaderna mellan stads- och landsbygdsföddas fruktsamhetsmönster.

Något paradoxalt har det sena 1800-talet, med dess intensiva urbaniseringsprocess, sagts vara kännetecknat av en sorts upplösning av gränsen mellan stad och land – i både social och geografisk mening – i det att de båda storheterna allt mer sammankopplades

289. Se t.ex. Kronborg och Nilsson 1975, kapitel IV och Lotta Vikström, *Gendered routes and courses*, Umeå 2003, s. 115.

290. Se diagram 2.4 A, kapitel två.

med varandra.²⁹¹ I detta sammanhang talar sociologen Anthony Giddens om en ”relational form’ of urbanism, in which the city is conceptualised in terms of its role within the wider society” och lyfter bland annat fram att inflyttningen till städerna inte enbart innebar en folkomflyttning från en social miljö till en annan, utan en övergripande förändring av själva miljöerna.²⁹² För att kunna vidare förstå skillnaderna i fruktsamhetsmönster mellan inflyttarna från landet och de övriga stadsborna – och därmed även ta sig an frågan om spårbundna vanor och synsätt – behöver man veta mer om var inflyttarna kom ifrån. I det följande undersöks relationen mellan stad och omland under urbaniseringsprocessen, med särskilt fokus på den lokala migrationen: vad kännetecknade stadens inflyttningsmönster? Hur omfattande var inflyttningen och varifrån kom människorna?

Migrationssystem och lokala flyttningsmönster

Kring år 1880 sammanfattade landshövdingen Erik Sparre sysselsättningen på landsbygden i Älvsborgs län på följande vis:

Den, utan all jemförelse, största delen af befolkningen utgöres nemligen dels af backstugusittare eller torpare med något ringa jordbruk, dels af lösa personer, hvilka sysselsättas, en del vid fabrikerna, en annan del med husslöjd och, ibland denna, företrädesvis väfnadsindustrien.²⁹³

Den jordlösa landsbygdsbefolkningen, som länge burit upp hemindustrin, bildade nu rekryteringsunderlag för den växande lokala textilindustrin. Detta var en avgörande faktor för hur urbaniseringsprocessen i Borås kom att se ut.²⁹⁴ Tidigare studier av en rad

291. Jfr Ahlberger 2001, s. 8-17 samt ”Sammanfattande diskussion” i kapitel två.

292. Anthony Giddens, *A contemporary critique of historical materialism. Vol. 1*, London 1981, s. 148, citat s. 141. Vikten av att väga in den omgivande landsbygden i det urbana perspektivet framhålls för ett västsvenskt sammanhang i Thomas Magnusson, *Det militära proletariatet*, digital uppl., Göteborg 2006, s. 24-26.

293. BiSOS H, Älvsborgs län, 1876-1880, s. 2.

294. Ungefär samma process ägde rum även i andra delar av Europa. Enligt Mendels riskerar protoindustrialisering att följas av ökad social stratifiering, som i sin tur ökar städernas dragningskraft. Se Franklin F. Mendels, ”Social mobility and phases

städer visar tämligen samstämmigt att de gryende industriorternas inflyttare kom nära ifrån – i regel från socknar inom någon mils radie från centralorten. Exempelvis kom mer än hälften av dem som flyttade till verkstadsindustrins Trollhättan från närområdet.²⁹⁵ Så var fallet även inom textilindustrin i trakterna utanför Borås, som Christer Winberg studerat: industrins arbetskraft rekryterades vid 1800-talets slut i huvudsak från socknar i närheten, inte minst från hemvävarhushåll.²⁹⁶ I ett senare arbete gör Winberg en uppskattning av andelen inflyttare i Borås industri, som visar att år 1900 var bara var tionde fabriksarbetare född i staden, alltmedan omkring sextio procent kom från landsbygden i Sjuhärad.²⁹⁷ Det lokala inslaget bland Borås inflyttare uppmärksammas också av historikern Tomas Nilson, som menar att ”chanserna till en mer spontan inflyttning” minskade, eftersom Borås länge saknade goda kommunikationer: ”Inflyttarna kom istället till allra största delen från den närliggande bygden”, fortsätter Nilson.²⁹⁸ Exempelen visar att de växande orternas närområden ofta hade tillräckligt stor och mobil befolkning för att fungera som huvudsakligt upptagningsområde.

I glesbygden, som i den norrländska skogsindustrin, var situationen däremot en annan. I Sundsvallsregionen uppstod under 1800-talet ett särskilt regionalt migrationssystem, som kännetecknades av dels att människor *cirkulerade* mellan Sundsvall och kringliggande socknar, dels ett stort inslag av mer långväga inflyttare. Bland kvinnor stannade bara var femte inflyttare kvar i Sundsvall, resten flyttade vidare. Eftersom människor flyttade runt blev inte Sundsvalls omland avfolkat.²⁹⁹ Man kan alltså i 1800-talets mig-

of industrialization”, *The journal of interdisciplinary history* (vol. 7), 1976:2.

295. Närmare bestämt 52% av inflyttarna 1890–1894. Larsson 2011, s. 97. Angående Halmstad skriver Kronborg och Nilsson att ”[e]n mycket stor andel [av de kvarboende] kom från rent rurala socknar, belägna kring Halmstad”. Kronborg och Nilsson 1975, s. 184f. För fler exempel, se Hans Norman, *Från Bergslagen till Nordamerika*, Uppsala 1974, s. 135-142 och Johannes Daun, ”Bland banvakter, pigor och lokputsare”, *Spår 2013*, Gävle 2013, s. 92-93.

296. Winberg 1989, s. 36, 40.

297. Nästan alla övriga arbetare kom från västra Sverige eller Småland. Winberg 1998.

298. Tomas Nilson, *Framgång och vår herre*, Göteborg 2004, s. 70.

299. Vikström 2003, tabell 5.1, s. 172-173. Liknande mönster visar Björn Rondahl för inflyttningen till sågverkssamhällen under tillväxt i Hälsingland, dit i första

ration finna regionala system med särskilda kännetecken. Kan på samma vis även Sjuhäradsbygden, med sin relativa homogenitet i näring och demografi, ha bildat ett särskilt migrationssystem?³⁰⁰

Andelen inflyttade stadsbor och deras födelseort

En översiktlig bild av inflyttningen till Borås ges genom att fördela stadens befolkning efter födelseort.³⁰¹ I tabell 5.1 på motstående sida återges fördelningen på länsnivå för åren 1880 och 1890. För frågor om fruktsamhet och familjebildning är den vuxna befolkningen särskilt intressant. Därför har framställningen avgränsats till att bara visa invånare som var arton år eller äldre. Bland barnen i Borås var inslaget av inflyttade betydligt mindre – det var istället deras *föräldrar* som hade flyttat till staden.

Det stora inslaget av inflyttare är slående. År 1880 var enbart en femtedel av Borås vuxna befolkning född i staden, medan en klar majoritet av befolkningen kom från andra delar av Älvsborgs län.³⁰² Tio år senare hade mönstret accentuerats ytterligare, de Boråsföddas andel var nere på en sjättedel, samtidigt som nära två tredjedelar av stadens vuxna invånare var inflyttade från Älvsborgs län.³⁰³ Därutöver kom flest inflyttare från andra län i västra Sverige: Skaraborgs, Jönköpings eller Göteborgs och Bohus län. Bara sju-åtta procent var födda i andra landsändar.

hand folk från andra landskap (t.ex. Värmland) flyttade. Björn Rondahl, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910*, Uppsala 1972.

300. En jämförelse kan göras med Christer Winberg, som menar att det stora lokala inslaget i Borås industriella rekrytering troligen var speciellt. Resonemanget utvecklas inte vidare. Winberg 1998, s. 22. Om områdets homogenitet, se Ahlberger 1988a, s. 11.

301. Uppgifterna om födelseort kommer från SCB:s folkräkningar. Där anges födelseförsamling för personer födda på landsbygden och nästan alltid födelsestad för personer födda i städer.

302. Bland befolkningen *under* 18 år var däremot 72% födda i Borås, år 1880.

303. En kartläggning av utflyttningsort bland män som kom till Borås år 1919 antyder dock att inflyttningens lokala prägel framme vid denna tid hade minskat. Nilson 2004, s. 29. Även i Halmstad ökade andelen långväga inflyttare efter sekelskiftet 1900. Kronborg och Nilsson 1975, s. 94.

Tabell 5.1. Födelselän bland Borås vuxna befolkning 1880 och 1890. Invånare över 18 år. Procentuell fördelning

Län/ort	%		Antal	
	1880	1890	1880	1890
Borås	21	16	640	830
Älvsborgs län, exkl. Borås	58	65	1787	3285
Skaraborgs län	6	6	190	288
Göteborgs och Bohus län	3	3	105	149
Jönköpings län	2	2	69	95
Hallands län	2	1	48	56
Övriga län	7	8	220	389

Källa: 1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörlängderna (SVAR/RA) och *Sveriges befolkning 1890*, Sveriges släktforskarförbund och Riksarkivet, 2003.

Anmärkning: Fördelningen år 1880 exklusive "kvarstående obefintliga".

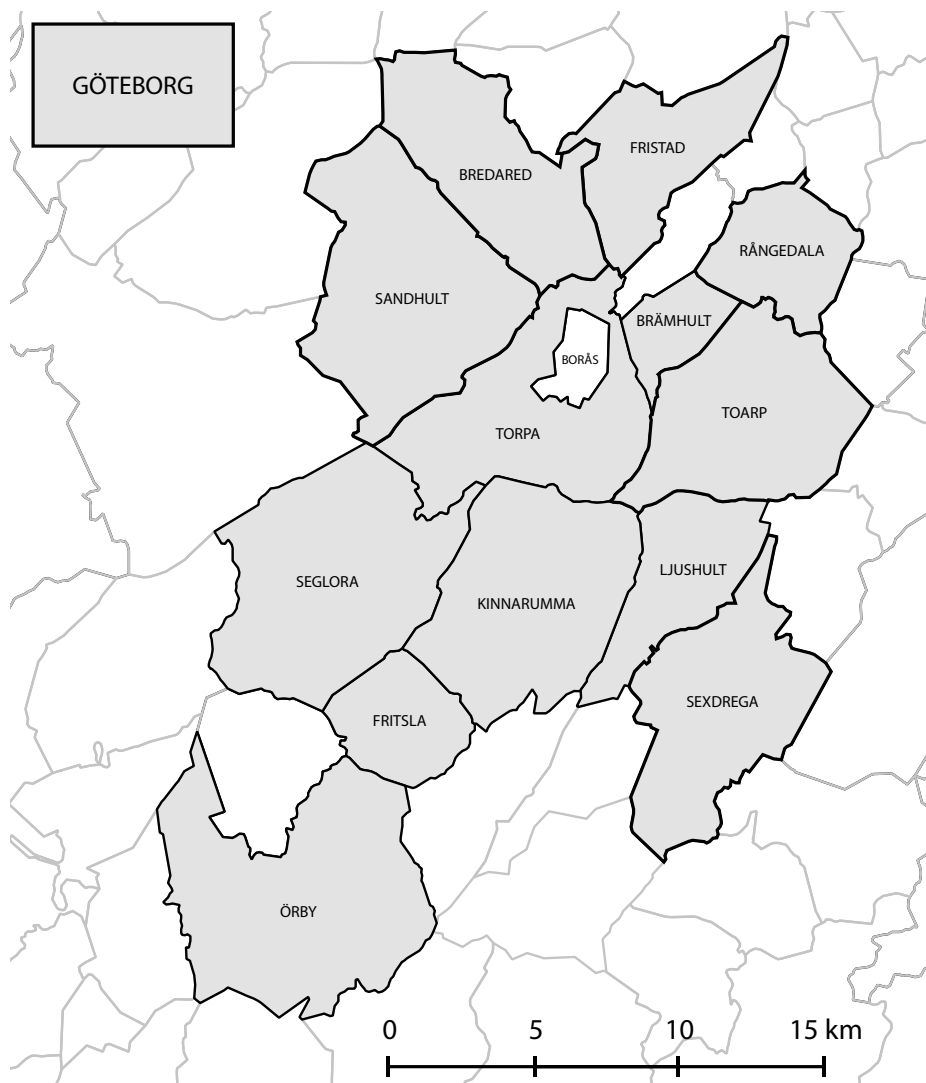
Anmärkning: Avrundat till hela procenttal.

Inflyttarna kan därefter fördelas på lokal nivå, sett till födelse församling.³⁰⁴ När de vanligast förekommande församlingarna ställs upp visar sig Borås direkta omland dominera mycket starkt. Mönstret framgår bäst med hjälp av en karta. De vanligast förekommande födelse församlingarna bland stadens vuxna invånare markeras på karta 5.1 på nästa sida, sett till invånarnas absoluta antal. I tabellform återges även församlingarnas andel i storleksordning (tabell 5.2).

Utöver Göteborg är alla födelse orterna som redovisas nedan belägna inom cirka två mils radie från Borås. Bortsett från de infödda boråsarna kom flest av stadens invånare från Torpa, som omslöt Borås. Socknarna söder om staden, där textilnäringsen var stark och vissa industrier vuxit fram, var också framträdande. Här tas dock inte hänsyn till församlingarnas invånarantal, varför stora församlingar som Kinnarumma, Seglora och Toarp dominerar. Om man istället beaktar respektive församlings storlek framgår att en mycket stor andel av exempelvis Brämhults befolkning flyttade till Borås, medan andelen som lämnade till exempel Örby var betydligt mindre.

304. Församling här synonymt med socken (vad gäller landsbygden).

Karta 5.1. De vanligast förekommande födelseförsamlingarna/-städerna bland Borås vuxna befolkning år 1880. Invånare 18 år eller äldre

Källa: Se tabell 5.1. Karta: Robin Rönnlund.

Tabell 5.2. De vanligast förekommande födelseförsamlingarna bland Borås vuxna befolkning år 1880

	Andel av Borås vuxna bef. (%)	Antal invånare	I proportion till födelseförsamlingens medelbefolkning 1870/1880 (‰)
Borås	20,9	640	-
Torpa	7,7	237	117
Kinnarumma	3,2	97	44
Ljushult	2,0	61	53
Seglora	1,9	58	26
Toarp	1,9	58	26
Göteborg	1,7	53	< 1
Brämhult	1,7	52	102
Bredared	1,6	48	35
Sexdrega	1,5	45	29
Fristad	1,4	44	35
Sandhult	1,4	42	22
Fritsla	1,4	42	41
Örby	1,2	37	9
Rångedala	1,2	36	27

Källa: Se tabell 5.1 samt BiSOS A, 1880, 2:a avd., tabell 7.

Inflyttningsmönstren var inte bara geografiskt bestämda, det fanns också klass- eller yrkesstyrda aspekter. Textilindustrin lockade som nämnts inflyttare nära ifrån. Av de åttionio textilarbetare som bodde vid väveriet Druvefors arbetarbostäder var endast två födda i Borås, medan sjuttiofyra kom från andra delar av länet. Det kan jämföras med en grupp tjänstemän: av stadens bokhållare, skrivare och bankpersonal var omkring två tredjedelar födda i Borås eller någon annan stad samtidigt som en knapp fjärdedel kom från Älvsborgs läns landsbygd.³⁰⁵

Det lokala flyttningsmönstret beskrivs också i minnesuppteckningar, där en inblick i motiven till att flytta ibland ges.

305. Båda exemplen utifrån 1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna (SVAR/RA). Druvefors återfinns längst ned på karta D.2.

Exempelvis berättar en kvinna, född 1858, som flyttade till Uddevalla att

När jag fick höra att det fanns arbete på fabriken [spinneriet Kampenhof], så tog jag min mor och broder med och flyttade till Uddevalla. På landet var det nästan omöjligt att få något arbete och fanns det något så var det så dåligt betalt, så det var omöjligt att reda sig på det.³⁰⁶

En annan kvinna, född 1885, flyttade i tonåren till Borås tillsammans med sin familj. Enligt henne kunde de ”inte leva alla på det lilla torpet” som de lämnade. I Borås blev pappan maskinist vid en fabrik och några av systrarna arbetade på Viskastrands väveri.³⁰⁷ En man från Rångedala, drygt en mil utanför Borås, berättar på samma vis att ”[h]uvuddelen av den forna torparbefolkningen kom att bosätta sig i Borås”, och vidare att: ”Om fabriksarbetet vid denna tid [1800-talets senare hälft] ej var så högt betalt, var dock förhållandena avgjort bättre än på torpen och hos bönderna.”³⁰⁸ Städerna och industrin uppfattades alltså ge potentiella utkomstmöjligheter, högre lön och andra typer av arbete än vad stora delar av landsbygden kunde erbjuda.

De många människor som flyttade till Borås kom alltså främst från närområdet. Av allt att döma gäller det i synnerhet arbetarna. Det Borås som växte så det knakade under 1800-talets sista decennier bestod till övervägande del av människor som var födda på landsbygden i Sjuhäradssocknar som Tvärred, Kinna, Ljushult och Sexdrega. Somliga av dessa inflyttare kom också att bilda familj i staden och var då, som visats i det föregående kapitlet, särskilt sannolika att bilda en barnrik familj.

Samtidigt som många flyttade *till* Borås fanns det emellertid många som istället *lämnade* staden. Också utflyttningens breda drag är en faktor som behöver belysas, inte minst då den indirekt påverkade fördelningen av dominerande födelseorter.

306. IFGH 5485, s. 6.

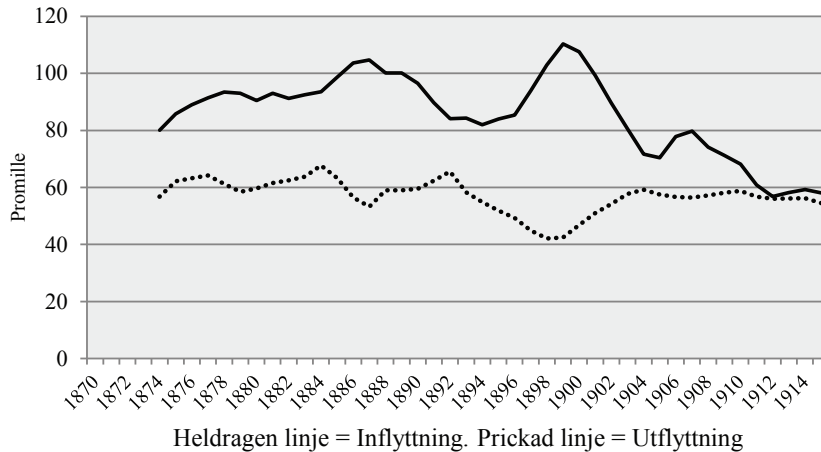
307. IFGH 6242.

308. IFGH 5577, s. 39.

De som lämnade staden

Mindre och medelstora städer kunde fungera som en sorts språngbräda för flyttare, vidare till storstäder som Göteborg och Stockholm.³⁰⁹ I dessa fall hängde alltså in- och utflyttning nära samman. Även i tillväxtstäder kunde utflyttningen enstaka år överstiga inflyttningen, ofta i takt med de ekonomiska konjunkturerna.³¹⁰ Dessa knyckiga rörelser i flyttningsmönstren var typiska för svenska städer vid denna tid och kännetecknade även Borås.³¹¹ Trots tidvis hög utflyttning var ändå inflyttningen i medeltal betydligt större. Detta illustreras i diagram 5.1 nedan, där ett glidande medelvärde av antalet in- och utflyttare per år återges i relation till stadens folkmängd.

Diagram 5.1. Antal in- och utflyttade i Borås i förhållande till invånarantalet. Femårigt glidande medelvärde 1874–1915

Källa: In- och utflyttningslängd för Borås; BS, tabell 1 och 12.

Inflyttningen översteg utflyttningen med god marginal genom hela det tidiga industrialiseringsskedet. Först på 1900-talet närmade sig nivåerna varandra, främst eftersom inflyttningen avtog. Med

309. Se t.ex. Norman 1974, s. 190-191.

310. Flyttarnas "konjunkturkänslighet" tycks ha varit större bland män, åtminstone då sekelskiftets Halmstad bildar exempel. Kronborg och Nilsson 1975, s. 114-115.

311. I Borås var utflyttarna fler än inflyttarna t.ex. åren 1887 och 1900. Om relationen mellan in- och utflyttning i städerna, se även Anders Brändström et al, "Two cities", *The history of the family* (vol. 5), 2000:4.

tämligen god kontinuitet försvann alltså omkring sextio promille av Borås invånare varje år genom utflyttning.

Vilka var dessa utflyttare? Som nämnts var migranterna ofta unga och ogifta, men i detta sammanhang är stadens *gifta* par av större intresse. Boråskohorterna ger en värdefull inblick i annars svåråtkomliga delar av de urbana utflyttningsmönstren. Av familjerna som bildades 1871–1880 var det ungefär en fjärdedel som permanent lämnade staden. De flyttade i regel bara något år efter giftermålet, vilket innebar att bara en tredjedel av de utflyttade paren hade hunnit skaffa fler än två barn. Att mestadels små, nybildade familjer flyttade kan tolkas på två sätt: antingen hade större familjer svårare att flytta eller så hade familjer som kunde stanna lättare att växa – troligen var det en kombination av de båda synsätten.

Boråskohorten ger också stöd för idén om mellanstora städer som språngbräda till storstan. En tredjedel av kohortens utflyttare tog sig till andra städer, många av dem till Göteborg. Arbetarfamiljer var mindre flyttbenägna än de övriga samhällsskikten. Kanske fanns ingen vinning för dem i att flytta vidare, vilket skulle tyda på att betingelserna i Borås sågs som bättre än på annat håll.³¹²

*

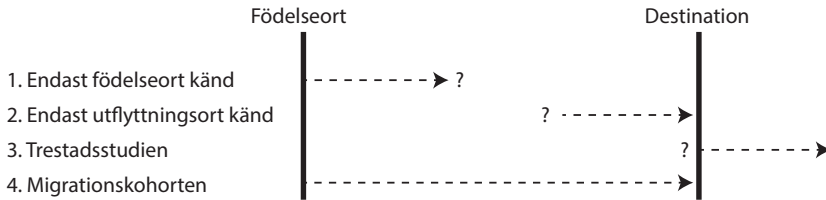
Hittills har inflyttarnas *födelseort* fått antyda varifrån de kom. Men födelseorten var inte nödvändigtvis densamma som den miljö där man vuxit upp och levt, fram tills man flyttade till Borås. Inte minst illustreras detta i genomgången av utflyttningen från staden. Vilken miljö var det då som de inflyttade stadsborna präglades av? Frågan om förhållandet mellan födelseort, uppväxtort och utflyttningsort har föranlett en kohortstudie av de migrationsvägar som sedermera ledde till Borås. I nästa steg undersöks därför en serie inflyttares flyttningshistorik: från deras födelseort, till flytten till Borås. Vilka vägar togs till staden?

312. Cirka 40–45% av de utflyttade var arbetarfamiljer, att jämföra med att 64% av kohorten i sin helhet utgjordes av arbetare.

En kohortstudie av flyttare

Undersökningar av inflyttning till 1800-talets städer har i huvudsak fokuserat på antingen inflyttarnas födelseort eller den ort de lämnade för staden, det vill säga utflyttningsorten. Gemensamt är då att bara ett steg i en längre process undersöks och att migrantens övriga flyttningshistorik förbises. Ett undantag är Trestadsstudien, där migrationsmönster för unga män i Halmstad, Västerås och Örebro kring förra sekelskiftet undersöktes.³¹³ Dessa arbeten fokuserade alltså på personer som redan bodde i staden och kanske lämnade den, men inte på dem som *kom dit*. De olika metoderna för att kartlägga migrationshistorik och deras täckningsgrad sammanfattas i nedanstående skiss.³¹⁴

Figur 5.1. Olika sätt att kartlägga migrationshistorik

Figurens fjärde punkt, migrationskohorten, bildar utgångspunkt för den följande analysen. Här står flyttningen som föregick ankomsten till Borås i fokus, en aspekt som märkligt nog inte har undersökts på detta vis tidigare.³¹⁵ Flyttningshistorik för hundra personer – femtiosju

313. Studien genomfördes av en grupp Uppsalahistoriker, se Kronborg och Nilsson 1975 (Halmstad), Sune Åkerman och Margaretha Eriksson, "Geografisk och social rörlighet", *Scandia* (vol. 40), 1974:2, s. 279 (Västerås) samt Norman 1974, s. 176ff (Örebro och delvis Västerås). Jfr även Vikström 2003.

314. Gemensamt för denna typ av undersökningar, inklusive den föreliggande, är att kyrkbokföringen bildar underlag för flyttningsmönstren. Detta material rymmer vissa mörkertal då exempelvis arbetsvandringar och annat säsongarbete tenderar vara underregistrerat i kyrkböckerna. Se t.ex. Lasse Cornell, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890*, Göteborg 1982, s. 209–214.

315. Veterligen åtminstone inte vad gäller Sverige. I Vikströms studie av migration i Sundsvallsområdet kan inflyttarna följas från att de flyttar in i regionen, men en lucka kvarstår likväl mellan födelseort och flytten till regionen. Vikström 2003. Först i 1930 års folkräkning inhämtades vissa uppgifter om flyttningshistorik och kvarboendegrad. Sådana uppgifter diskuteras och analyseras för Kalmar med omnejd i Lars Nilsson, *I kvastarnas stad*, Stockholm 1992, s. 74ff. Bland kvinnor i

kvinnor och fyrtiotre män – från Boråskohorten 1871–1880 har via uppgifter ur kyrkböcker kartlagts bakåt i tiden till tidpunkten då personen föddes. Definitionen av att flytta är här att man byter hemförsamling.³¹⁶ Migrationskohorten består av människor födda i ett sammanhållet område kring Borås, vilket i stort sett motsvarar stadens vanligast förekommande födelseförsamlingar.³¹⁷ Urvalet är således representativt för den typiska inflyttade boråsaren vid denna tid. Personerna i migrationskohorten har också gemensamt att de sedermera blivit kvar och bildat familj i staden (i och med att de ingår i Boråskohorten 1871–1880).

Flyttningsfrekvens

I vilken omfattning flyttade människor runt innan de slog sig ned i staden? Antalet flyttningsstillfällen från barnsben fram tills man kom till Borås har beräknats för varje person i migrationskohorten och redovisas i tabell 5.3. Där anges även om man flyttade till Borås tillsammans med föräldrarna, i samband med giftermål eller ensam.

Tabell 5.3. *Flyttningsfrekvens i Migrationskohorten*

Antal flyttningar	Antal personer
En (=från hemorten till Borås)	45
Två	18
Tre	20
Fyra eller fler	17
Sammanhang/sällskap vid flyttningen till Borås	
Flyttar med uppväxtfamiljen	14
Flyttar med make eller maka*	31
Flyttar ensam / Övriga	55

Källa: Migrationskohorten.

* Hit räknas giftermål ett halvår före eller efter inflyttningsdatumet.

trettioårsåldern hade var femte aldrig flyttat från hemkommunen. Bland män var andelen upp till dubbelt så stor.

316. Med en denna definition åsyftas alltså ett större uppbrott än vad en flytt inom socknen, t.ex. till granngården, innebar. Samma definition används i t.ex. Norman 1974 och Vikström 2003.

317. Födelseförsamlingarna som ingår i migrationskohorten förtecknas i avsnittet "Familjerekonstruktioner från tre perioder", kapitel ett samt på karta D.1, Appendix D.

Av sammanställningen framträder en bild av en tämligen orörlig lokalbefolkning. Omkring hälften av den undersökta gruppen flyttade bara en enda gång – det vill säga från födelseförsamlingen in till Borås. Personer som flyttade bara en eller ett par gånger dominerar fullständigt: räknat per person var medelvärdet 2,2 och den mest mobila personen flyttade sex gånger.³¹⁸ Flera av dem som hunnit flytta några gånger innan de kom till Borås var kvinnor som i tonåren tjänstgjort som piga i någon annan socken. Andra som flyttade flera gånger var de som först flyttat till Borås, men sedan återvänt till uppväxtfamiljen, för att senare ännu en gång flytta till staden, i en typ av cirkulär rörlighet.

Ungefär hälften av kohortmedlemmarna flyttade till Borås ensamma och bara var sjunde flyttade tillsammans med sin uppväxtfamilj. Den återstående tredjedelen flyttade i samband med giftermål och bland dem var män överrepresenterade. Två olika vägar till giftermål kan urskiljas. Dels den förhållandevis enkelt avgränsade grupp som flyttade till Borås för att gifta sig eller kom med sin nyblivna make eller maka. Dels de som väntade med giftermål, en grupp som är mer svårbestämbar; det kunde dröja flera år mellan inflyttning och giftermål, kanske främst beroende på vid vilken ålder man kom till staden. För kvinnor var mediantiden två år och nio månader.³¹⁹

Som påpekats tidigare tenderade kvinnors giftermålsålder vara hög i befolkningar med kvinnoöverskott eftersom den sneda könsfördelningen gjorde "äktenskapsmarknaden" tuff. 1880 gick det så mycket som 1,4 kvinnor per man i Borås vuxna befolkning.³²⁰ Med en tredjedel av giftermålen i direkt anslutning till inflyttningen till

318. Tendensen är i stort densamma för kvinnor och män, men engångsflyttare var något vanligare bland kvinnor. Det ska också nämnas att flyttningsintensiteten i Sverige överlag minskade under 1800-talets lopp, främst på grund av minskad rörlighet mellan socknar bland böndernas tjänstefolk. I Älvsborgs län var flyttningsintensiteten dessutom låg jämfört med många andra län, såväl i städer som på landsbygden. Sten Carlsson, "Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället", *Turun historiallinen arkisto* (vol. 28), 1973, särskilt tabell 2, s. 207.

319. De som flyttat till Borås som barn eller ungdomar är inte medräknade här. I de fall bara inflyttningens årtal återges, men inte månad eller dag, har den 1 oktober använts som schablon.

320. Exemplet avser befolkningen femton år eller äldre. BS, tabell 2.

Borås nyanseras diskussionen om textilstädernas tillbakahållande effekt på familjebildningen något. I dessa fall verkar giftermål ha varit själva orsaken till att de ens flyttade till staden – även om det för många andra inflyttare uppenbarligen tog flera år tills de gifte sig.

Flyttning över längre avstånd

När någon väl flyttade var det inte heller särskilt långt. I regel handlade det om att ta sig en eller ett par socknar bort. Som exempel kan tas migrationskohortens tretton kvinnor från Kinnarumma socken. Sju av dem flyttade direkt till Borås. Därutöver fanns två mer långväga flyttare, som hann bo i Göteborg respektive Alingsås innan de slog sig ned i Borås. Bland de resterande fyra förekom ingen flyttningssträcka längre än tre sockengränser.

Kohortmedlemmarna som någon gång flyttade längre än tre socknar bort klassas här, tämligen generöst, som fjärrflyttare. Enligt en sådan definition utgjorde fjärrflyttare en femtedel av kohorten, medan resten bara bott i det absoluta närområdet. Dessutom tog sig så gott som alla fjärrflyttare till orter i övriga västra Sverige, och de uppehöll sig sällan längre än ett par år på den nya orten. Bland fjärrflyttande män finner man ett antal hantverkare och handlare, som kan tänkas ha haft andra skäl och möjligheter till att flytta än exempelvis en obesutten tonåring.³²¹

Den stora merparten av migrationskohorten hade aldrig flyttat längre än tre socknar bort. En inblick i situationen ges av en kvinna, född 1882 i Hysna i Mark, som berättar att det var

många av de gamla, som aldrig var ut socknen. Mamma och pappa hade varit både i Borås och Göteborg och pappa hade varit ända nere i Falkenberg på en marken. Men det var många, som inte varit på alla platser i socknen.³²²

321. Detta är i linje med Kent Olssons observation att Borås mer långväga inflyttare var hantverksgesäller eller välbärgade och bättre utbildade yrkesutövare. Se Kent Olssons avsnitt "Bakgrunder" i Berglund et al 2005, s. 64-65.

322. IFGH 6209, s. 13.

En annan meddelare berättar att hon och hennes syster arbetade på fabrik och bodde i dess arbetarkaserner, men att de ändå oftast tog sig hem över helgen – trots att de arbetade fram till klockan sex på lördagarna och att föräldrahemmet låg två mil bort.³²³ Genom att bo kvar någorlunda nära uppväxtfamiljen behölls band med hemmet som kunde vara värdefulla.

Borås lokala inflyttare får beskrivas som rotfasta. Den som väl flyttade tog sig sällan bortom närområdet. Man kan konstatera att de erfarenheter som den typiska nyinflyttade boråsaren samlat på sig inte kom från flitigt flyttande mellan olika landsändar, utan snarast från någon gård i grannsocknen. Det förstärker draget av homogenitet bland inflyttarna från landsbygden. Obenägenheten att flytta längre sträckor antyder vidare att möjligheterna att finna uppehälle och utkomst i Sjuhärad var tillräckliga för att hålla kvar en betydande del av befolkningen.

Landsbygdsbefolkning i stadsmiljö: sammanfattande diskussion

Precis som många andra städer vid samma tid, var Borås något av en inflyttarnas stad. Upptagningsområdet var mycket lokalt och inflyttargruppen tämligen homogen: obesuttna och ogifta människor, från socknar som sällan låg längre från stan än att man kunde vandra dit över dagen. Det var dessa människor som drev upp fruktsamhetstalen i staden vid seklets slut. Inflyttarna som väl blev kvar i Borås hade varken sett eller skulle se så mycket mer av världen. Likafullt var det dessa människor som genom införsel av arbetskraft, kunskap och ibland kapital möjliggjorde Borås dynamiska utveckling. Samma process *pådrev* samtidigt inflyttning, och troligen även familjebildning, eftersom landsbygdsbefolkningen lockades av de möjligheter att klara livhanken som staden kunde erbjuda.³²⁴

323. IFGH 5605. Exemplet rör Oskarsströms fabrik utanför Halmstad.

324. Ett näraliggande resonemang förs i Seccombe 1992, kapitel 1.

Här ska även återknytas till frågan om spårbundet demografiskt beteende. Historikern Stina Bohman har studerat ett område i Ådalen där spädbarnsdödligheten var ovanligt hög. De ditflyttade familjerna drabbades dock i lägre grad av dödsfall bland småbarn, än familjerna som kom från orten. Enligt Bohman berodde detta på skillnader i vad som ansågs vara ett riktigt sätt att ta hand om spädbarn.³²⁵ En motsvarande tolkning för Borås och dess fruktsamhetsmönster ligger nära till hands. Majoriteten av den vuxna befolkningen, särskilt arbetarskiktet, var födda och uppvuxna på den näraliggande landsbygdens torp, backstugor och jordlägenheter. Denna region hade 1800-talet igenom präglats av hög fruktsamhet och protoindustriella strukturer, där det var lätt att bilda bo och där barnen spelade en viktig roll för att hushållets ekonomi skulle gå runt. Det är därför talande att fruktsamheten var så mycket högre bland boråsarna som flyttat in från denna bygd.

I linje med Lotta Vikströms slutsats att Sundsvallsområdet bildade ett särskilt migrationssystem, skulle ett karaktäristiskt, isolerat flyttmönster kunna beskrivas även för Borås med omland.³²⁶ Till skillnad från Sundsvallsområdet utmärkte sig Borås migrationssystem med sin slutenhet – inflyttarna kom nära ifrån och var åtminstone i detta urval tämligen rotfasta. I ett vidare perspektiv kan vad som här visats även relateras till de breda svenska migrationsmönstren vid 1800-talets slut. Samtidigt som tusentals människor emigrerade eller flyttade norrut fanns också den *lokala* rörligheten, som var avgörande för exempelvis Borås urbanisering, men som i både geografisk och social mening innebar ett mildare uppbrott.

Inflyttningen manifesterar bokstavligen övergången från agrar till industrisamhälle. Men trots att övergången kunde vara skarp, hade en arbetare i Borås som kanske under uppväxten tillhört regionens obesuttna landsbygdsbefolkning, fortfarande en fot kvar i agrarsamhället. Nära hälften av inflyttarna hade flyttat direkt från sin uppväxtort och de som hunnit bo på annat håll hade i regel bara flyttat över sockengränsen. Detta kan ses som ett exempel på

325. Bohman 2010, s. 99-102.

326. Jfr även Nilson 2004, s. 80-82, som föreslår att Sjuhäradsbygdens invånare präglades av ett gemensamt "protoindustriellt kulturarv".

den lättnad av gränsen mellan stad och landsbygd, som lyftes fram i kapitlets inledning, uttryckt genom människors rörlighet från landsbygden till städerna. Däremot kan inflyttarnas *barn*, som ju i sin tur bara levt i stadsmiljö, troligen i högre grad ha präglats av stadens drag. Inom forskningen används den engelska termen *urban adaptation*. Ett målande exempel är författaren Stig "Slas" Claessons porträtt av den till Stockholm inflyttade västgötahandlaren Andersson, som inte förstår sig på storstadens kommers – inga kunder vill pruta eller handla på krita. Men han förstår sig inte heller på sin son, som till skillnad från Andersson kan föra sig i stadsmiljön och tala som en söderkis.³²⁷

Borås som inflyttarstad har här diskuterats, mot bakgrund av att familjer med ursprung på landsbygden särskilt tycks ha bidragit till stadens höga fruktsamhet vid 1800-talets slut. Bland dessa familjer kan *idén* om en stor barnaskara ha varit tongivande. En förutsättning för att kunna handla i enighet med *idén*, var dock att även familjens socioekonomiska omständigheter så tillät. Denna materiella sida av tillvaron undersöks i nästa kapitel.

327. Stig Claesson, *Västgötagret*, pocketutgåva, Stockholm 1978 [1965], s. 92-94.

Kapitel 6

LIVSLOPP OCH LEVEBRÖD. FAMILJERNAS ARBETE, INKOMST OCH KONSUMTION

Den gängse bilden av de tidiga industristäderna präglas av människor som levde under usla förhållanden i största armod. Det är då svårt att förstå varför tidens boråsare bildade ovanligt stora familjer – de stora barnaskarornas kostnad i pengar, tid, utrymme och hälsa borde väl ha varit en olycka för familjen? I jämförelse med senare tiders förhöjda levnadsstandard är bilden av armod visserligen riktig, men uppfattningar om livet i städerna ”förr i tiden” är också färgade av samtida debattörers eller senare skönlitterära författares skildringar, som sällan sätter förhållandena i ett rättvisande historiskt perspektiv.

Familjebildningens och barnafödandets mönster – i Borås fall ökningen till kolossalt höga fruktsamhetstal, särskilt inom arbetarbefolkningen, som några decennier senare följdes av den breda fruktsamhetsnedgången – måste istället förstås utifrån de samtida människornas förutsättningar och bevekelsegrunder. Redan vid 1800-talets slut hade samhället märkbart förändrats till det bättre på flera grundläggande punkter. Exempelvis hade människor mat på bordet i en omfattning som tidigare generationer knappast kunnat ana, samtidigt som de förödande epidemiutbrotten blev allt mer sällsynta.³²⁸ Den svenska industrialiseringsprocessen ska inte

328. Den allmänna dödligheten i Sverige minskade med fyrtio procent 1800–1880 (låt vara att den var särskilt hög i städerna) och de sista riktiga svältåren ägde rum 1867–1869. HSfS 1, tabell 39 och Sören Edvinsson, *Den osunda staden*, Umeå 1992, kapitel 4.

heller blandas ihop med exempelvis den brittiska, som ägde rum mer än ett halvsekel tidigare. De hemska förhållandena i städer som Manchester under 1800-talets första hälft hade ingen riktig motsvarighet i Sverige.³²⁹

Att värdera historiska omständigheter, såsom levnadsstandard, i relation till dem som råder idag, innebär en sorts historia sedd ur backspegeln, där fokus riktas på relativa skillnader mellan då och nu istället för på de absoluta villkor som människor faktiskt levde under. I inledningskapitlet diskuterades barnens roll i arbetarfamiljen, i relation till dels familjens ekonomiska cykel och dels flödet av resurser mellan barn och förälder. Diskussionen utmynnade litet tillspetsat i att två synsätt ställdes mot varandra: möjliggjorde barnen å ena sidan familjens överlevnad eller var de å andra sidan orsaken till dess fattigdom? Mot bakgrund av de stora skillnader i fruktsamhet som påvisats mellan de undersökta perioderna, är en naturlig följdfråga också hur situationen *förändrades* mellan 1800- och 1900-talet.

Som visats i kapitel fyra bidrog arbetarfamiljerna i socialgrupp V:a allra mest till den höga fruktsamheten i Borås vid seklets slut. Att de som hade det sämst ställt också skaffade fler barn än andra pekar på att barnen kunde ha en ekonomisk roll i familjeförsörjningen, alltså att den extra inkomst som barnen bidrog med försköt hushållens ekonomiska marginaler till något bättre favör. Enligt en samtida bedömare bedrev fabriksarbetarna i det närbelägna Mark ett "familjearbete", där "barnen, så fort de blifva fullvuxna, inträda i fabriksens tjänst", och vidare att: "En efter en uppslukas de [barnen] af det stora maskineri, som förut slukat föräldrarna."³³⁰

I födkroksbygden Borås torde tillgången på arbete ha varit särskilt god, men familjens samarbete kunde även vara mer indirekt, exempelvis att familjemedlemmarnas arbete utanför hemmet fördelades över dygnet eller veckan på det vis som bäst möjliggjorde omsorg om barnen hemmavid. Ett näraliggande resonemang förs

329. Jämför exempelvis hur livet i brittiska städer framställs i Rondo Cameron, *Världens ekonomiska historia*, Lund 2001, s. 233.

330. af Geijerstam 1895, citat s. 46 och 75-76. Den bild af Geijerstam ger av familjearbete i Mark ges stöd i Christer Winbergs studie av textilindustrin i Mark. Winberg 1989, s. 79-83, som dock mer fokuserar på hustrurna än på barnen.

av antropologen Jack Goody, som beskriver en särskild hushållsekonomi som växte fram bland arbetare i proto- och tidigindustriella samhällen.³³¹ Liknande förutsättningar i textilindustrins Borås skulle kunna bidra till att förklara den krokiga vägen till det moderna familjemönstret som hittills har tecknats.

Detta kapitel syftar således till att belysa de socioekonomiska sammanhang som kan förklara viktiga delar av fruktsamhetsutvecklingen i Borås. Vad krävdes för att de människor som befolkade en stad som Borås skulle kunna bilda en dräglig tillvaro? Vilka möjligheter – väsentliga för fruktsamhetens förändring – erbjöds i den gryende industristaden? För att närma sig dessa ämnen krävs uppgifter om arbete, inkomster och vardagliga omkostnader bland vanligt folk – kort sagt deras hushållning – men även uppgifter om barnens roll i försörjningen.

I den följande framställningen undersöks huvudsakligen förhållandena som rådde under 1800-talets slut och 1900-talets början, vilket ger en bild av både perioden då familjerna fick ovanligt många barn och skedet då fruktsamhetstalen börjat falla. Här breddas dessutom det geografiska perspektivet, för att åtminstone delvis lämna exemplet Borås och istället försöka lyfta fram mer generella drag i liknande samhällen. Kapitlets första del fokuserar på arbetstillfällena och födkrokar, varefter den andra delen undersöker familjers inkomst, konsumtion och levnadsförhållanden.

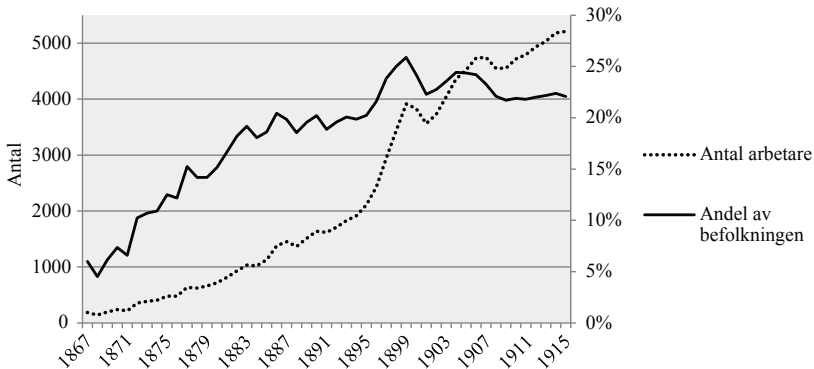
331. Jack Goody, *The European family*, Oxford 2000. Jfr även David Gaunts iakttagelse att familjer i "låglöneindustrierna" på landsbygden bildade en ekonomisk enhet med kollektiv konsumtion. Gaunt 1983, s. 285. Samma förhållande föreslås alltså här även för städernas arbetarfamiljer. Barnens betydelse för fattiga familjers försörjning i Norrköping betonas i Birgitta Plymoth, *Fostrande försörjning*, Stockholm 2002, s. 167, 188.

Tillgång till arbete och väckta möjligheter

Fabriksarbetets ökande betydelse

Folkökningen i Borås kan sägas ha orsakats av ett växande behov av arbetskraft. Intressant nog *ledde* också folkökningen till samma sak, alltså växande arbetskraftsbehov, på grund av det uppsving som uppstod inom handel, tjänster, byggnation med mera. Från och med 1870-talet växte fabriksväsendet i Borås lavinartat och framemot sekelskiftet fanns över åttio fabriker i staden.³³² Socialhistoriskt sett är dock en mer relevant måttstock för det industriella genombrottet hur många *arbetare* som sysselsattes. I diagrammet nedan visas hur förekomsten av fabriksarbetare förändrades under genombrottsåren – dels i absoluta tal och dels som andel av stadens befolkning.

Diagram 6.1. *Fabriksarbetare i Borås 1867–1915. Absoluta och relativa tal*

Källa: BS, tabell 1 och 14.

Ökningen är slående i sin hastighet. I runda tal hann antalet arbetare fördubblas varje tioårsperiod fram till sekelskiftet, men även *andelen* arbetare ökade under samma period, tills nivån stabiliserades kring drygt tjugo procent av befolkningen. Behovet av arbetskraft var uppenbarligen mycket stort och mättades inte av folkökningen.³³³ På 1860-talet och början av 1870-talet fanns fler fabriksarbetande män

332. BS, tabell 14.

333. Om behovet hade mättats torde ju fabriksarbetarnas andel av befolkningen ha minskat eller stagnerat. Ser man istället till alla Sveriges städer förändrades andelen verksamma inom "industri och hantverk" bara helt marginellt under motsvarande period. HSfS 1, tabell 23.

än kvinnor, men därefter kom kvinnorna att stadigt utgöra mer än hälften av arbetarstyrkan.³³⁴ Liksom i kapitel två kan en jämförelse göras med Göteborg och Halmstad, även de västsvenska städer med betydande industri. År 1880 var andelen fabriksarbetare i dessa städer inte ens hälften så stor som i Borås. Tio år senare hade andelen knappt alls förändrats i någon av de båda städerna, men ökat ytterligare i Borås. Vid 1900-talets början var Borås näst efter Trelleborg den stad i Sverige där andelen fabriksarbetare var högst.³³⁵ Hur stor del av fabriksarbetarna som var gifta och hade barn är svårare att svara på, men åtminstone bland kvinnor utgjorde gifta arbetare en minoritet.³³⁶ Likafullt hade industrialiseringen stort inflytande på hela befolkningen, genom alla mer eller mindre indirekt anknutna näringar, till exempel den omfattande hemindustrin inom sömnad, stickning och vävning.

De tidiga skedena av Sveriges urbana genombrott berodde inte i första hand på industrins utveckling, utan på tillväxt inom handel, hantverk och tjänster.³³⁷ Även under 1800-talets senare del hade hantverk en fortsatt viktig roll. Ett lokalt exempel är att det via hemvävning fortfarande på 1870-talet producerades samma absoluta kvantiteter som fyrtio år tidigare, trots de mekaniska väveriernas framväxt.³³⁸ I relativ mening gick ändå de mer traditionella stadsnäringarna tillbaka, eftersom industrin helt enkelt växte med större kraft. För Borås del kan denna relativa tillbakagång illustreras genom att antalet fabriksarbetare jämförs med antalet arbetare inom handel och hantverk, som här får representera de äldre stadsnäringarna (tabell 6.1 nedan). Fabriksarbetarnas antal ökade

334. Kvinnornas andel var omkring 55–60%. Uppgifterna sträcker sig till och med 1910. BS, tabell 17.

335. För jämförelsen med Halmstad och Göteborg, se tabell D.5, Appendix D. Se även Jungen 1978, s. 16-17, där arbetarbefolkningens höga andel i Borås illustreras via jämförelser med ytterligare några städer. Uppgiften om Borås och Trelleborg ur *Emigrationsutredningen*, bilaga V, s. 148.

336. Detta antyds av den långa raden unga ogifta fabriksväverskor som återges i Borås husförhörslängder. Se även t.ex. Winberg 1989, diagram 7.

337. Det vill säga avseende flyttningsöverskottet. Som bekant kunde städerna växa också via födelseöverskott. Nilsson 1989, s. 212-213.

338. De mekaniska väverierna hade länge en kompletterande funktion, med inriktning på andra typer av vävning. Hemvävningen minskade dock från och med 1880-talet. Sterner 1968, s. 55.

mer än femfaldigt under tjugoförperioden 1880–1900, vilket vida överskred handels- och framför allt hantverksarbetarnas ökning.

Tabell 6.1. *Arbetare inom tre näringar i Borås 1880, 1890 och 1900*

	Fabriksarbetare	Handelsarbetare	Hantverksarbetare
Antal år 1880	716	105	198
Antal år 1890	1639	173	215
Antal år 1900	3828	331	555
Ökn. 1880–1900	435%	215%	180%

Källa: BS, tabell 17, 18, 21.

I den *förindustriella* staden hade egendomslösa arbetare i huvudsak varit ogifta och tämligen rörliga personer som saknade egen bostad eller eget hushåll: lärgossar, gesäller, pigor, handelsbetjänter, diverse daglönare och så vidare. I den nya staden bildade allt fler fabriksarbetare egna hushåll.³³⁹ En ytterligare jämförelse kan illustrera hur den gamla stadens näringar stagnerade. Den nedanstående tabellen visar minskningen under 1800-talets andra hälft av pigor (som här får representera den stora gruppen i tjänst hos andra hushåll) och hantverkare (representerande städernas dittills dominerande produktionsätt) i förhållande till stadens folkmängd.

Tabell 6.2. *Pigors och hantverkares andel av befolkningen i Borås 1855, 1880 och 1890*

År	Pigor per 100 kvinnor	Hantverkare per 100 män
1855	20,7	5,1
1880	16,2	3,8
1890	9,3	2,7
Förändring 1855–1890	-55%	-47%

Källa: DDB: Folkmängdsformulär (Borås, 1855); Folkräkningar/Sveriges befolkning: 1880 och 1890 (SVAR/RA); BS, tabell 18.

Anmärkning: Piga = 1855, "Kammarjungfr. o Pigor i tjenst öfver 15 år gamla". Därefter sökning på titlarna piga, hushållerska eller jungfru. Hantverkare = 1855, gifta hantverksmästare och gesäller. Därefter "Hantverksidkare".

339. Detta påverkade för övrigt hela stadsbilden: industrialiseringen innebar på många håll att en ny typ av bostadsbebyggelse introducerades. Före åtminstone 1800-talets mitt var särskilda arbetarbostäder – och därmed även *arbetarstadsdelar* – ett ovanligare inslag i städerna. Erik Andrén, "Städernas arbetare", i Andreas Lindblom (red.), *Arbetaren i helg och söcken. 1*, Stockholm 1943, s. 83. Gränsen mot det äldre "hushållssamhället" var likväl i flera avseenden flytande och ska i första hand bara ses schematiskt. Se Mats Hayen, *Stadens puls*, Stockholm 2007, kapitel 5, 6.

Befolkningens andel av såväl pigor som hantverkare halverades under 1800-talets andra hälft. Nedgången tog vid senare bland pigorna än bland hantverkarna. Tjänst som piga var det allra vanligaste yrket bland kvinnor och ett vanligt första steg in i städernas arbetsliv, vilket många minnesuppteckningar också vittnar om. Fortfarande vid sekelskiftet var pigorna talrika, men läget höll likväl på att förändras.³⁴⁰

Under 1800-talet fick det ursprungligen borgerliga idealet med mannen som ensam familjeförsörjare allt starkare fäste.³⁴¹ Idén om en särskild försörjare förutsätter dock att arbetet inte skedde hushållsvis, som inom exempelvis jordbruket, utan genom lönearbete på en arbetsplats utanför hemmet. En viktig grund för detta arbetsdelningsideal låg alltså i att hemmet inte längre uppfattades vara den huvudsakliga arbetsplatsen. Men det var få familjer som i realiteten kunde överleva på inkomst från bara en person, i praktiken var det ofta nödvändigt att alla familjemedlemmar som förmådde också bidrog till den gemensamma försörjningen.³⁴² Denna ofta oklara gräns mellan hem och arbete diskuteras närmare på de nästföljande sidorna.

Mellan hushåll och arbete

Textilindustrin kännetecknades av hög andel kvinnliga arbetare. Inom de flesta industrigrenar var den kvinnliga arbetskraften till allra största delen ung och ogift, men textilindustrin förefaller ha utgjort ett undantag genom ett stort inslag även av gifta kvinnor.³⁴³ Näst efter pigor utgjorde väverskor den största yrkesgruppen bland Borås kvinnliga befolkning. Visserligen fanns även inom textilindustrin

340. Om förändringar befolkningens yrkesfördelning i Borås, se även Sagnér-Jennervik 1970. För perioden före ca 1860, se Palm 2005, s. 300-306.

341. Se exempelvis Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt*, Umeå 2005, kapitel 6.

342. Detta diskuteras i ett bredare europeiskt perspektiv i Joan W. Scott och Louise A. Tilly, "Women's work and the family in nineteenth-century Europe", *Comparative studies in society and history* (vol. 17), 1975:1.

343. Lynn Karlsson, *Mothers as breadwinners*, Uppsala 1995. Enligt Christer Winbergs beräkningar var 29% av kvinnorna vid väveriet Kinnaström i Mark 1910 gifta. Av de gifta kvinnor som bodde i Kinnaströms arbetarbostäder arbetade hälften på fabriken. Winberg 1989, s. 59.

arbetsmoment som i princip uteslutande utfördes av män, men i jämförelse med andra mer mansdominerade yrkesområden, såsom mekaniska verkstäder, var textilindustrins andel kvinnor skyhögt. Möjligheterna för kvinnor att finna arbete i Borås borde alltså jämförelsevis ha varit gynnsamma.

Det föreligger stora mörkertal kring kvinnors arbete. Enligt samtida beräkningar var knappt hälften av landets gifta kvinnor hemmafruar vid 1800-talets slut. Uppgiften är emellertid mycket missvisande, bland annat räknades även deltids- och hemindustriarbetande gifta kvinnor som hemmafruar.³⁴⁴ Ekonomhistorikern Malin Nilsson visar dessutom att endast tre procent av kvinnorna i Göteborg som arbetade inom hemindustrin 1912 noterades med sin yrkestitel i mantalslängden.³⁴⁵ Med andra ord förvärvsarbetade en stor del även av de gifta kvinnorna, även om samtida uppgifter kan ge en annan bild. Dock beräknar ekonomhistorikern Kent Olsson utifrån inkomstlängder för Borås att bara var sjunde hustru i arbetarstadsdelen Norrby förvärvsarbetade år 1915 – det vill säga en jämförelsevis låg andel – vilket antyder att inslaget av arbetande gifta kvinnor vid det laget hade minskat.³⁴⁶

Här ska också skillnaden poängteras mellan synliga, mer formella arbeten och det myller av tillfälliga eller informella arbeten som också präglade städerna, men mer sällan nämns i efterlämnade källor. I detta myller fanns inte minst de familjemedlemmar

344. Anita Göransson, "Från hushåll och släkt till marknad och stat", i Birgitta Furuhausen (red.), *Äventyret Sverige*, Stockholm 1993, s. 156. Den officiella statistiken underregistrerade kraftigt andelen förvärvsarbetande kvinnor under 1800- och 1900-talet genom snäva och efter män anpassade definitioner av arbete. Anita Nyberg, "The social construction of married women's labour-force participation", *Continuity and change* (vol. 9), 1994:1. Kvinnliga yrkesutövare underregistrerades också exempelvis i kyrkbokföring till förmån för titlar som markerade civilstånd och hushållsposition. Se t.ex. Lotta Vikström, "I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller?", *Historisk tidskrift* (vol. 131), 2011:1 och Johannes Daun, "Ogift mor som person och kategori", i Maria Sjöberg (red.), *Personligt talat*, Göteborg 2014.

345. Malin Nilsson, *Taking work home*, Göteborg 2015, s. 102-103. Enligt en undersökning av Sveriges tobaksindustri utförd 1898, hade 26% av de gifta arbetande männen en fru som också förvärvsarbetade utanför hemmet. *Arbetsstatistik II. Undersökning af tobaksindustrien i Sverige*, Stockholm 1899, s. 90.

346. Mer exakt 49 av 350 gifta kvinnor. Berglund et al 2005, s. 390.

som förväntades ha ansvar för barnomsorg och hushållsarbete – i praktiken mödrar och äldre syskon – och som ställdes inför svårigheten att kombinera detta med förvärvsarbete. Denna konflikt ledde till att många kvinnor tvingades lämna sina arbeten om de fick barn. Avbrottet kunde dock vara tillfälligt, dessutom fanns en mängd arbetsuppgifter som kunde utföras från hemmets närhet eller mer oregelbundet.³⁴⁷ Eftersom gifta kvinnor ofta förvärvsarbetade mindre kontinuerligt och färre timmar per år, blev emellertid deras inkomst särskilt låg. Exempelvis beräknar historikern Yvonne Hirdman för Stockholm vid 1800-talets slut, att hustruns inkomst inte motsvarade mer än 15–30 procent av vad hennes man tjänade.³⁴⁸

När barnen blev större och när äldre syskon kunde passa de yngre frigjordes tid för mödrarna att återgå till förvärvsarbete.³⁴⁹ Exempelvis berättar en man från Borås att hans mamma försörjde fem småbarn genom väveriarbete och att barnen skötte hemmet på dagarna, samtidigt som pappan vistades i Amerika. Dottern till en hemsömmerska i Borås framhåller att också grannar hjälpte varandra, eftersom "[n]ågon annan hjälp fanns för resten inte att tillgå".³⁵⁰ En kvinna från Mark berättar på samma vis: "Det hände även att familjer med små barn kunde få inhysa dessa hos någon grannfamilj eller nära bekant, under dagarna då barnets moder på så sätt fick tillfälle att arbeta på fabriken."³⁵¹ Mammor som arbetade på fabrik påtalas också av Borås stadsläkare som 1892 skriver att:

347. En möjlig lösning var barnkrubborna, som dock långt ifrån alla kunde ta del av. Borås första barnkrubba öppnade först kring år 1900. BiSOS H, Älvsborgs län, 1896–1900, s. 3.

348. Yvonne Hirdman, *Magfrågan*, Stockholm 1983, s. 25.

349. Kvinnor som fortsatte arbeta på fabrikena även efter att de fått barn ges exempel på i arbetar- och folkminnena. Hur gamla barnen då var eller med vilken regelbundenhet arbetet skedde, är däremot mer oklart. Se t.ex. IFGH 6209, s. 20 eller IFGH 6206, s. 17f. Av den undersökning av tobaksindustrin som nämns ovan framkommer att så mycket som fyra av fem gifta kvinnliga tobaksarbetare hade barn hemma, samt att en tredjedel av dem som varit hemma för att föda barn var tillbaka på jobbet redan inom två veckor. *Arbetsstatistik II*, 1899, s. 92.

350. Båda exemplen ur IFGH 6216.

351. Här avses spinneriet Kungsfors i Skene, Marks härad. IFGH 6117, s. 11. Se även exempel från Mark på barnpassning, att småbarn togs med till fabrikena och liknande, anförda i Winberg 1989, s. 59-60.

det ej är ovanligt att mödrar ur fabriksarbetarnes klass sjelfva deltaga i fabriksarbetet och således ej helt och hållet kunna ägna sig åt sina späda barns vård, utan måste tillgripa difflaskans hjälp under frånvaron från hemmet.³⁵²

Än viktigare var kanske ändå det arbete som kunde utföras med hemmet som utgångspunkt. I *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm* från 1894 skriver Gustaf af Geijerstam att "[när hustrun] genom direkt arbetsförtjänst bidrager till familjens uppehälle [...] är det genom arbete, hvilket ej tvingar henne att lämna hemmet vind för våg".³⁵³ Här bör främst hemindustrin nämnas. Den var särskilt utmärkande för Borås och Sjuhäradsbygden, där framför allt kvinnor, pojkar och flickor i tusental sysselsattes. Vid 1900-talets början var hemarbete i form av stickning och sömnad vanligt i Borås, medan vävning var vanligare på landsbygden.³⁵⁴ Enligt Malin Nilsson fanns det två vägar in i hemindustrin: dels som ett första steg mot förvärvsarbete för unga ogifta kvinnor, dels som ett "steg tillbaka" för kvinnor som bildat familj.³⁵⁵ Nilssons uppdelning kan illustreras med mamman Tora och dottern Elisif, som skildras i författaren Maria Sandels roman *Virveln*:

I Verners hem hade det arbetats strängt från tidig morgon. Elisif, hans tioåriga dotter, satt med ryggen i krum och sydde knappar i kulörta kragnar. [...] Tora höll på att montera herrhattar av filt, hon satt omgiven av flera stora kartonger fyllda till brädden med dylika.³⁵⁶

352. "Embetsberättelse rörande Helso- och Sjukvården i Borås stad 1892", återgiven i provinsialläkarens årsberättelse, Borås distrikt 1892.

353. Gustaf af Geijerstam, *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm*, Stockholm 1894, s. 60.

354. Kring sekelskiftet 1900 växte konfektionsindustrin och sömnaden utfördes till stor del genom hemarbete. Gårdlund 1942, s. 133. År 1912 arbetade drygt fem gånger fler kvinnor än män inom hemindustrin Sjuhäradsbygden (inkl. Borås), så gott som alla inom sömnad, vävning eller trikå. *Svensk hemindustri. II, Monografier*, Stockholm 1917, s. 36.

355. Exemplet avser 1910-talet. Nilsson 2015, s. 60-73.

356. Maria Sandel, *Virveln*, Stockholm 1913, s. 68-69.

Löneskillnaden mellan hemindustri och arbete i fabrik kunde dessutom vara stor. År 1912 skall fabriksarbetare ha tjänat fyra gånger mer, räknat per timme.³⁵⁷ Vad som istället talade för hemarbetet var att arbetstiden kunde fördelas friare, exempelvis till tider på dygnet då det fanns mer tid över till arbete, eller till perioder då extra inkomster särskilt behövdes.

Utöver hemindustrin fanns givetvis en mängd andra sätt att inbringa extra inkomster, inte minst tvättning och städning. Några ytterligare exempel kan här återges. En boråsare berättar om kvinnor som mot betalning styckade djur och konserverade mat åt andra hushåll. En annan sagesmans mor, också i Borås, beredde och sålde kaffe när det var marknader i staden. I en småbarnsfamilj vid Viskafors väveri arbetade mamman med mathållning (troligen för de andra fabriksarbetarna), med en förtjänst som nästan mätte sig med makens.³⁵⁸

En normal arbetsdag för en fabriksarbetare var ungefär tolv-tretton timmar lång om raster inräknas.³⁵⁹ Inom många andra yrken var arbetsdagarna däremot längre; handelsbiträden och magasinsdrängar arbetade inte sällan fjorton timmar per dag.³⁶⁰ Ingen märkbar minskning skedde i fabrikernas arbetstid mellan 1870-, 1880- och 1890-talen, men för barn och ungdomar reglerades arbetstiden hårdare. Den övergripande tendensen var emellertid att fabrikernas arbetstider dels var kortare i städerna än på landsbygden, dels var kortare på större fabriker än i mindre företag.³⁶¹ Sett till hur lite vaken tid som blev kvar för omsorg av barn och hem, är skillnaden mellan en arbetsdag på tio eller tretton timmar så gott som hundra procentig.

Textilindustrin växte alltså kraftigt i Borås under seklets sista decennier och sysselsatte en växande andel av stadens män och

357. *Svensk hemindustri. II*, 1917, s. 85. I utredningen påpekas, mycket riktigt, svårigheten med denna typ av jämförelser. Exempelvis hade en fabriksarbetare mer regelbunden sysselsättning största delen av året.

358. Exempelen från IFGH 6209, IFGH 6206 samt af Geijerstam 1895.

359. Det motsvarade en effektiv arbetstid på 10–11 timmar.

360. Otto Dalkvist, *De svenska industriarbetarnas läge. I*, Stockholm 1899, s. 43.

361. Gårdlund 1942, s. 306ff. I stora städer (eller i glesbygd) tog ofta också den långa gångvägen till arbetet ytterligare timmar i anspråk.

kvinnor. Andelen fabriksarbetare i Borås var dessutom hög även jämfört med andra industristäder. Alltmedan staden växte fanns goda möjligheter till tillfälliga arbeten och sysslor, av vilka många hörde till det svårdefinierade fältet mellan hushållssysslor och arbete, men som likväl gav bidrag till familjens ekonomi. Där finner man också familjernas barn och ungdomar.

Arbetande barn och ungdomar

Under 1800-talets andra hälft skärptes reglerna för barnarbete i Sverige. Framför allt var fabriksarbetets skadliga effekter på barnen föremål för debatt. Barnarbete fanns däremot kvar betydligt längre inom exempelvis bruksnäring och jordbruk.³⁶² Med 1846 års fabriks- och hantverksordning bestämdes att man måste ha fyllt tolv år för att få arbeta i fabrik.³⁶³ Lagen skärptes år 1881 till att arbetsdagen inte fick överstiga sex timmar för barn under fjorton år och tio timmar för övriga ungdomar under arton år. I stort gällde dessa regler fram till år 1912 då åldersgränsen för anställning höjdes till tretton år för pojkar och fjorton år för flickor.³⁶⁴ Det ska klargöras, att i praktiken avses med ordet barnarbete här främst tonåringars arbete. Förstås rådde skillnader i arbetsuppgifter och -förhållanden för exempelvis en nioåring och en sjuttonåring, men i det följande innefattar ordet barnarbete alla arbetare yngre än arton år.

Vid början av 1900-talet hade barnarbetet minskat markant i den svenska industrin jämfört med tidigare decennier, i synnerhet bland yngre barn.³⁶⁵ Historikern Lars Olsson har visat att de ökade restriktionerna mot barnarbete hade föregåtts av minskat *behov* av barns arbete från industrins sida. Enklare arbetsmoment där barns

362. Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia. Band 4*, Stockholm 2001, s. 53ff och Bo Stråth, *Sveriges historia: 1830–1920*, Stockholm 2012, s. 376–377.

363. År 1852 förbjöds nattarbete för personer yngre än arton år. Gårdlund 1942, s. 313–314.

364. Lars Olsson, *Då barn var lönsamma*, Lund 1980 och Gårdlund 1942, s. 313, 327.

365. Andelen arbetare i åldern 12–14 år mer än halverades mellan 1875 och 1891, medan 14–18 år minskade med omkring en fjärdedel samma period. Gårdlund 1942, s. 316.

billiga arbetskraft tidigare hade nyttjats rationaliserades bort i den allt mer avancerade industriella produktionen.³⁶⁶ Förhållandena skilde sig dock mellan olika branscher, exempelvis var andelen unga fortsatt tämligen hög inom textilindustrin, på tändsticksfabriker och vid glasbruk.

Familjer som var beroende av inkomster från barnen drabbades illa när de ungas arbete efterfrågades i allt mindre grad. Som Olsson påpekar, ansågs barnens arbete fortfarande på 1890-talet så nödvändigt att inte ens arbetarföreningar stod bakom 1881 års förordning om barnarbete, eftersom restriktionerna ”hindrar barnen att bidra till familjens uppehälle”.³⁶⁷ I viss likhet med agrarsamhällets dräng- och pigväsande, hade städernas ungdomar stor inverkan på arbetarfamiljernas behov av arbetskraft och resurser. En liknelse kan göras med Anita Göranssonns beskrivning av det tidiga industriarbetarhushållet som en försörjningsenhet, istället för en produktionsenhet, vars uppgift var att fördela resurser inom familjen.³⁶⁸

Avsikten är i det följande att dels visa på vilket sätt både barn och vuxna påverkade hushållets inkomster och utgifter, dels belysa de framtidsutsikter som de allt vanligare industrijobben kan ha borgat för, exempelvis vetenskapen om framtida försörjning och säkerhet för familjen. Frågorna hänger i sin tur ihop med synen på hur många barn som var önskvärt att ha.

366. Det ska också påpekas att de tekniska förändringarna i produktionen och den hårdare lagstiftningen minskade *barnarbetet*, men påverkade inte i samma grad *ungdomsarbetet*. Det gjordes dessutom undantag i lagstiftningen i näringar där barnens arbetskraft fortfarande var lönsam. Olsson 1980. Se också Lars Olsson, ”Barnarbete i de svenska tobaksfabrikerna”, *Scandia* (vol. 44), 1978:2.

367. Olsson 1980, s. 165, som återger uttalanden ur ”Revisionskommitténs betänkande”, från 1892. Se även exempel anförda i Eva Lis Bjurman och Lars Olsson, *Barnarbete och arbetarbarn*, Stockholm 1979, s. 16. Detsamma framhålls av Gårdlund: ”Strävandena att nedbringa barnarbetet hade vanligen ringa stöd från barnens föräldrar [...]. Med de trånga bostäderna och de stora barnaskarorna var det en lättnad för mödrarna [...] att få skicka barnen i arbete.” Gårdlund 1942, s. 325.

368. Anita Göransson, *Från familj till fabrik*, Lund 1988, s. 37.

Barnarbete i Borås och andra städer

Mycket av barnens arbete av var en sådan art som inte lämnade skriftliga källmaterial efter sig, som att passa syskon, hämta vatten, städa, bistå i hantverk, göra inköp eller andra småsysslor.³⁶⁹ Uppteckningar vittnar om en rikedom av enklare ofta tillfälliga arbetsuppgifter, som sysselsatte barnen redan i tidig ålder. En man född 1886 i Karlstad får illustrera:

På kvällarna satt mor och klippte sönder utslitna strumpor i långa strängar som jag fick plocka ur tråd för tråd. [...] Mor vävde också linnväv och jag fick spola lingarnet. Skolan hade börjat, men någon läxläsning blev det sällan, ej heller tid för lek. Om jag någon stund fick gå ut till kamraterna, ropade mor efter en kort stund 'John, bär in ved, gå efter vatten, spring och köp ett kilo vetemjöl', så min lektid var minimal. När jag var 12 år fick jag mitt första arbete som springpojke [...].³⁷⁰

Från elva-tolv års ålder förekommer många exempel på arbete i städerna som lärgosse, springpojke och dylikt. De tillfälliga påhugg som barn och ungdomar åtog sig ska inte förringas. I en studie av brukssamhället Surahammar beskriver Björn Hallerdt exempelvis hur flickor som på 1890-talet hjälpte till med bakning eller tvättning på en dag kunde tjäna en krona – en inte oansenlig summa.³⁷¹ Från mer egentliga arbetsplatser, där dock mestadels äldre barn och ungdomar arbetade, finns fler och konkretare uppgifter att tillgå, även gällande Borås. Många barn började arbeta på fabrik så snart de hade åldern inne. August Charlés, provinsialläkare i Borås distrikt och en tid stadsfullmäktiges ordförande, skriver 1882 att:

369. Jfr exempelvis Marianne Liliequists studie av äldre syskons viktiga roll hemmavid som barnpassare och liknande (så kallade sytare), något de kunde åläggas redan i femårsåldern. Marianne Liliequist, *Nybygggarbarn*, Umeå 1991, s. 108. Se även Helene Brembeck, *Tyst, lydig, arbetsam*, Göteborg 1986, s. 22ff. Om barnens arbetsuppgifter generellt, se Hellspong och Löfgren 1994, s. 253.

370. Bjurman och Olsson 1979, s. 61.

371. Björn Hallerdt, *Leva i brukssamhälle*, Stockholm 1957, s. 131-132. Vid samma tid tjänade även många vuxna omkring en krona om dagen. Jfr längre fram i kapitlet där löner och priser diskuteras.

Den största olägenheten ligger deri att det uppväxande släktet, synnerligen det qvinliga, aldeles för tidigt eller redan wid 12 års ålder egnar sig åt fabrikslivet, [...] Denna olägenhet kan dock ej – trots alla mer eller mindre välbetänkta författningar och förordningar – förekommas eller undvikas, ty de mången gång utfattiga föräldrarne kunna icke ensamman lifnära den talrika barnaskaran, denna måste sjelf bidra till sitt uppehälle.³⁷²

Charlés framhåller ”olägenheten” med så många fabriksarbetande ungdomar, men medger att det var en nödvändighet för att familjerna skulle kunna livnära sig. Något år senare påpekar han dessutom att illegalt barnarbete förekom på fabrikerna, såväl i Borås som i Marks fabriksamhällen.³⁷³

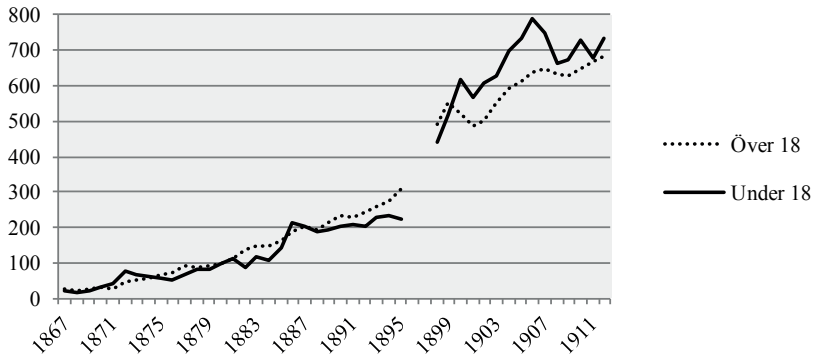
Hur stor del av fabrikenas arbetsstyrka utgjorde dessa barn och ungdomar? I diagram 6.2, på nästa sida, visas ökningen av antalet arbetare i Borås under seklets slut, fördelat mellan personer som var yngre eller äldre än arton år. För att tydligare återge hur barnarbetet i sin omfattning förhöll sig till de vuxna arbetarna, har antalen omräknats till ett index där antalet arbetare i respektive kategori år 1880 motsvarar värdet hundra. De unga arbetarna ökade i slående jämn takt med de vuxna. En växande eller nyöppnad fabrik var med andra ord lika beroende av unga arbetare på 1870-talet som trettio år senare. Efter sekelskiftet var tillväxttakten till och med marginellt starkare bland ungdomarna. Deras andel ökade alltså på sikt. De unga arbetarna ökade i absoluta tal från omkring hundra personer på 1870-talet till sjuhundra vid sekelskiftet 1900. Könsfördelningen var förhållandevis jämn, dock med aningen fler flickor än pojkar.³⁷⁴

372. Provinsialläkarens årsberättelse, Borås distrikt 1882. Liknande uttalanden förekommer även i tidigare och senare årsberättelser. Charlés var bosatt i Borås men ansvarade för ett distrikt bestående av södra Sjuhäradsbygdens landsbygd.

373. Charlés skriver att ”många och ständiga förbrytelser häremot förekomma”. Enligt Charlés fullföljde inte hälsovårdsnämnden sitt uppdrag att ägna tillsyn över barnarbete och andra olägenheter vid fabrikerna. Provinsialläkarens årsberättelse, Borås distrikt 1884.

374. Flickor utgjorde som regel drygt hälften av barnarbetarna, undantaget första halvan av 1870-talet då andelen var avsevärt högre. Sett till hela Sverige var däremot pojkar i majoritet bland minderåriga fabriksarbetare. Se källor till diagram 6.3.

Diagram 6.2. Fabriksarbetare yngre eller äldre än 18 år, Borås 1867–1912. Index där nivån år 1880 = 100

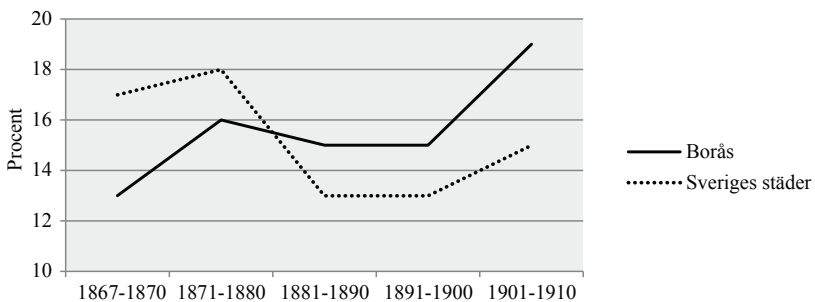
Källa: BS, tabell 17.

Anmärkning: Absoluta tal år 1880: 598 arbetare över 18 år, 118 arbetare under 18 år.

Anmärkning: Uppgifter saknas för åren 1896 och 1897.

Görs en jämförelse med andelen unga bland fabriksarbetarna i *alla* Sveriges städer framgår tydligt att Borås gick från en i jämförelse låg andel till en hög (diagram 6.3 nedan). Förändringen skedde mellan 1870- och 1880-talen då andelen sett till alla städer sjönk, samtidigt som den i Borås höll sig stabil eller till och med ökade.

Diagram 6.3. Procentuell andel ungdomar under 18 år bland fabriksarbetarna i Borås respektive Sveriges städer. Medelvärde per decennium 1867–1910

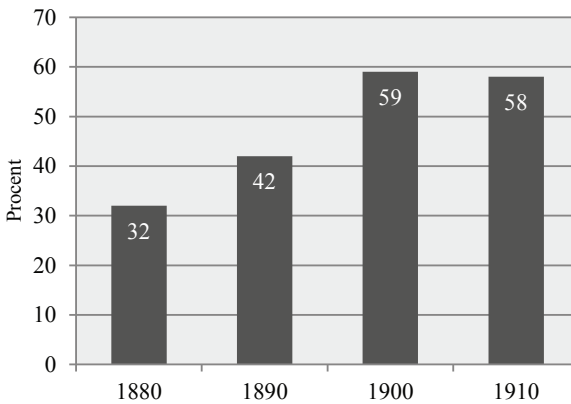

Källa: BS, tabell 17 och BiSOS D, 1867–1871, Litt D2; 1872–1876, 1877–1881, 1882–1886, 1887–1891, 1892–1893, 1894–1895, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909 och 1910, tabell 7 i samtliga.

Anmärkning: Uppgifter saknas för åren 1896 och 1897.

Ur fabriksarbetets perspektiv var de unga arbetarna ett viktigt inslag, men det ovanstående säger inte mycket om hur stor del av stadens *alla* ungdomar som faktiskt arbetade i industrin. Denna andel kan dock uppskattas. Antalet fabriksarbetare under arton år relateras nedan till stadens invånarantal i åldersspannet fjorton till och med sjutton år. Fördelningen återges för vart tionde år mellan 1880 och 1910.³⁷⁵

Diagram 6.4. Procentuell andel fabriksarbetare inom den unga befolkningen i Borås 1880–1910

Källa: BS, tabell 17; BiSOS D, 1910, tabell 7; Folkräkningar/Sveriges befolkning: 1880, 1890, 1900 och 1910 (SVAR/RA).

Anmärkning: Invånarantalet avser ungdomar som vid årets slut hunnit fylla 14, 15, 16 eller 17 år.

Som diagram 6.4 visar fann en allt större del av stadens ungdomar arbete i industrin. Medan var tredje tonåring i Borås var fabriksarbetare år 1880 var andelen uppe i mer än varannan vid 1900-talets början. Resultatet pekar på den stora betydelse industrialiseringen

375. Här är två tänkbara felkällor att det 1) inte framgår av fabriksarbetarstatistiken om alla arbetarna var skrivna i Borås. Antalet kan ha varierat säsongvis och vissa kan ha bott i exempelvis Torpa, samt att det 2) inte heller framgår hur många fabriksarbetare som var *yngre* än fjorton år. De var troligen bara ett fåtal, jfr af Geijerstam 1894 och 1895. Oavsett felmarginaler får framställningen betraktas som en god fingervisning. Framför allt visas andelens *relativa* ökning perioderna emellan med tydlighet.

hade för stadens ungdomar och deras familjer. Med en industri där var femte anställd var en pojke eller flicka under arton år och där antalet arbetstillfällen ständigt ökade, fanns en konkret möjlighet för barnen i högfruktsamhetsmönstrets Borås att bidra till att ge de barnrika hushållen en dräglig levnadsstandard: ”Det blev ju bättre så småningom, då barnen fick arbete och drog ett strå till stacken”, som en lagerarbetare i Stockholm uttrycker det.³⁷⁶ Ungdomarnas stora del av fabriksarbetarstyrkan illustreras väl med den bild som ges i en lärobok från 1908:

om man går en kväll på Borås' gator, ser man hela skaror av unga flickor strömma ut från fabrikerna. Många unga kvinnor tycka det är roligare att arbeta i fabriken tillsammans med så många kamrater än att väva hemma [...].³⁷⁷

En parallell kan åter dras till hushållets kollektiva roll för försörjningen i Sjuhäradsbygdens protoindustriella ekonomi tidigare under 1800-talet. Under knappare tider behövde inkomsterna från vävningen ökas, vilket barn, ungdomar och vuxna tillsammans fick tillgodose. En liknande bild kan tecknas för Borås, inte minst med tanke på att fyra femtedelar av stadens vuxna befolkning var inflyttad, varav en majoritet kom ifrån den textila hemindustrins kärnområde.

Barnens arbete kan också ha setts som en introduktion till ett yrkesliv och därmed en *framtida* utkomstmöjlighet, som förväntades kunna ge vinning och trygghet även på längre sikt.³⁷⁸ Det har framhållits att företagarna i Borås gynnades av att ”hemindustrins folk lättare kunde anpassas till fabriksarbetet än andra

376. *Handelsminnen*, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm 1961, s. 44.

377. Anna Sandström, *Natur och arbetsliv i svenska bygder. I*, Stockholm 1908, s. 190.

378. Jfr Gårdlund 1942, s. 326. Anita Göransson menar att fabriksarbetande barn inte i någon större utstäckning växte upp och blev kvar vid samma arbetsplats. Enligt Göransson var barnarbete inte en ”ingång till avancemang eller ’karriär’” utan en tillfällig källa till försörjning för familjen. Göransson 1988, s. 255-257, citat s. 257. Göranssons undersökning rör dock en tidigare period, vilket innebar delvis annorlunda förhållanden, exempelvis i arbetarnas ålderssammansättning. Framför allt måste skillnaden poängteras mellan å ena sidan att *uppleva* att fabriksarbete gav barnen möjlighet till framtida utkomst och å andra sidan huruvida det var så i realiteten.

landsbygdsbefolkningar”.³⁷⁹ Situationen i Borås kan jämföras med ett bomullsspinneri i Stockholm, beskrivet av af Geijerstam i början av 1890-talet. Merparten av arbetarna i tjuugoårsåldern hade knogat där sedan de var mellan fjorton och sexton år gamla – de hade med andra ord arbetat vidare på samma ställe upp i vuxen ålder.³⁸⁰ Det kan ha inneburit att trösklar och inlärningsperioder minskade, vilket ytterligare bidrog till att så många kunde arbeta på fabrik från tidig ålder. En annan aspekt på frågan om föräldrarnas framtidsutsikter för barnen, är förutsättningarna för dem att gå i skola.

Skolgång

Barnens skolgång kan placeras mitt i den potentiella konflikten mellan resurser, tid och arbete. Många barn började arbeta innan deras skolgång egentligen avslutats, vilket brukade ske ungefär vid tretton års ålder, men helst så att studierna kunde tillgodoses hjälpligt. En man från Hillared utanför Borås berättar: ”Många familjer var barnrika och de började arbeta så snart de slutat skolan, ibland förr.”³⁸¹ Ett sätt att kombinera arbete och skolgång var via varannandagsläsning. Det var vanligt på landsbygden och förekom även bland fabriksarbetare, exempelvis vid Kungsfors i Skene söder om Borås.³⁸² Från Kungsfors berättas också att ungdomarna läste läxor och sysslade med handarbete på rasterna.³⁸³

I Borås tycks barnen i hög utsträckning ha gått i folkskola. Lokalfrågan var dock ett återkommande problem, eftersom stadens

379. Kent Olssons avsnitt ”Vävarstaden 1871–1890”, i Berglund et al 2005, s. 119. Från Kungsfors i Skene berättas, om än anekdotiskt, att före detta hemväverskor hade lätt att lära sig fabriken arbetsuppgifter, men att för män ”som förut sysslat med jordbruksarbete, blev det betydligt svårare.” IFGH 6117, s. 10.

380. Andelen spinneriarbetare som blev kvar på fabriken efter ungdomsåren var högre än vid en mekanisk verkstad som af Geijerstam också undersökte. af Geijerstam 1894.

381. IFGH 6209, s. 26.

382. IFGH 6117, s. 25. Fortfarande år 1917 gick fyra av tio skolbarn på landsbygden i skola med varannandagsläsning. Skolfrånvaron minskade när varannandagsläsning etablerades, dessutom började barnen i skolan vid allt lägre ålder. Mats Sjöberg, ”Kampen för levebrödet”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (vol. 35), 1998.

383. Sagesmän nämner också hur de ”gick och läste” inför konfirmationen på kvällar och under arbetsdagens raster. Se t.ex. IFGH 6209, s. 20 eller IFGH 6206, s. 11.

befolkning ökade så hastigt.³⁸⁴ Enligt en utredning från 1890-talet förekom inte förvärvsarbete bland stadens skolpliktiga barn över huvud taget.³⁸⁵ Till ett så pass kategoriskt uttalande finns förstås skäl till tvivel, inte minst då statistiken visar att det fanns 650 folkskoleelever i Borås år 1890, men att det samtidigt bodde 971 barn i sju till och med elva års ålder i staden.³⁸⁶

*

Förutsättningarna att finna arbete i Borås var uppenbarligen goda. Det som särskilt ska framhållas är att hela hushållet kunde involveras: män, kvinnor, tonåringar, barn. Att varannan ungdom i staden vid sekelskiftet 1900 arbetade inom den växande industrin säger onekligen något om situationen. Inflyttarna från landsbygden kunde därmed leva och arbeta enligt den hushållsbaserade struktur som präglade såväl det protoindustriella som det traditionella agrara samhället och som de själva vuxit upp under.

Inflyttningen till städerna och det ökande lönearbetet innebar också att unga människor kom i kontakt med reda pengar på ett annat sätt än tidigare. I städerna var lönerna högre och andra konsumtionsmönster möjliga. Visserligen hade ett torparbarn under 1800-talets andra hälft knappast vuxit upp under självhushållning, men för städernas lönearbetare byggde *hela* uppehållet på konsumtion.³⁸⁷ Den växande stadsbefolkningen hade å ena sidan tillgång till pengar och de konsumtionsmöjligheter staden erbjöd, men kände å andra sidan, i och med osäkra inkomster och priskonjunkturer, ständigt misären hota. Kanske kan schablonbilden av grovarbetaren som super upp hela sin lön på en kväll illustrera denna balansgång.

Familjens försörjning var alltså inte bara en fråga om arbete och lön, även omkostnader och konsumtion måste diskuteras. Vilka

384. Östling 1949, s. 311. Man brottades med samma fråga i t.ex. det snabbt växande Trollhättan. Se Larsson 2011, s. 162.

385. Återgiven i Gårdlund 1942, s. 328-329.

386. Möjligen medräknas även socknarna Torpa och Brämhult bland de 650 skolbarnen. BiSOS H, Älvsborgs län, 1886-1890, s. 30 och Folkräkningar/Sveriges befolkning: 1890 (SVAR/RA).

387. Hirdman 1983 och Ahlberger 1996.

kostnader hade tidens familjer och hur skilde sig kostnaderna mellan familjer av olika storlek? Hur påverkades hushållet av att få ett till barn? I kapitlets andra del riktas blicken mot levnadsförhållanden och ekonomi på familjenivå.

Barnfamiljernas hushållning och levnadsförhållanden

Lön för mödan? Reallöneutvecklingen för arbetare

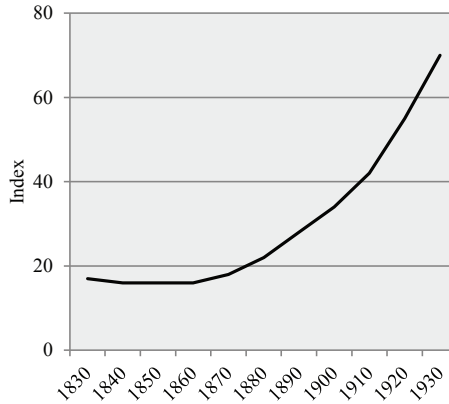
Vad man tjänade kunde skilja sig mycket från en arbetare till en annan. Sett till faktorer som ålder, kön, hemvist och förstås yrke, kan stor variation konstateras. Därtill kommer faktorer som ackord, arbetsnedläggelse eller säsongsvisa fluktuationer, som gjorde att inkomsten skilde sig mellan olika perioder. Ändå kan några viktiga utmärkande drag tecknas – både för Borås och för Sverige i stort – inte minst gällande själva premisserna för löneskillnaderna.

Bland de mest betydelsefulla förändringarna under den aktuella undersökningsperioden var den häftiga löneutvecklingen, som dessutom sammanföll att många konsumtionsartiklar blev allt billigare. Lön uttryckt i relation till priser på livsmedel med mera kallas reallön och kan tydligare peka på vad de intjänade pengarna faktiskt räckte till.³⁸⁸ Den remarkabla utvecklingen av svenska arbetares reallön mellan 1800- och 1900-talet visas i följande diagram.³⁸⁹

388. Det ska dock påpekas att reallönen beräknas för *heltidsarbete*, den behöver därför inte överensstämma med vad arbetare inom t.ex. säsongsbetonade yrken hade i inkomst under ett år. Givetvis rådde också skillnader i löneutveckling mellan olika arbetargrupper.

389. Diagram 6.5 bygger på ett arbete av Johan Söderberg, vars uppgifter från före 1913 i huvudsak bygger på standardverket *Wages in Sweden* samt löneuppgifter för okvalificerade arbetare i Stockholm. Perioden efter 1913 baseras på ett bredare material. Se Johan Söderberg, "Long-term trends in real wages of labourers" och Svante Prado, "Nominal and real wages of manufacturing workers, 1860–2007", båda i Rodney Edvinsson et al (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, Stockholm 2010.

Diagram 6.5. Reallön för arbetare i Sverige vart tionde år 1830–1930. Index där värdet år 1950 = 100

Källa: Söderberg 2010, tabell A9.1.

Den stadiga reallöneökningen innebar i klarspråk att en löntagare fick ut fyra gånger så mycket för sitt arbete år 1930 jämfört med år 1870. Ökningen var mellan tjugo och trettio procent för varje tioårsperiod. Tidigare under 1800-talet hade reallöneutvecklingen stått mer eller mindre stilla; ökningen tog fart först efter 1870-talet och pågick sedan vidare in genom 1900-talets första decennier (med några år under första världskriget som enda avbrott). Som synes var uppgången dessutom accelererande. Denna långsiktliga utveckling ska hållas i minnet under den fortsatta genomgången, som främst kommer fokusera på slutet av 1800-talet, det vill säga övergången från hög- till lågfruktsamhetsregimen.

Lönerna i Borås

Också i Boråsområdet tycks man ha fått det allt bättre. Detta påtalas upprepade gånger i landshövdingens femårsberättelser, där den ökande välmågan i länet också sägs ha lett till större materiella anspråk och "måhända något öfverflöd". Något år senare konstateras att lönen för "den ordentlige arbetaren" var "fullt tillräckligt för hans bergning".³⁹⁰ Lönenivån i Västsverige var dock generellt lägre

390. Befolkningens ökande välmåga och liknande påtalas i alla femårsberättelser för

än riksgenomsnittet. En jämförelse av industriarbetares reallöner i nio svenska regioner visar på allra lägst nivåer i Älvsborgs län tillsammans med Göteborgs och Bohus län. Först efter cirka 1890 började utvecklingen ta riktig fart även i Älvsborgs län.³⁹¹

Textilarbetare var jämförelsevis lågavlönade. Det berodde bland annat på att många kvinnor arbetade inom textilindustrin, men även textilarbetande män hade dåligt betalt.³⁹² Textilproduktions dominierande ställning i Borås drog ner lönenivån generellt i staden. I standardverket *Wages in Sweden* jämförs kommunalarbetares löner i Borås, Göteborg och Sundsvall från och med 1890-talet. Boråsarna hade lägst lön, särskilt bland okvalificerade arbetare.³⁹³ Det västsvenska låglönemönstret gällde således även Borås.

En annan skiljelinje i lön gick mellan stad och landsbygd. Över hela Sverige tjänade städernas fabriksarbetare bättre än lantarbetare, även om skillnadens storlek varierade regionalt.³⁹⁴ En dalsläning född 1858, berättar att:

På landet var det nästan omöjligt att få något arbete, och fanns det något så var det så dåligt betalt, så det var omöjligt att reda sig på det. Det gick litet bättre med fabriksarbete. [...] Vi fick litet pengar att röra oss med.³⁹⁵

En annan skillnad mellan stad och land var att stadsmiljön inte gav arbetarna samma möjligheter till egen odling eller djurhållning,

länet 1871–1900. Citat från BiSOS H, Älvsborgs län, 1871–1875, s. 6 och 1886–1890, s. 41.

391. Exemplet gäller perioden 1861–1913. De västsvenska nivåerna var lägst beräknat på både dags- och årsbasis. Bara i Västernorrlands län var reallönen lika låg. Christer Lundh et al, "Regional Wages in Sweden 1860–1914", i Christer Lundh et al (red.), *Wage formation, labour market institutions and economic transformation in Sweden 1860–2000*, Stockholm 2004.

392. Kvinnornas lön i textilindustrin motsvarande knappt 60% av männens. Lönegapet minskade först på 1920-talet. Prado 2010, s. 499.

393. Borås okvalificerade arbetare tjänade ca 10kr/vecka och kvalificerade arbetare tjänade 15–18 kr/vecka. Se Gösta Bagge et al (red.), *Wages in Sweden 1860–1930*. 2, Stockholm 1935, tabell 164.

394. Lundh et al 2004. Kent Olsson gör dessutom antagandet att många arbetare som flyttade in till städerna "missbedömde köpkraften i de jämfört med landsbygdsförhållanden höga löner de erbjöds i städerna". Berglund et al 2005, s. 389.

395. Exemplet avser när meddelaren flyttade till Uddevalla. IFGH 5485, s. 6.

vilket annars kunde ha minskat konsumtionsbehovet något. Det skulle alltså kunna antas att lönerna var högre vid fabrikena inne i Borås än på den kringliggande landsbygden. Kent Olsson har via fabrikenas löneböcker tagit fram uppgifter om inkomst bland stadens arbetare. Vid Druvefors väveri nådde väverskorna år 1893 en årsinkomst på 200–300 kronor och män som vävde kamgarn fick ungefär det dubbla.³⁹⁶ Andra arbetare i Borås kunde tjäna betydligt mer än textilarbetarna, exempelvis hade filare, svarvare och smeder vid Borås mekaniska verkstad en inkomst på 600–700 kr om året.³⁹⁷

Från samma tid finns löneuppgifter för fabriksarbetare i Mark att jämföra med. Vid Rydal, Rydboholm och Viskafors uppgav arbetarna att de tjänade 35–60 kr per månad, vilket omräknat till ett helt år skulle motsvara 420–720 kr.³⁹⁸ Det är mer än i Borås, men hänsyn tas då inte till skillnader baserade på ackord, hur många vävstolar väverskorna skötte eller huruvida man bara arbetade säsongvis vid fabriken. Det antyder att lönerna i Mark ändå inte nödvändigtvis var högre än i Borås. Oavsett vilket var lönerna i alla fall jämförelsevis låga; exempelvis påpekar af Geijerstam att lönenivån i Mark tangerade *lägstnivån* bland spinneriarbetare i Stockholm vid samma tid.³⁹⁹

Från och med 1910-talet finns mer omfattande lönestatistik att tillgå. Den kraftiga reallöneutvecklingen bland arbetare som tog fart först efter 1870-talet måste då ha hunnit bli tydligt märkbar. Vid 1900-talets början hade dessutom de regionala löneskillnaderna till stor del utjämnats, även om lönerna fortfarande var något lägre i Borås. Jämfört med bomullsindustrin i övriga Sverige tjänade män ungefär en niondel sämre i Borås medan kvinnolönerna var mer i nivå med resten av landet.⁴⁰⁰ Lönerna var alltså jämförelsevis låga i Borås och västra Sverige, men ökade likafullt över tid. Den

396. Skärerskor och synerskor tjänade också uppemot 300 kr/år. Femton år tidigare, 1878, var väverskornas årsinkomst 255–310 kr. Inkomsten hade sålunda inte ökat sen dess. Berglund et al 2005, s. 368–369, 377–378.

397. Berglund et al 2005, s. 371, 378.

398. af Geijerstam 1895.

399. af Geijerstam 1895, s. 72–73.

400. Uppgifter från Sveriges textilindustriförbunds lönestatistik, återgivna i Berglund et al 2005, s. 380.

positiva ekonomiska utvecklingen kan därför ha blivit märkbar något senare i Borås än i många andra delar av landet.

En närallgande och viktig fråga är vilka *utgifter* lönen skulle täcka. Städernas arbetare var som nämnts i princip helt utlämnade till marknaden för att tillgodose sina behov av livsmedel, kläder och andra förnödenheter för sig och sina barn. Vid 1800-talets slut var självförsörjningen även inom landsbygdsbefolkningen på snabb tillbakagång. Inte desto mindre hade fabriksarbetarna i Mark fortfarande på 1890-talet vissa förmåner in natura.⁴⁰¹ Under seklet hade omvälvande förändringar skett i konsumtionsmönstren, och det som tidigare varit importerad lyx fanns nu i var mans ägo: kaffe, porslin, nya klädesplagg med mera. Förändringen har beskrivits som en konsumtionsrevolution, som gick hand i hand med industrialiseringen – de varor som producerades måste ju också förbrukas av någon – och merparten av den nya konsumtionen stod obesuttna grupper för.⁴⁰² När nu löner och köpkraft har undersökts, ska blicken riktas mot hushållsekonomens andra sida: utgifter och konsumtion.

Hushållens vardagliga utgifter

Vad arbetarhushållen lade sina pengar på och hur långt de räckte, var en fråga som även socialdebattörer och sedermera myndigheter börjat ställa sig kring förra sekelskiftet. För att bilda sig en uppfattning om de breda folklagens levnadssituation initierades så kallade levnadskostnadsundersökningar, där man lät familjer föra bok över inkomster och utgifter under en viss period. Den första riktigt omfattande sådana undersökningen genomfördes på initiativ av livsmedelskommittén i Stockholm åren 1907–1908, med omkring tvåhundra deltagande hushåll. Sex år senare genomfördes en statlig

401. Bland bönder fanns dock samtidigt en tillbakahållande tendens, enligt Christer Ahlberger blev naturhushållning ett ”ideologisk[t] verktyg för ett nytt klassmedvetande hos hemmansägarna riktat mot de framväxande industriella klasserna.” Ahlberger 1996, s. 161.

402. Ahlberger, 1996, s. 117.

levnadskostnadsundersökning där familjer från städer och tätorter runt om i Sverige deltog, men dessvärre ingen familj från Borås.⁴⁰³

Det finns dock enstaka äldre undersökningar. En av de tidigaste var af Geijerstams kartläggning av fabriksarbetare i Mark, som kommer väl till pass för denna studie, både geografisk och sett till bransch.⁴⁰⁴ af Geijerstams arbete rymmer i första hand statistiska uppgifter om hundratals arbetares familjestorlek, lön, kostnader för livsmedel och liknande. Därutöver redovisas i mer detaljerad form fem familjers vardagliga utgifter över en längre sammanhållen tid. Med andra ord ges en bild av familjernas ekonomi på både mikronivå och en sorts mesonivå.

Fabriksarbetare i Mark

Trettio arbetarfamiljer från af Geijerstams kartläggning har studerats närmare. Familjerna i exemplet består av gifta par med varierande antal barn, som bodde eller arbetade vid väveriet Viskafors, en knapp mil söder om Borås. Förhållandena vid väveriet måste i flera avseenden ha liknat dem inne i staden, även om Viskafors bäst kan beskrivas som en mindre bruksort.⁴⁰⁵ Framställningen ger en bild av vad *hela* hushållet tjänade, jämfört med de individuella lönenivåer som diskuterats i avsnittet ovan. För många familjer var matvaror den största utgiftsposten och naturligtvis en av de viktigaste. Därför har utgifterna för mat ställts i relation till antalet hushållsmedlemmar samt hushållets samlade inkomst.

403. Levnadskostnadsundersökningarna redovisas i *Statistisk undersökning angående levnadskostnaderna i Stockholm*, Stockholm, 1910 och *Levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914. I*, Stockholm 1921.

404. af Geijerstam 1895. Uppgifterna samlades in under sommaren 1894. af Geijerstam vistades själv på platsen och hade året före gjort en liknande kartläggning i Stockholm. Detta styrker riktigheten i materialet. De insamlade uppgifterna har också använts av andra historiker, t.ex. i Winberg 1989.

405. Många arbetare vid Viskafors hade naturaförmåner, t.ex. potatisland eller möjlighet att hålla en gris. Däremot fick de bekosta hyra och ved. Uppgifter om arbetarnas lön och utgifter verkar ha lämnats av dem själva. Viskafors ligger i Kinnarumma socken (se karta 1.1).

Tabell 6.3. *Inkomster och utgifter per månad bland trettio familjer vid Viskafors väveri år 1894*

	Median	Lägsta	Högsta
Matutgifternas andel av familjens inkomst	63%	38%	82%
Familjens matutgifter räknat per person *	12 kr	8 kr	18 kr
Familjens matutgifter	40 kr	28 kr	90 kr
Familjens inkomst	70 kr	38 kr	175 kr **

Källa: Familjevisa uppgifter ur af Geijerstam 1895.

* Barn uppskattningsvis yngre än tolv år har beräknats konsumera hälften mot en vuxen.

** I denna familj förvärvsarbetade minst fyra personer, varav en förman som tjänade 90 kr/månad.

Hushållens inkomst per månad var i mediantal sjuttio kronor, men som framgår fanns hushåll med mer än den dubbla inkomsten.⁴⁰⁶ Drygt två tredjedelar av pengarna kom från pappan i familjen. Viskaforsfamiljernas kostnader för mat sträckte sig mellan åtta och arton kronor per person, med ett medianvärde på tolv kronor. Spridningen av både inkomster och matkostnader gjorde att också *andelen* pengar som lades på livsmedel varierade. En av familjerna tvingades avsätta så mycket som fyra femtedelar av sina resurser för inköp av mat, men medianvärdet var lägre, sextiotre procent. Det är ändå något mer än vad Yvonne Hirdman beräknat för arbetare i Stockholm vid ungefär samma tid, som skall ha lagt drygt hälften av sina pengar på mat.⁴⁰⁷

Skillnaderna mellan familjerna pekar på att även om många tvingades pressa ned sina matkostnader och andra omkostnader

406. Som jämförelse kan nämnas att tidskriften *Idun* år 1888 gjorde uppskattningen att en borgerlig familj behövde en inkomst på minst 2000 kr/år (motsvarande 167 kr/månad) för att klara sig. Det är i nivå med vad Viskaforsfamiljen med *högst* inkomst tjänade. Uppgiften kommer från Marika Stiernstedt, "Borgerligt liv i 1800-talets slutskede", i Mats Rehnberg (red.), *Sverige i fest och glädje*, Stockholm 1946.

407. Hirdman 1983, s. 19-23. Även Otto Dalkvists kartläggning av industriarbetare i Stockholm visar att matkonsumtionen var en stor utgiftspost, men också att den kunde variera ganska stort från månad till månad. En familj som Dalkvist studerat lade på 1890-talet 34-53 kr/månad på mat (samt 22 kr en månad då en familjemedlem var på annan ort), dvs. ungefär samma summa som arbetarna vid Viskafors lade. Dalkvist 1899.

ordentligt, så *fanns* det likväl vissa marginaler att ta av, ifall barnaskaran blev större. En av de sista utvägarna var tiggeri. Exempelvis berättar en kvinna född 1881 att det fortfarande efter sekelskiftet i Borås ”var fattigt och svårt överallt. [...] Dom skicka ut barna för å tigger, mest te hotellen för att tigger rester som blev över”.⁴⁰⁸

Ett ganska vanligt inslag bland de hundratals familjerna i Mark är unga personer som arbetade men bodde kvar i föräldrahemmet. Sådana familjer nådde helt andra inkomster än småbarnsfamiljerna. I en familj levde sex syskon tillsammans med sin mor som var änka, men flera av syskonen var i arbetsför ålder och tjänade tillsammans 105 kronor i månaden. I ett annat hushåll tjänade fyra vuxna döttrar tillsammans hela 140 kronor och kunde därmed försörja sin gamla far. Det kan i sin tur jämföras med en ung barnfamilj vid samma fabrik, som behövde ta in tre inneboende för att klara hyran. Exemplet illustrerar hur obestånd kunde vändas till någorlunda välstånd i familjerna när barnen blev äldre – ett resonemang som förstås också gäller för de inflyttade arbetarnas barnrika familjer i Borås.

Några lokala hushållsböcker

Som nämnts förde fem arbetarfamiljer i Mark bok över sina utgifter under delar av eller hela år 1894. Dessa hushållsböcker ger en värdefull inblick i de skilda förutsättningar som kunde råda mellan i övrigt jämbördiga familjer, beroende på vilket stadium i familjens ekonomiska cykel de befann sig i. De fem familjerna kan kort beskrivas:

1. Ett gift par som båda arbetade och fyra barn, av dem troligen tre yngre än tolv år. Familjen hade det bäst ställt ekonomiskt av de fem. De hade hund, var godtemplare, läste tidning samt gav pengar till välgörenhet. En större utgiftspost var: ”Tillsyn af barnen, då föräldrarna äro i fabriken”, 120 kr på ett år.⁴⁰⁹

408. IFGH 6206, s. 19. På samma vis berättar en Uppsalabo att han som ung på 1880-talet skickades att köpa gammalt bröd från bagerier eller ”buljongkött” och kaffesump från restauranger. *Verkstadsminnen*, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm 1953, s. 86. Om tiggeri, se även Victoria Nygren, *Mellan två samhällen*, Linköping 2009, s. 191.

409. Citat: af Geijerstam 1895, s. 86.

2. Föräldrar och tre barn, pappan förvärvsarbetade och "tidtals" även mamman. Precis som föregående familj lades pengar på tidningar, böcker, husdjur och aktiviteter. En fjärdedel av utgifterna gick till kläder och skor.
3. Pappan samt tre av familjens döttrar arbetade. Mamman hade "på grund af barnsäng nyss slutat arbeta". Det framgår inte hur många små barn som fanns i familjen.⁴¹⁰
4. En familj från Rydal med sex barn varav tre förvärvsarbetande. Pappan var pressare.
5. En ogift man i trettioårsåldern, också från Rydal, hans syster samt en fosterdotter.⁴¹¹

Familjerna förde dock inte hushållsbok på samma sätt, vilket försvårar jämförelser. Mest konsekvent verkar livsmedel ha redovisats, vilket som sagt utgjorde den största utgiftsposten för vanligt folk. Här fokuseras därför särskilt på matkostnaderna och hur de skilde sig mellan familjerna beroende på barnantal och inkomst. Jämfört med den föregående jämförelsen kan utgifterna här skärskådas i detalj. Kostnaderna för dyrare mat (fläsk och nötkött samt smör och ost) jämförs med dem för spannmålsbaserad mat, som kan betraktas som mer basal föda. Kaffe och socker bildar i sin tur exempel på den vardagliga "lyx" som inte lika direkt syftade till att ge föda och näring. Kategorierna anges som procentuell andel av familjens samlade matkostnader (tabell 6.4).⁴¹²

410. För denna familj saknas noteringar om andra utgifter än mat, ved och hyra och utgifterna är märkbart låga med tanke på hur stor inkomst de tillsammans inbringade. Viss oklarhet råder över vad som uteslutits i redovisningen. Citat: af Geijerstam 1895, s. 88.

411. Familjen gick sex kronor minus under den månad som återges, det framgår dock inte om ytterligare inkomster kom från systemen eller fosterdottern.

412. Det ska nämnas att alkohol inte omnämns i någon av dessa hushållsböcker. Det är visserligen fullt möjligt att familjerna inte drack (särskilt godtemplarna), men ett mörkertal kan inte heller uteslutas. Som jämförelse kan nämnas att historikern Edvard Bull redogör för en norsk ungarl som på ett år lade mer än en tredjedel av sina pengar på kategorierna "Snus, tobak", "Presanger, fest" samt "Drukket opp" (år 1904). Edvard Bull, *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd*, Oslo 1958, s. 315.

Tabell 6.4. Fem familjers utgifter för livsmedel i Mark 1894. Procentuell fördelning mellan sex kategorier

Familj	Fläsk/nöt	Smör/ost	Mjöl/ bröd	Kaffe/te	Socker/ sirap	Övrig mat	Matkostnad/ person*
# 1	16%	12%	16%	6%	6%	44%	13 kr
# 2	11%	11%	26%	11%	9%	32%	10 kr
# 3	19%	11%	18%	6%	11%	35%	< 5 kr
# 4	23%	17%	23%	12%	9%	16%	10 kr
# 5	10%	26%	13%	11%	12%	28%	13 kr

Källa: Hushållsböcker i af Geijerstam 1895.

Anmärkning: För familj 1 och 2 redovisas i af Geijerstam 1895 hela årets utgifter och här återges ett medeltal per månad. För uppgifter om familjestorlek och inkomst, se tabell D.6, Appendix D.

* Barn uppskattningsvis yngre än tolv år har beräknats konsumera hälften mot en vuxen.

Fyra av de fem familjerna lade mellan tio och tretton kronor i månaden på mat per familjemedlem. Det är i linje med vad som visats ovan för arbetarna vid Viskafors. Trots jämnheten i pris skilde sig familjernas konsumtion avsevärt i innehåll. Exempelvis var familj nummer tre den enda som lade mer pengar på animalier än på mjöl och bröd – trots att familjens matkostnader var de överlägset lägsta. Dessutom kunde alla familjer uppenbarligen avvara en hygglig del av sina pengar på sådant som kaffe och socker. Den femte familjen lade dubbelt så stor del av matpengarna på kaffe och socker som familj nummer ett.

Med liknande exempel gällande Stockholm visar dock Yvonne Hirdman att matkostnaderna knappt alls gick ihop för många arbetare. Skillnaden är att Hirdman endast uppehåller sig vid *småbarnsfamiljernas* situation och därmed förbiser den ekonomiska cykelns mer gynnsamma lägen.⁴¹³ Närstudien av arbetarfamiljerna i Mark visar på den spännvidd som fanns i de vardagliga utgifterna. Ett visst utrymme fanns för att dra ner på eller variera konsumtionen,

413. Hirdmans visar tydliga skillnader mellan olika arbetarskikt, men med en tendens till utjämning vid 1800-talets slut. Hirdman 1983, s. 19-23. I fråga om förhållandena för arbetare i norska Sarpborg kring förra sekelskiftet, menar Edvard Bull att det inte var något problem att få tag på mat, men kosthållningen kunde dock vara enkel. Bull 1958, s. 314-315.

utan att för det stå brödlös.⁴¹⁴ Genom att exempelvis skära ner på fläsk och kött till förmån för spannmål kunde stora besparingar göras – en krona räckte till antingen ett kilo fläsk eller åtta kilo rågmjöl.⁴¹⁵ Detta illustrerar också hur även små extra inkomster likafullt var nödvändiga.

En jämförande bild av hur utgiftsposterna såg ut två decennier senare ges via den statliga levnadskostnadsundersökningen från 1913–1914. Familjer från nära fyrtio orter deltog i undersökningen, men som nämnts var inte Borås en av dem. Den fattigaste fjärdedelen av de undersökta familjerna lade drygt hälften av sina utgifter på livsmedel. Därefter följde i fallande ordning kategorierna kläder och skor, bostad samt bränsle.⁴¹⁶ Även om fortfarande så mycket som hälften av familjernas pengar gick till mat, var andelen lägre än vad som visats för Mark på 1890-talet.

Själva kosthållningen ändrades också. Sammanställningar av den svenska matkonsumtionen per capita visar att intaget av feta och proteinrika livsmedel som fläsk, mjölk och smör i det närmaste fördubblades mellan 1800-talets senare decennier och 1920-talet. Intaget av socker ökade femfaldigt. Det ledde till att kaloriintaget generellt ökade och att andelen spannmål i kosten minskade märkbart.⁴¹⁷

414. Det var förstås knappast fråga om något överflöd. För de familjer som levde på gränsen till överlevnad kunde ökade livsmedelspriser ge hemska följder, framför allt för de yngsta barnen. Se t.ex. Stephan Curtis studie av samband mellan skördeutfall, matpriser och sjukdomar/dödlighet hos små barn i Sundsvall på slutet av 1800-talet. Stephan Curtis, "Nutrition and scarlet fever mortality during the epidemics of 1860–90", *Social history of medicine* (vol. 17), 2004:2.

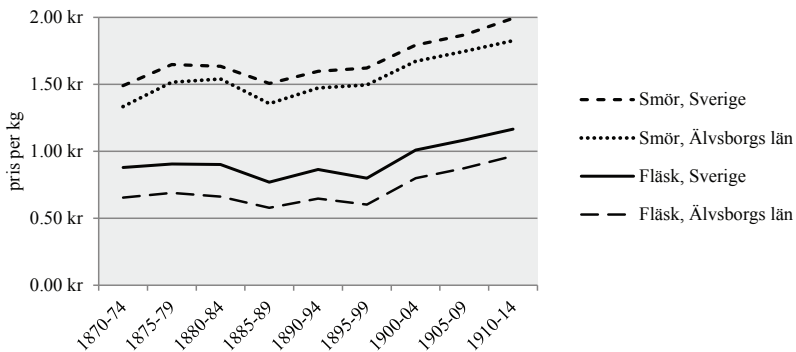
415. Uttryckt i kalorier gav rågmjölet mer än tio gånger mer än fläsket (cirka 27 000 mot 2500 kcal).

416. Mer precist var respektive andel 52, 13, 12 och 5%. Matkostnadens andel i den näst fattigaste fjärdedelen var 45% och i den rikaste 30%. *Levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914. Del I*, Stockholm 1921, s. 11 samt tabell K, L, M och P.

417. Mats Morell, "Diet in Sweden during industrialization, 1870–1939", i John Burnett och Derek J. Oddy (red.), *The origins and development of food policies in Europe*, London 1994, s. 233–237. Jfr även Lasse Cornells grundliga genomgång av näringsförhållandena i norrländska sågverksarbetares kosthållning, som skall ha förbättrats under 1800-talets slut, men ändå hela tiden varit sämre än riksgenomsnittet. Cornell 1982, s. 274–285.

Som visats i diagram 6.5 hade reallönen för arbetare i Sverige ökat med hela femtio procent bara mellan 1890 och 1910. Det förbättrade läget tycks också ha gällt för Borås: även om lönerna i staden var jämförelsevis låga var nämligen också *priserna* låga. I en sammanställning från år 1912 över priser på ”de viktigaste slagen av livsmedel” i ett större antal städer, placerats Borås bland dem med lägst priser.⁴¹⁸ Även sett till hela Älvsborgs län var priserna på basvaror som exempelvis smör och fläsk lägre än det svenska genomsnittet under såväl slutet av 1800-talet som början av 1900-talet (diagram 6.6 nedan). Även i låglöneområden som Borås och Älvsborgs län kunde alltså människor vid det nya seklets början få mer pengar över till annat än absoluta förnödenheter och höja sin levnadsstandard.

Diagram 6.6. Prisutveckling för fläsk och smör i Älvsborgs län och Sverige, 1870-1914. Femårsmedeltal

Källa: Lennart Jörberg, *A history of prices in Sweden 1732-1914. Vol. 1*, Lund 1972, s. 631ff.

418. Plats 28 av 39 städer. Skillnaderna mellan städerna var inte obetydlig, från 668 till 811 kr. Prisnivån i Borås var 715 kr. Uppgifter från E. Sjöstrand, "Levnadskostnader", i Joseph Guinchard (red.), *Sveriges land och folk*, 2 uppl., Stockholm 1915, s. 653.

Bostadssituationen

Boendet var en betydande utgiftspost som dessutom var svår att anpassa ifall inkomsterna emellanåt var särskilt knappa – ett hyresbellopp är mer absolut än exempelvis kostnaderna för livsmedel. Den i särklass vanligaste bostadsstorleken var ett rum, med eller utan kök. Det gäller egentligen oavsett familjens storlek. Det var få familjer förunnat att vartefter den växte kunna flytta till en lägenhet med fler rum. Exempelvis bodde nittio procent av arbetarna vid fabrikerna Viskafors och Rydal i Mark i enrummare, där i medeltal 2,6 personer fick tränga ihop sig per rum (om köket medräknas).⁴¹⁹ Det innebar att ju fler barn man hade, desto större var trångboddheten. Emellertid är trångboddhet ett relativt begrepp, beroende av inte minst rådande boendenormer. Det är därför svårt att jämföra trångboddhetens demografiska effekter över tid. Man kan dock anta att trångboddheten vid sekelskiftets början åtminstone inte *motverkade* övergången till fåbarnsfamilj.

1893 påpekar Borås stadsläkare att förekom bostäder som var "smutsiga och eländiga kyffen, där renlighet syntes vara bannlyst".⁴²⁰ Trots det gick bostadssituationen troligen åt det bättre. Under 1800-talets slut tycks man i Borås genom omfattande nybyggnation åtminstone ha lyckats att undvika förvärrad trångboddhet. 1881–1885 byggdes 138 nya boningshus medan antalet invånare ökade med 1350 personer, följande femårsperiod var motsvarande tal 446 bostäder och cirka femtusen nya invånare – motsvarande i medeltal tio-elva personer per hus. Det betyder att bostadsbyggnandet under dessa år av allt att döma lyckades hålla ungefär samma takt som folkökningen.⁴²¹

419. Se tabell D.7, Appendix D. En boendetaätthet på 2,6 personer/rum är något högre än tidens gängse boendetaätthet. Liknande uppgifter om trångboddheten i Borås finns först från 1913. Av boråsarna som bodde i 1 r.o.k. var medeltalet 1,8 personer per rum. BS, tabell 45F. En undersökning av textilarbetares bostäder i Tammerfors 1902 visar att 93% bodde i ettor (med eller utan kök). Pirjo Markkola, "Familjen behöver ett hem", i Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, Helsingfors 1991, s. 219.

420. Regionens provinsialläkare, å andra sidan, skriver några år tidigare att hushåll där "osnygghet och oordning äro rådande" hörde till undantagen, men avser troligen hela bygden. Provinsialläkarens årsberättelse, Borås stad 1893 och Borås distrikt 1887.

421. Uppgifterna säger inget om storleken på husen, antalet lägenheter eller vilka de var avsedda för. Under den begränsade tidsrymd som jämförs kan dock antas

Städernas familjer tvingades att flytta frekvent. I Stockholm 1890–1900 var den överlägset vanligaste vistelsetiden vid en adress mellan ett och två år, samtidigt som det var sällsynt med familjer som bodde på samma ställe i fem år eller mer.⁴²² Att familjer flyttade varje eller vartannat år var inte ovanligt heller i Borås. Att döma av familjerna i Boråskohorten var kringflyttandet dessutom mest intensivt för relativt nybildade familjer med små barn.

Även af Geijerstam uppehåller sig vid bostadsfrågan. Han ser en fördel för den landsbygdsnära industrin i Mark jämfört med situationen i Stockholm, eftersom trångboddheten kunde leda till både sanitära och sedliga missförhållanden. Om följderna av att få fler barn skriver han att "[d]et första, som inskränkes, blir vanligen det redan förut knappa bostadsutrymmet – med alla dess följder af vantrefnad, dåliga sanitära förhållanden, orenlighet, ja, stundom sedligt depraverande hvardagslif".⁴²³ Många behövde också ta in inneboende. År 1890 var så mycket som en fjärdedel av arbetarna i Stockholm inhysta i en annan familj.⁴²⁴

Från denna tid berättas också om sinnrika lösningar för sovplatser: sofflock som lades mellan två stolar, slafar som fälldes ut från väggen och förstås det gängse bruket att dela sängar eller soffor mellan två-tre personer. Vissa lösningar illustrerar en gripande men nödvändig pragmatism, som i en familj där två barn fick sova i en klädkorg medan en inneboende tog soffan.⁴²⁵ En man, född 1876 i Lundby utanför Göteborg, beskriver på samma vis hur man hemma hos honom ordnade sovplats för tio personer:

att storlek m.m. på nya byggnader inte förändrades särskilt mycket. BiSOS H, Älvsborgs län, 1896–1900.

422. Gunnar Thordvaldsen, "Longitudinal sources and longitudinal methods", i Anders Brändström och Lars-Göran Tedebrand (red.), *Swedish urban demography during industrialization*, Umeå 1995, s. 227. Se även Nygren 2009, s. 142.

423. af Geijerstam 1894, s. 17.

424. Andrén 1943, s. 186.

425. Andrén 1943, s. 188-189.

I en lågsäng av trä låg mor tillsammans med 2 av mina syskon. Vi hade även en vanlig träsoffa. Där låg far jämte ett barn. Därtill hade vi en fällbänk ; i den låg jag och min äldste bror. Två av barnen låg på en bolster lagd på golvet, och den allra minsta låg i vaggan.⁴²⁶

Fortfarande vid förra sekelskiftet var alltså normen såväl som den praktiska nödvändigheten för boende att de sovplatser som fanns tillgängliga också skulle brukas. Med andra ord minskade inte nödvändigtvis trångboddheten bara för att man hade färre barn: blev en sovplats ledig uppstod samtidigt möjligheten att husera inneboende.

Åter till familjens ekonomiska cykel: sammanfattande diskussion

I det urbana genombrottets Borås ökade barnantalet kraftigt mot slutet av 1800-talet, precis innan den stora fruktsamhetsnedgången började ta fart. Som framkommit föddes särskilt många barn i arbetarfamiljer. I ljuset av denna situation har detta kapitel belyst familjernas socioekonomiska förutsättningar – och hur dessa förändrades – vid tiden kring förra sekelskiftet.

I miljöer där hushållet betraktades som en arbetande enhet kunde tillgången på arbete och andra födkrokar driva på både familjebildning och fruktsamhet. Tidigare har Sjuhäradsbygdens hemindustri, där barnen tidigt kunde sättas i arbete, lyfts fram som ett träffande exempel på en sådan miljö. I mycket stämmer dessa kännetecken väl in även på det sena 1800-talets Borås. I de växande städerna kompletterades (och sedermera förbisprangs) traditionella stadsnäringar som hantverk och småskalig handel, av industrin. Situationen gav gynnsamma förutsättningar för att finna arbete – för hela hushållet. I Borås ökade andelen fabriksarbetare stadigt ända fram till omkring år 1900, samtidigt som staden växte snabbt. Bland ungdomarna arbetade varannan person på fabrik vid seklets slut.

426. *Verkstadsminnen* 1953, s. 73.

Som Simon Szreter poängterar präglades industristädernas arbetsliv vid förra sekelskiftet av hierarkier, där yrkeskunniga stod mot okvalificerade, bofasta mot inflyttade, vuxna mot ungdomar och män mot kvinnor. Kvinnor, ungdomar och barn var därför illa tvungna att ta arbetena med sämst villkor. Eftersom inkomsterna likafullt behövdes var det var inget alternativ att låta bli att arbeta på grund av den låga lönen. Det gjorde familjen till en nödvändig resursfördelande organisation.⁴²⁷ Med andra ord innebar en stor familj å ena sidan fler munnar att mätta, men å andra sidan att fler kunde arbeta och bidra till hushållskassan, dessutom i ökande utsträckning vartefter barnen blev äldre.

Av detta återkommer man så till frågan: hur påverkades familjens resurser av att man fick ytterligare ett barn? När ett ungt par fick sina första barn förändrades både deras inkomster och utgifter. Mammans möjlighet till lönearbete minskade, alltmedan vardagskostnader för mat, kläder och annat ökade. Samtidigt kunde matkostnaderna skilja sig med det dubbla mellan olika familjer, även med hänsyn tagen till antalet barn. Det fanns alltså en ekonomisk anpassningsmarginal: ”Man fick försöka få tag i så billig mat som möjligt, sill å potatis och kanske någon liten köttbit nån gång”, som en kvinna som bodde i Borås kring förra sekelskiftet formulerar det.⁴²⁸ Ett annat exempel är varor som kaffe och socker, som tidigare främst brukats till fest. En av familjerna som bildat exempel ovan lade lika mycket på sådant som på köttprodukter. I värre fall fick man avstå från att köpa kläder – en utgiftspost som varierade stort mellan familjerna. Det ska åter poängteras att det ingalunda betyder att en barnfamilj levde i överflöd, snarare tvärt om. Men även barnrika familjer tycks åtminstone ha klarat nödtorften. De fick avstå nötkött för sill och kaffe för mjölk, men det fanns likväl mat på bordet – något som ett par generationer tidigare inte varit lika självklart.

Vänds blicken från den unga småbarnsfamiljen till en familj med en äldre barnaskara blir situationen en annan: barnen kunde arbeta, passa småsyskon och hjälpa till hemma. En sådan omställning till

427. Szreter 1996, s. 488.

428. IFGH 6206. Citatet avser tiden efter 1903.

bättre förhållanden kan exemplifieras med den tredje familjen i tabell 6.4 ovan, där pappan och tre döttrar tillsammans hade en inkomst på över hundra kronor i månaden, vilket är mer än vad fabriken förmån tjänade. I en familj där flera av barnen fortfarande var små och där marginalerna enligt livscykelmodellen försköts, var extra inkomster från ett äldre arbetande barn ett viktigt tillskott, hur ringa det än var. Flera sådana bidrag kunde skapa vad af Geijerstam beskriver som ett ”starkt i ögonen fallande” välstånd, som ”synes vinnas genom familjemedlemmarnas samarbete”.⁴²⁹ Effekten av de olika lägena i arbetarfamiljens ekonomiska cykel låter sig så sammanfattas, åter via af Geijerstam:

[Arbetaren har] kommit i bryderi, när han plötsligt märker sig vara far och hafva ett barn att försörja, utan att naturligtvis från början rätt kunna förstå, hvad detta ekonomiska tryck innebär. Hans hustru kan ej längre som förr deltaga i arbetet för familjens uppehälle. Barnet skall hafva eftersyn, när en kort tid gått, kläder, föda [...].⁴³⁰

Men den prekära situationen mildrades efter hand:

Arbetarens väsentliga styrka i existenskampen måste därför väsentligen koncentrera sig på förmågan att inskränka sig [...] Först när barnen växt upp och kunna deltaga i faderns arbete eller på annat sätt förtjäna bidrag till familjens uppehälle, händer det, att umbärandenas värsta tid är förbi [...].⁴³¹

Barnens kostnad var i denna mening föränderlig och kunde senare bytas mot ökande inkomster. Ett samhälle av arbetande män, kvinnor, ungdomar och barn är kanske ingen överraskande bild, men den är likväl viktig att ha i minnet. Arbetets skilda förutsättningar och former, som ovan diskuterats, nyanserar gränsen mellan hem och arbete. Samtidigt som hemmet kunde vara en plats för sömnd

429. Kursivering i original. af Geijerstam 1895, s. 87. Jämförelser kan också göras med beskrivningen av familjecykeln, med tillhörande exempel, som anförs i Berglund et al 2005, s. 389-390.

430. af Geijerstam 1894, s. 16. Citatet (inklusive det nästföljande) rör förhållanden för arbetarfamiljer i Stockholm 1893.

431. af Geijerstam 1894, s. 14.

åt förläggare, förädling av livsmedel till försäljning eller barnomsorg för anhöriga, så kunde en rast på fabriken vara ett tillfälle att stoppa strumpor eller läsa till konfirmationen. Tjänbarheten i relationen mellan hem och arbete var nödvändig i och med de skilda levnadsförhållanden som familjerna upplevde vid olika tidpunkter i ett levnadslopp. På så vis kan viktiga delar av det sena 1800-talets högfruktsamhetsmönster bland framför allt arbetarna förstås.

Av resonemanget ovan tecknas en hushållsekonomi byggd på tämligen rörliga delar, såsom antal förvärvsarbetande familjemedlemmar, lönenivå och livsmedelspriser. För att reda ut detta sammansatta förhållande och binda punkterna samman, lyfts avslutningsvis blicken till en högre abstraktionsnivå. Agrarekonomen Alexander Chayanov förknippas med idén om hushållens grundläggande jämvikt mellan arbete och konsumtion.⁴³² Enligt Chayanov anpassar hushållet både sitt arbete (det mer slitsamma arbetet ökar) och sitt konsumtionsbehov, så att de möts i en grundläggande jämvikt. Jämvikten behöver inte vara medveten, utan är snarare en anpassning för att få mat på bordet och tillgodose de primära behoven. Chayanovs arbete baseras på förhållandena i det ryska jordbruket före revolutionen, men perspektivet kan likafullt appliceras på städernas arbetarfamiljer, där antalet arbetsföra familjemedlemmar påverkade nivån av slitsamt arbete, men också var rörligt över tid. Men även konsumtionsbehoven var rörliga, vilket priskonjunkturen såväl som normer för levnadsstandard, trångboddhet och utbildningsnivå ytterligare bidrog till. Uppenbarligen fanns bland arbetarfamiljerna ett kompromissutrymme mellan både arbete och konsumtion för att nå balans.

Då effekterna av allt högre reallöner och levnadsstandard diskuteras i relation till familjens ekonomiska cykel, bör särskilt cykelns bottenivå beaktas. Situationen då familjerna hade många små barn hemma blev nämligen allt mindre utsatt. På så vis skiljer sig det sena 1800-talets barnfamiljer från generationerna före dem; levnadsstandard och den absoluta fattigdomens nivå hade förbättrats, men förhållandena skulle komma att ljusna långt mer under

432. Alexander Chayanov, *On the theory of peasant economy*, Madison 1986.

decennierna som *därefter* följde.⁴³³ Analogt med Chayanovs modell kunde till slut konsumtionsbehoven förändras till att mer resurser lades på barnen. I förlängningen rubbades därmed också den roll barnen spelat som nödvändiga potentiella medförsörjare. En situation uppkom där en stor barnaskara i ekonomisk mening bara var en börda, vilket allt mer gav avtryck i barnafödandets mönster.⁴³⁴ Denna relativa förbättring innebar en utjämning av skillnaderna mellan cykelns faser och kan beskrivas som en centripetal socio-ekonomisk förskjutning.⁴³⁵

Med detta kan diskussionen åter kopplas till den modell som tidigare diskuterats, där hushållens resurser i ett första steg gick från barn till förälder, för att under fruktsamhetsnedgången istället gå i omvänd riktning (från förälder till barn). Modellen kan nu sättas i ett faktiskt sammanhang. Under 1880- och 1890-talen, då fruktsamheten var mycket hög, behövde småbarnsföräldrarna i Borås å ena sidan arbeta hårt och kunde ibland bara tillgodose livets nödortof, men upplevde å andra sidan en tid av ökande antal arbetstillfällen, tillika allt bättre reallöner, levnadsstandard och materiella förhållanden. En utveckling som gjorde det möjligt ha en barnrik familj, men det innebar också att det efterhand skapades andra gångbara lösningar än ”barn som pensionsförsäkring” för att säkra stöd för ålderdomen.⁴³⁶

Familjernas ekonomiska anpassningsbarhet kan alltså bidra till att förklara oväntade fruktsamhetsmönster. Hushållen kunde i relativt hög grad anpassa och värja sig när ekonomiskt obestånd hotade, även då det i ekonomisk mening kanske vore ett illa valt tillfälle att skaffa fler barn. En viktig fråga är därför hur snabbt de

433. Rune Jungen, som studerat Borås arbetarrörelse, beskriver dessutom situationen i staden som en egenartad kombination av ”relativt stor fattigdom och relativt stor trygghet. Lönerna har varit låga, men den ekonomiska expansionen har varit jämn, och långa perioder har förlöpt utan större arbetslöshetskriser.” Jungen 1978, s. 292.

434. Talande nog var barnantalet per kvinna i kohorten 1905–1912 högst inom undergruppen V:a (Ospecificerade arbetare och fabriksarbetare, tjänstefolk).

435. Begreppet centripetal rörlighet står i motsats till *centrifugal* rörlighet, där mer välmående hushåll förstärks i förhållande till de fattigare. Teodor Shanin, *The awkward class*, Oxford 1972, s. 76-78.

436. Jfr Lilja och Bäcklund 2013b.

faktiska socioekonomiska förbättringarna i samhället inverkade på de demografiska mönstren. Det kan ha tagit tid innan uppfattningen av en situation förändrades, vare sig den gällde ljusa framtidsutsikter eller barnens lämpligaste roll för hushållningen.⁴³⁷ Som framgått i det föregående kapitlet befolkades Borås av människor från den kringliggande landsbygden, där delvis andra förutsättningar för fruktsamhet och familjebildning hade varit rådande. Det är i detta sammanhang som kulturella faktorer, här i form av spårbundet demografiskt beteende grundat i det protoindustriella hushållets arbetsordning, nyanserar en mer utpräglat socioekonomisk tolkning av fruktsamhetens upp- och nedgång kring förra sekelskiftet.

437. Jfr t.ex. Mason 1997.

Kapitel 7

KONKLUSION. FRUKTSAMHETSMÖNSTER PÅ KOLLISIONSKURS

Och lessamt är att leva och lessamt är att dö,
och lessamt är att hava en tjocker fästmö
i sin ungdom.

...

Det går la an att leva, så länge vi är två,
men värre kommer ätter, då vagga' börjar gå
i vår ungdom.⁴³⁸

Barnfamiljer i förändring

Nog kunde det vara ledsamt för de unga som stod inför beskedet att de skulle ha barn. Lustiga visor som den ovanstående härrör dock ur det förindustriella och agrara samhället; ett samhälle där unga par sällan kunde stadga sig utan tillgång till jord och där många obesutt-na kunde tvingas vänta med giftermål ända upp i trettioårsåldern. Som visats i denna avhandling förde dock samhällsomvandlingen i Sverige under 1800-talet med sig nya mönster i barnafödande och familjebildning. Förändringen var av sådan omfattning att man med rätta kan tala om skiftande demografiska regimer. Sett ur de växande

438. Ur visan "Och lessamt är att leva". Bengt af Klintberg och Finn Zetterholm, *Svensk folkpoesi*, 3 uppl., Stockholm 1977, s. 116.

städernas perspektiv skedde två sådana skiften: först en uppgång i fruktsamheten och därefter en plötslig nedgång. Denna process har här studerats med Borås som exempel, en medelstor stad som i första hand visade den gryende industriortens och den västsvenska regionens kännetecken.

De svenska städernas allmänna födelsetal passerade landsbygdens på 1860-talet och detta förhållande bestod fram till sekelskiftet. I städerna, där familjerna brukat vara små och födelsetalen låga, föddes plötsligt allt fler barn. Borås tycks ha nått en särställning i detta hänseende. Den äktenskapliga fruktsamheten bland kvinnor i trettio- och fyrtioårsåldern var exceptionellt hög, även jämfört med andra städer och samhällen under tillväxt. I förhållande till den förindustriella perioden ökade antalet födda barn per gift kvinna i Borås med så mycket som en tredjedel. Om man därtill beaktar att åren som spädbarn blev allt mindre riskfyllda, och ser till antalet överlevande barn, blir ökningen ännu mer slående.

Den höga fruktsamheten i Borås under 1800-talets andra del är särskilt anmärkningsvärd, inte bara eftersom ökningen skedde när födelsetalet på annat håll snart var statt i nedgång, utan också genom att mönstret bara var tillfälligt. Bara drygt en generation senare förändrades åter fruktsamhetsmönstren genom en kraftig minskning. Mer konkret innebar det nya mönstret att familjerna i Borås fick färre barn och att mödrarna slutade föda barn tidigare i livet; barnsängskvinnor i fyrtioårsåldern eller mammor med åtta barn blev sällsyntheter.

Den föregående fruktsamhetsuppgången gjorde nedgången extra brant. Om övergången till mindre barnaskaror istället hade skett från den lägre, förindustriella nivån skulle skillnaden ha varit betydligt mindre synbar. Detta till trots är det i regel den tillfälliga, höga nivån som ställs i relation till 1900-talets moderna familjemönster, vilket inte ger en helt rättvisande bild. Det finns därför skäl till att vidga innebörden av fertilitetstransitionen som begrepp och se övergången som en längre, mer omväxlande process, istället för att ensidigt fokusera på själva utfallet: mindre barnaskaror. I den här studien har Borås fått utgöra exempel på en sådan demografisk process. Vad det verkar var fruktsamhetens rörelser särskilt accentuerade i Borås, men som framhållits kan liknande tendenser

skönjas även i andra städer, såväl som på en mer samlad aggregerad nivå.

Fruktsamhetens stora variationer i Borås, över tid såväl som mellan grupper, är ett viktigt argument mot föreställningen att fruktsamhetens nivå var "naturlig" före 1900-talets nedgång – det vill säga att familjeplanering inte skall ha förekommit. Barnafödandet kunde uppenbarligen begränsas även inom äktenskapet, vilket studien av Boråskohorterna pekar på i flera avseenden. För övrigt bör människor ha kunnat tillägna sig sådana kunskaper redan som ogifta. Exempelvis berättar en man som i tonåren varit herrgårdsdräng att där fanns tio drängar och tolv pigor och "[d]e flesta hade ju var sin fästmö, men det förekom icke att någon flicka blev med barn, enär det räknades för en stor skam att ha barn och inte vara gift".⁴³⁹ De unga och ogiftas förmåga att inte bli (eller göra någon) med barn lyfts förvånansvärt sällan fram i diskussionen om historiska fruktsamhetsförhållanden. Om ogifta personer kunde vara avhållsamma eller ha sex som sällan ledde till graviditet, är det rimligt att även *gifta* par vid behov kunde göra detsamma.

Det ska vidare poängteras, att även om tankefiguren kan verka lockande, är det missvisande att betrakta förändrade fruktsamhetsmönster såsom en ny idé, som sprids likt ringar på vattnet. Först när man frågar sig vilka incitament och möjligheter olika grupper hade till att begränsa barnantalet blir spridningen begriplig. Incitament till förändrade fruktsamhetsmönster nådde de högre samhällsskikten såväl som arbetarklassen, men övergången sågs eftersträvarvärd vid olika tidpunkter och därmed av delvis olika anledningar. Mer rätt vore att säga att barnrika familjer vid förra sekelskiftet *upprätthöll* ett rådande mönster som de fann gynnsamt, och i denna mening agerade aktivt, snarare än att de var sena att acceptera det nya mönstret.

Eftersom de demografiska mönstren är resultatet av människors handlingar ska de inte betraktas som statiska utan hellre som dynamiska, med uttryck som visserligen periodvis förefaller trög-rörliga, men som likafullt kan förändras på bara en generation. En befolkningshistorisk undersökning syftar därför till mer än att bara

439. *Verkstadsminnen* 1953, s. 77.

beräkna demografiska mått: den undersöker människor och det samhälle de levde i. Ur ett sådant perspektiv begränsas förklaringsvärdet av det som i forskningen kallas ”demografiska faktorer”, alltså att en demografisk företeelse förklaras med en annan. Som exempel kan tas hur Nilsson och Tedebrand härleder att Sundsvalls gifta kvinnor i medeltal fick allt fler barn, till ”1870-talets giftermålsboom”.⁴⁴⁰ Denna typ av resonemang leder inte alltid hela vägen fram till en förklaring, utan snarare till nya frågor.

Drivkrafterna bakom periodens växlande fruktsamhetsnivåer finner man dock inte i någon ensam, överordnad förklaring. Medan familjens arbete och möjlighet att ta sig genom dess ekonomiska cykel kan föras till de socioekonomiska förklaringsfaktorerna, kan inflyttarnas spårbundna demografiska beteende ses som ett exempel på kulturella faktorerers inverkan. Den slutsats Erik Hallberg nyligen dragit i sin studie av befolkningsutvecklingen i ett agrart lokalsamhälle har bäring även för textilstaden Borås: ”En socioekonomisk teori kan knappast förklara det [fruktsamheten] fullt ut. Också kulturella faktorer måste vägas in. Olika attityder till moderskap och barnafödande ger olika grad av önskan efter barn.”⁴⁴¹

Om 1800-talets och det tidiga 1900-talets egenartade urbana fruktsamhetsmönster ska förklaras behöver alltså både socioekonomiska och kulturella faktorer beaktas. Här kan återknytas till begreppen kollektiv och individuell familjeplanering. Kollektiv familjeplanering, om än i grunden formad av materiella förhållanden, kan antas spårbundet vidareföra vanor till nästa generation. Den individuella familjeplaneringen bröt istället upp barriärer och öppnade för nya familjemönster. Detta kan i sin tur relateras till omsvängningen i familjernas resursflöde, som övergick i att utgå från föräldrarna och investeras i barnen. Övergången till det nya fåbarnsmönstret hade visserligen ett nödvändigt ekonomiskt sammanhang – familjernas handlingsutrymme begränsades i många fall strängt av de materiella villkoren – men för att kunna ta steget krävdes även ett självständigt förhållningssätt till familjeplanering

440. Nilsson och Tedebrand 2005, s. 107.

441. Hallberg 2013, s. 338.

som löste upp kulturella hinder. Samtidigt hade förhållningssätt kopplade till den äldre, kollektiva familjeplaneringen en återhållande verkan.

Orsaker till och konsekvenser av de två demografiska ytterligheterna – fruktsamhetens uppgång och fall – diskuteras sammanfattande på de följande sidorna.

Fruksamhetsuppgången

Från och med 1870-talet växte Borås i ett rasande tempo, grovt taget fördubblades befolkningen vart tionde år. Grunden till denna tillväxt var textilindustrin och dess angränsande näringar, som under seklets gång hade koncentrerats till delar av Sjuhäradsbygden och Borås. Folkökningen uppnåddes genom en växelverkan mellan tidvis högt födelseöverskott och omfattande inflyttning. Mer än fyra femtedelar av Borås vuxna befolkning bestod av inflyttare, som bemannade industri, handel, byggnation, tjänster och andra expanderande näringar i staden. I denna bemärkelse präglades Borås i allra högsta grad av sitt omland.

Vad som här ska framhållas är att det var dessa inflyttade arbetare som framför allt drev upp den äktenskapliga fruktsamheten: arbetskarlar, tvätterskor, drängar, skomakeriarbetare, väverskor, färgeriarbetare, stationskarlar och många fler. Med andra ord de familjer som troligen hade lägst inkomst och arbetade under otryggast förhållanden. Trots att kvinnor i dessa familjer gifte sig sent, fick de i medeltal fler barn än kvinnor från andra socialgrupper och fortsatte att föda barn upp i fyrtioårsåldern. Deras fruktsamhetstal var, även sett till olika åldersspann, genomgående mycket höga. En stor del av den övriga befolkningen stod däremot kvar vid en nivå närmare 1830-talets, även om en viss ökning skedde även bland dem. De övre samhällsskikten visade å sin sida också vissa särdrag, exempelvis födde mödrarna i socialgrupperna I och II sina sista barn ett par år tidigare än de andra.

De inflyttade arbetarfamiljernas utmärkande mönster kan i sammanfattning förklaras av att 1) hindren för att bilda familj i

en stad som Borås hade minskat, 2) riskerna förknippade med att ha för många barn hade minskat, 3) förutsättningar fanns för hela familjen att bidra till hushållskassan och 4) familjerna organiserade sig som en arbetande enhet, i enlighet med den roll hushållet hade haft på landsbygden där de vuxit upp, till exempel inom hemindustrin eller jordbruket, där barnens potentiella del i försörjningen var viktig. Det fanns med andra ord utrymme för – rent utav ett behov av – fler barn, vilket minskade föräldrarnas benägenhet att hålla nere barnantalet. Det de fyra punkterna har gemensamt är att de kan relateras till en struktur där familjens materiella villkor byggde på flödet av resurser från barn till förälder.

En viktig skiljelinje för fruktsamheten bland boråsarna, utöver den mellan socialgrupper, gick som sagt mellan dem som var födda i städer eller på landsbygden. En typisk inflyttare kom från ett obesuttet hem i södra Sjuhäradsbygden, ofta bara någon mil från staden. Många hade knappt lämnat hemsocknen innan de slog sig ned i Borås. Stadens inflyttare var geografiskt och socialt en förhållandevis homogen grupp, inte minst i jämförelse med exempelvis i norrländska samhällen där andelen långväga inflyttare var hög. I denna mening kan man tala om ett regionalt migrationssystem. Troligen var idén om hushållet som en gemensamt arbetande enhet stark bland inflyttarna; ungdomar från torparfamiljer i socknar som Seglora, Toarp eller Örby hade andra referenspunkter och erfarenheter av hushållet som ekonomisk enhet än vad barnen till en bokhållare, skrivare eller skollärare i stan hade. Därtill hade områdena som utflyttarna lämnade, under deras uppväxt präglats av folkökning, hög fruktsamhet och stora barnaskaror.

Intressant nog ökade också likheterna mellan Borås och Marks härad mot slutet av seklet, vad gäller bland annat giftermålsålder, barnantal och vissa fruktsamhetstal. Det högfruktsamhetsmönster och den medföljande folkökning som tidigare under seklet kännetecknat exempelvis Mark, kom i och med övergången från protoindustri till fabriksindustri att istället känneteckna Borås. Inflyttarnas prägel på den nya staden sätter fingret på den roll även kulturella faktorer spelade för fruktsamhetsutvecklingen. Utvecklingen i Borås kan därför också förstås som en del av, eller fortsättning på, det västsvenska demografiska huvudområdets viktigaste drag.

För tidens stadsbor, inte minst för gifta arbetarfamiljer, var hushållet som gemensamt arbetande enhet likväl inte bara en *idé*, utan även en i realiteten fungerande organisation. För dem var det, precis som enligt landsbygdens traditionella arbetsordning nödvändigt att hela hushållet arbetade och på alla sätt bidrog till fortlevnaden. Hushållet kan beskrivas som en sorts regulator, som fördelade och omsatte förtjänster i konsumtion. En kvinna, som under tonåren kardat och spunnit på fabrik i Borås, berättar att "Mor fick allt vad jag tjänade, sedan köpte hon kläder och sånt jag behövde".⁴⁴² De jämförelsevis gynnsamma förutsättningarna för att finna arbete i en växande industristad som Borås underlättade samtidigt för unga människor att bilda bo, låt vara att de fick leva under minst sagt skrala förhållanden. Efterfrågan på arbetskraft gav därtill förhoppning om att barnen relativt tidigt skulle kunna bidra till hushållet, särskilt eftersom textilindustrin – till skillnad från exempelvis verkstadsindustrin – präglades av hög andel ung, kvinnlig arbetskraft. I ett sådant sammanhang fanns följaktligen utrymme för arbetargruppens synnerligen höga fruktsamhet. Fler barn innebar fler munnar att mätta, men också att hushållet på sikt fick fler hjälpande händer.

I detta skiljer sig industristaden från den förindustriella staden, som inte i samma grad gav stora arbetarfamiljer bärgning; hantverkarlärlingarna som sov i verkstaden eller bodbetjänten som bodde hos handlaren var del av någon *annans* hushåll. Det är också i denna skillnad man kan skönja övergången från kollektiv familjeplanering till individuell familjeplanering. I det nya Borås, vars fabriksarbetarstyrka kunde växa i hundratal på bara ett år, kunde man bryta med det gamla och stod därför allt längre ifrån äldre städers näringar, skrän och patriarkaliska hushållsstrukturer.

Vad som här tecknats kan relateras till modellen med arbetarfamiljens ekonomiska cykel. Om föräldrarna fick hjälp från två, tre, kanske fyra arbetande barn, kunde man tillsammans nå förhållandevis goda förtjänster, jämfört med vad exempelvis landsbygdens hemindustriarbetare tjänade i reda pengar. Men vägen dit kunde vara hård. En nybildad familj behövde utstå magra år då barnen

442. IFGH 6209, s. 21.

var små och som mest omsorgskrävande. Modellen kan appliceras på den genomsnittliga arbetarfamiljen i Borås. Anta att ett barn i praktisk och till viss del ekonomisk mening kunde bidra till hushållet från sju års ålder, och förvärvsarbete från tolv års ålder. Om mamman var tjuugoåttå år när hon fick sitt första barn och det sedan dröjde två och ett halvt år mellan varje syskon, kan varje ”steg” i den växande syskonskaran summeras som i schemat nedan.

Tabell 7.1. *Mammans och barnens ålder i en växande familj*

Barn i ordningen	Mammans ålder då barnen föds	Första barnets ålder då nästa syskon föds	Andra barnets ålder	Tredje barnets ålder
Barn # 1	28	-	-	-
Barn # 2	30 ½	2 ½	-	-
Barn # 3	33	5	2 ½	-
Barn # 4	35 ½	7 ½	5	2 ½
Barn # 5	38	10	7 ½	5
Barn # 6	40 ½	12 ½	10	7 ½

Lagom till att familjen skulle ha sitt fjärde barn nådde det äldsta barnet en ålder då det kunde hjälpa till i hushållet. Och vid det laget familjens *sjätte* barn föddes, fanns redan tre syskon som var gamla nog att hjälpa till genom sysslor och visst lönearbete. Mamman var då drygt fyrtio, och skaffade inga fler barn. Hade dessutom tiden mellan varje barns födelse spridits ut längre, kunde den pressade situationen av att ha många små barn att ta hand om ha mildrats något, men det förutsatte att kvinnorna födde barn upp i högre ålder.

En nödvändighet för att arbetarfamiljerna skulle klara de magra småbarnsåren var att det fanns marginaler – om än begränsade – att ta av, vilket levnadsförhållandena vid seklets slut också hade börjat föra med sig. Denna anpassningsbarhet gjorde det exempelvis möjligt att periodvis minska konsumtionen genom att övergå till torftigare föda, om så behövdes; efterfrågan på arbetskraft kunde plötsligt minska eller någon familjemedlem kunde av hälsoskäl bli oförmögen att arbeta. Uttrycket sötebrödsdagar får här verklig betydelse. Ju mer pressad familjeekonomin var, desto billigare vardaglig konsumtion och hårdare arbete krävdes för att skapa den

grundläggande balans Alexander Chayanov beskriver. Därmed betonas den betydelsefulla distinktionen mellan att *antingen* tvingas ta sig igenom en fattig men i tid avgränsad småbarnsfas och på sikt säkra familjens uppehälle – *eller* att vara utan barn, men då riskera att senare i livet hamna i armod som skulle bestå livet ut.

Fruksamhetsnedgången

Vid 1900-talets början hade barnantalet begränsats ordentligt bland de flesta nygifta familjerna i Borås. Jämfört med andra städer ägde dock övergången till fåbarnsfamilj rum ganska sent. Fortfarande vid 1900-talets början fanns boråsare som visade högfruktsamhetsmönstrets kännetecken – och fortfarande hade medelvärdet för *hela landet* en bit kvar ned till den riktigt låga nivå som skulle råda på 1930-talet, då den bekanta krisen i befolkningsfrågan kom på tal.

På det hela taget var förändringen i Borås gentemot den föregående perioden radikal. Framme vid 1910-talet hade nedgången tagit fart även i de breda folklagren; barnafödandet minskade bland gifta par över hela befolkningen, om än inte i alla familjer. Lite tillspetsat kan man säga att från de enskilda familjernas perspektiv skedde skiftet mellan fruktsamhetsregimerna i ett enda steg: antingen rådde det gamla mönstret eller det nya. I denna mening var nedgången alltså inte successiv. Anledningen till att medeltalen för hela staden däremot sjönk gradvis, var att inte alla familjer tog steget samtidigt. Detta ledde till att de relativa skillnaderna mellan olika socialgrupper blev större än tidigare. Nedgången skedde tidigare bland befolkningens mer välbeställda grupper och senare bland hantverkarna och de mest utsatta arbetarfamiljerna. Hantverkarna kan ha haft en fot kvar i de äldre strukturerna, där hushåll och arbete inte var separerade och där de äldre fruktsamhetsmönstren hade en mer given plats.

Övergången till det moderna familjemönstret var dock inte bara en fråga om *hur många* barn en familj skaffade. De demografiska mönstren för barnafödande förändrades även på andra sätt, exempelvis genom att mödrarna födde sitt sista barn mycket tidigare i

livet eller att allt fler gifta par förblev helt barnlösa. Vid nedgångens inledningsskede tycks också många Boråskvinnor ha försökt begränsa barnantalet genom den äldre, hävdvunna metoden att vänta längre mellan graviditeterna.

Inflyttningen till Borås fortsatte, även om flyttningsöverskottet avmattades något efter sekelskiftet. Men hög inflyttning från landsbygden innebar inte per automatik hög fruktsamhet. Den demografiska spårbindenhet som präglade det sena 1800-talets stadsbor hade en generation senare förändrats. Ett utmärkande resultat är att i familjer där pappan hade urban bakgrund (oavsett socialgrupp) var barnantalet lågt, medan motsvarande tendens inte gäller för familjer där *mamman* hade urban bakgrund. Att skillnader i fruktsamhet mellan kvinnor från stad respektive landsbygd inte längre förelåg kan möjligen knytas till att Borås, precis som många andra städer, under ett par generationer hade präglats av en sorts sammansmältning av gränsen mellan stad och land. Processen har beskrivits som "stadskulturens avurbanisering" och innebar att gränsen mellan stad och landsbygd i social mening blev sammanbindande istället för avgränsande.⁴⁴³ Det sistnämnda nyanserar inte minst argument från historiker som lägger stor vikt vid innovationsaspekten för förändrad fruktsamhet och dess spridning via städerna – som tidigare nämnts borde städerna i lika grad ha influerats av landsbygden. Dessutom bör det tidiga 1900-talets mödrar som vuxit upp i Borås om något ha präglats av de stora barnkullar som kännetecknat stadens befolkning när *de* var unga.

I ett vidare perspektiv är det också missvisande att betrakta fruktsamhetsnedgångens genombrott entydigt som ett stadsfenomen. Som här visats kännetecknades en stad som Borås vid 1800-talets slut inte av låg, utan av skyhögt fruktsamhet. Men även 1900-talskohorten pekar på ett mer komplicerat förhållande. Fåbarnsfamiljen var som sagt en fråga om stadens män – tas istället familjerna där kvinnorna hade stadsursprung som utgångspunkt framträder inte det nya mönstret alls lika tydligt. Dessutom var fruktsamheten på 1900-talet, sett till socialgrupp, högst bland arbetarna – den grupp som väl allra mest kännetecknade den moderna industristaden. De

443. Ahlberger 2001, s. 12. Jfr även diskussionen i inledningen till kapitel fem.

riktigt låga barnantalen fanns istället bland företagare, välutbildade och dem man tidigare kallat ståndspersoner, som visserligen hörde en stad till men som i absoluta tal bara utgjorde en bråkdel av dess invånare.

1800-talets urbanisering och industrialisering fortsatte, och rentav accelererade, in i det nya seklet – något som innebar att människor i sin anpassning till livet i städerna tvingades finna nya förhållningssätt till familjens roll i samhället, såväl som till familjemedlemmarnas inbördes roller. Genom fortsatt efterfrågan på arbete men också kraftigt ökande reallöner – 1910 räckte en arbetares lön till dubbelt så mycket som trettio år tidigare – måste allt fler familjer ha sett möjligheten till en annan, rikare framtid för barnen. Mer långsiktigt gynnades både föräldrar och barn av att man kraftigt begränsade barnantalet. Hushållsekonomin mer krassa behov av barnarbete minskade, men istället ökade de grundläggande konsumtionsbehoven. Istället för att tidvis behöva gå barfota fick barnen ett par skor, sedan två par skor, och så vidare. Detta var en del av en större process, där innebörden av en adekvat fostran av ett barn förändrades. Exempelvis kan skolgången, som innebar att barnen regelbundet infann sig någon annanstans än i hemmet eller i arbete, ha bidragit till en normförskjutning kring barnens levnadsstandard och idealet att inför allmänheten vara ”hel och ren”. En följd av denna förskjutning var att varje barns fostran förutsatte mer resurser, i tid såväl som i pengar, vilket i sin tur hade den demografiska effekten att allt fler hushåll alltså valde att skaffa färre barn.

Det har i tidigare forskning framförts att familjer i borgerliga kretsar var först med att styra flödet av resurser mot barnens utbildning och formella uppfostran och att de därmed tidigt övergick till mindre barnkullar. Även i Borås var de högre sociala skiktens fruktsamhet lägre än den övriga stadsbefolkningens, bland familjer bildade i slutet av 1800-talet såväl som i början av 1900-talet. I dessa familjer fanns större både möjlighet och anledning att lämna det gemensamt arbetande hushållet som organisation, till förmån för det växande idealet med en ensam manlig familjeförsörjare. Med hjälp av tjänstefolk frilades tid för ”husmödrar” att skapa en representativ hemmiljö och att satsa på barnens uppfostran.

Denna utveckling gällde till en början främst borgerliga hushåll, men var vid 1900-talets början ett i vissa fall närbart ideal även för arbetarfamiljer.

Det är förstås i sig inget nytt att det fanns starka normer eller vanor kring handlingar som rörde barn och hushåll. Frågan är dock varför de förändrades. Normen att en familj hade många barn och att barnbegränsning innebar att undvika att skaffa *för många* barn, gick långt tillbaka i tiden och var djupt rotad. Det var under dessa premisser som den tidiga industristadens barnfamiljer levde och växte. Plötsligt fanns möjlighet för allt fler att bilda allt större familjer. Det var lika angeläget för 1800-talets arbetarfamiljer att följa denna norm som det kom att bli för en 1900-talsfamilj att kraftigt begränsa barnantalet. Men också de socioekonomiska förhållandena måste tillåta en sådan förändring. En arbetarfamilj i 1800-talets Borås som bara hade ett enda barn kan nog ha uppfattats som dömd att gå mot fördärvet. Men i och med de nya möjligheter som de allt mindre eländiga levnadsförhållandena realiserade hade situationen bara en eller två generationer senare blivit en helt annan.

*

Brytningen mellan barnens roll i det gamla respektive nya familjemönstret illustreras i Lars Ahlins roman om sin uppväxt i 1920-talets Sundsvall, *Sjätte munnen*. Pappan Jerker försöker övertyga sin fru att sonen Hans ska få läsa på läroverk:

- Det skulle se ut det. En läroverkspojke med skolmössa skulle springa omkring och sälja Posten.
- Han ska inte behöva sälja Posten längre, sa Jerker med bestämd min. Det får han inte tid med. Läxorna i läroverket är långa och svåra.
- Vi behöver Hans' tillskott för att få det hela att gå ihop.
- Det tvivlar jag på. Dessutom heter det att sjätte munnen äter gratis. [...] Sjätte munnen klär sig gratis, för han får de äldre syskonens urvuxna kläder. [...] Blir hyran högre om här bor sex eller fem personer?⁴⁴⁴

444. Lars Ahlin, *Sjätte munnen*, Stockholm 1986, s. 147-148.

Den förändrade familjestrukturen hade sin grund i ett förändrat synsätt på familjemedlemmarnas inbördes roller, men som förutsatte att föräldrarnas inkomster var tillräckliga. Omställningen till att resurserna gick i riktningen från förälder till barn, istället för det motsatta, förutsatte att människor förmådde och vågade blicka framåt och göra investeringar som inte nödvändigtvis gav direkt vinning.

Den pendelrörelse fruktsamhetsmönstren tecknade, som här studerats med Borås som exempel, är viktigt att känna till om man ska förstå de senaste seklers demografiska utveckling. Vägen fram till dagens demografiska förhållanden var inte på förhand utstakad, utan formades av samhällets sociala, ekonomiska och kulturella strukturer. Det innebar i sin tur att stora skillnader tidvis kunde uppstå. Urbaniserings- och industrialiseringsprocessens effekter på barnfödandet var inte nödvändigtvis desamma, beroende på exempelvis vilka grupper eller skeden i processen som undersöks. Genom att dra tidshorisonten bara ett par generationer bak framträder en mycket mer dynamisk process, med växlingar i fruktsamhet, familjebildning, invånarantal och befolkningssammansättning. För att kunna ge en rättvisande bild av fertilitetstransitionen måste också den utveckling som föregick nedgången vägas in. I denna nya bild av vägen till det moderna familjemönstret är perspektivet vidare och riktningen allt annat än spikrak.

APPENDIX

APPENDIX A

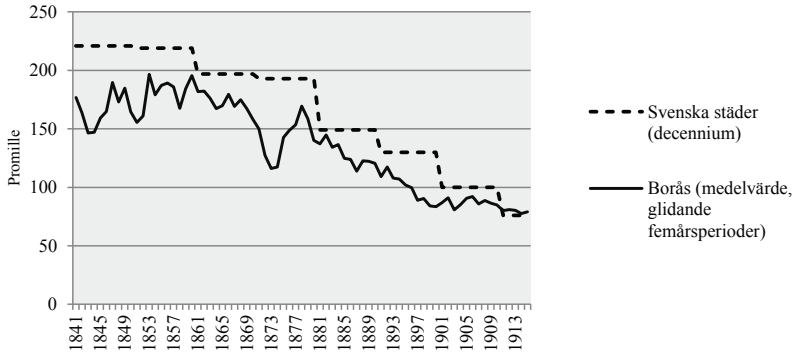
Fruksamheten och döden

I Borås var den allmänna dödligheten såväl som spädbarnsdödligheten genom hela 1800-talet högre än medeltalet för hela riket. Först runt sekelskiftet 1900 nådde den allmänna dödligheten i staden under riksmideltalet.⁴⁴⁵ Förhållandet är väntat; dödligheten var överlag högre i städerna än på landsbygden. Om Borås däremot jämförs med medelvärdet för Sveriges *stadsbefolkning*, framkommer att spädbarnsdödligheten var ganska låg. Förhållandet visas i diagram A.1 nedan.⁴⁴⁶

445. BS, tabell 10 och HSFS 1, tabell 39.

446. Exempelvis låg Sundsvall nära genomsnittet för svenska städer. Edvinsson 1992, s. 162. I Linköping var spädbarnsdödlighetens nivå däremot mer lik den i Borås. Hans Nilsson, *Mot bättre hälsa*, Linköping 1994, s. 99-102. I sammanställningar som denna dras dessutom medelvärdena upp av Stockholm, med dess stora befolkning och höga dödlighet.

Diagram A.1. Spädbarnsdödlighet i svenska städer och Borås, 1841–1915. Avlidna barn under ett års ålder per tusen levande födda.

Källa: Dödbok för Borås församling; BS, tabell 7; HSfS 1, tabell 41.

Övergången från stora till små barnkullar beskrivs ibland som en anpassning till minskande barnadödlighet, men i själva verket var relationen mellan fruktsamhet och barnadödlighet långt mer sammansatt än så. Emellertid ska sambandet för den sakens skull inte helt förbises. Bland annat talar demografer talar om en "child replacement effect": kvinnor som förlorat ett barn i späd ålder var mer sannolika att skaffa ytterligare barn, dessutom mer snart än andra.⁴⁴⁷ Man menar att om ett syskon dör måste ännu ett barn födas för att föräldrarna ska nå en för dem behövlig familjestorlek eller sammansättning av flickor och pojkar.⁴⁴⁸ Sambandet mellan fruktsamhet och dödlighet kan också bero på att mödrar som förlorade ett spädbarn lämnade rutiner och levnad som hörde till barnets omsorg, exempelvis amning, och därför blev redo för ett nytt barn tidigare än andra. En sådan förklaring bygger i mycket på idén att fruktsamheten var okontrollerad före fertilitetstransitionen.⁴⁴⁹ Rimligen kan även

447. Denna "child replacement effect" var enligt John Knodel uppenbart förekommande i befolkningar där fruktsamheten begränsades, men mindre framträdande i befolkningar med (i Knodels termer) naturlig fruktsamhet. Knodel 1988, s. 441.

448. Se t.ex. Glenn Sandström och Lotta Vikström, "Sex preference for children in German villages during the fertility transition", *Population studies* (vol. 69), 2015:1 och David Reher och Glenn Sandström, "Dimensions of rational decision-making during the demographic transition", *Historical life course studies* (vol. 2), 2015.

449. Exempelvis framhåller Knodel att tidigt avslutade amningsperioder var avgörande för när nästa barn skulle födas. Han och beskriver uttryckligen sambandet som en "physiological effect". Knodel 1978, s. 42.

mer sociala aspekter tillföras förklaringen, exempelvis att sorgen och tomrummet efter det förlorade barnet kan ha bearbetats genom att man skaffade barn igen.

I det följande ska sambandet mellan spädbarnsdödlighet och fruktsamhet prövas med tre olika metoder, med utgångspunkt i Boråskohorterna.

Sannolikheten att skaffa fler barn

En studie av den spanska staden Aranjuez, av demograferna David Reher och Alberto Sanz-Gimeno, visar att familjer som tidigare förlorat ett barn var mer sannolika att skaffa ett barn till.⁴⁵⁰ Detta samband blev mer framträdande efter att fruktsamhetsnedgången börjat på 1900-talet, och kan därför ses som ännu en del av det moderna familjemönstret. Spanien och Sverige skiljer sig emellertid åt, både fertilitetstransitionen och industrialiseringen tog fart senare i Spanien. Det är därför av intresse att se om ett liknande samband kan påvisas även för svenska förhållanden, närmare bestämt utifrån Boråskohorten 1871–1880. Med utgångspunkt i familjer som hunnit få fyra barn, undersöks om ett samband kan ses mellan barns överlevnadsgrad och sannolikheten att skaffa ett barn till (tabell A.1).

Tabell A.1. Andel kvinnor med fyra födda barn som födde ett femte barn. Fördelat efter antalet överlevande redan födda barn. Familjer bildade i Borås 1871–1880 och Aranjuez (Spanien) 1871–1950

Antal överlevande barn	Andel som fick ett till barn	
	Borås	Aranjuez
Inget eller ett	100%	92%
Två eller tre	86%	82–91%
Samtliga fyra	81%	76%

Källa: Boråskohorterna; Reher och Sanz-Gimeno 2007.

Anmärkning: Överlevande barn = vid liv senast två år efter yngsta syskonets födelse.

450. Exempelvis var det 56% av familjerna som redan hade sex barn som fick ett sjunde, om hela barnaskaran fortfarande levde. Men i familjer där bara två av de sex födda barnen var i livet fick 91% ett ytterligare barn. David Reher och Alberto Sanz-Gimeno, "Rethinking historical reproductive change", *Population and development review* (vol. 33), 2007:4.

Resultaten för Borås är i linje med den spanska studien, om än med förbehåll för delvis tunt underlag. Andelen familjer som skaffade ett femte barn var lägre om samtliga barn var i livet. Samtidigt var familjerna som drabbats värst av barnadödligheten mest sannolika att skaffa fler barn. Detta samband är ännu en indikator på att former av familjeplanering rymdes även i det sena 1800-talets högfruktsamhetsmönster. Hade fruktsamheten varit okontrollerad borde inte antalet överlevande barn ha påverkat det *fortsatta* barnafödandet.

Kortare tid mellan födslar när spädbarn avlider?

I kapitel fyra diskuteras de genomsnittliga tidsintervallen mellan barnens födelse. Även denna faktor har i tidigare forskning relaterats till barnadödligheten: om ett spädbarn dog var tiden till nästa barns födelse i genomsnitt kortare. Mediantiden mellan mödrarnas nedkomster har beräknats för kohorten 1871–1880. Familjer vars förra barn avlidit under sitt första levnadsår jämförs med hela kohorten (tabell A.2).

Tabell A.2. Intervall (år) mellan födda barn i två grupper. Familjer bildade i Borås 1871–1880. Medianvärden

	1:a till 2:a	2:a till 3:e, 3:e till 4:e	Efter 4:e	Alla födslar
Alla mödrar	1,9	2,2	2,3	2,1
Mödrar som förlorat ett barn	1,5	1,8	1,7	1,7
Skillnad	-21% (0,4 år)	-18% (0,4 år)	-26% (0,6 år)	-19% (0,4 år)

Källa: Boråskohorterna.

Av jämförelsen framkommer att tiden fram till nästa barns födelse genomgående var cirka en femtedel kortare i familjerna som förlorat sitt förra barn i spädd ålder. Som synes var skillnaden också något större efter det fjärde barnet.

Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i familjer som förlorat barn
Jämförelsen av födelseintervallen inriktas på tiden direkt efter att ett barn avlidit. Med åldersspecifika fruktsamhetstal framgår om barnafödandets mönster skilde sig även senare i kvinnornas liv, i förhållande till barnens överlevnad. Två grupper jämförs: 1) familjer där minst ett barn dött före mammans trettioårsdag och 2) familjer där alla barn överlevt fram tills dess. I framställningen nedan återges tal för kohorterna 1871–1880 och 1905–1912.

Tabell A.3. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i familjer där minst ett barn avlidit innan mamman fyllt 30 år respektive i familjer där alla barn överlevt fram till samma tidpunkt. Familjer bildade i Borås under två perioder

Moderns ålder	Alla barn vid liv (%)	Minst ett barn har avlidit (%)	Skillnad
Kohorten 1871–1880			
30–34 år	385	452	17%
35–39 år	275	337	23%
40–44 år	147	178	21%
Kohorten 1905–1912			
30–34 år	188	243	29%
35–39 år	82	133	62%
40–44 år	30	102	240%

Källa: Boråskohorterna.

Anmärkning: I familjer med många barn måste också risken att något barn avled statistiskt sett ha varit större, vilket delvis kan förklara skillnaderna. Denna invändning förutsätter dock att fruktsamheten var hög i dessa familjer även före kvinnans trettioårsdag.

I 1800-talskohorten var fruktsamheten högre i alla åldersspann bland kvinnor som tidigare förlorat ett barn. Den relativa skillnaden var i princip densamma i de olika åldersgrupperna. I den efterföljande kohorten 1905–1912 var fruktsamheten som bekant lägre i samtliga kategorier, men nedgången var mycket starkare i gruppen med överlevande barn. Skillnaden mellan familjer med avlidna barn och de övriga hade följaktligen ökat. I åldersgruppen 40–44 år var fruktsamheten hela 240 procent högre bland familjer där ett barn dött.

Det går alltså att påvisa vissa samband mellan spädbarnsdödlighet och barnafödandets mönster. En relevant följdfråga är vad som i sin tur påverkade spädbarnens dödlighet. Det ska direkt sägas att det inte finns något rakt, enkelt svar på frågan. Den höga spädbarnsdödligheten i 1800-talets städer slog hårt mot alla sociala skikt; sociala gränser för spädbarnsdödligheten i gifta familjer tycks vara svåra att påvisa. Rörande Sundsvall skriver Sören Edvinsson att ”de sociala skillnaderna var förhållandes små fram till 1890-talet [...]. Barn från det översta sociala skiktet hade förvisso något lägre dödlighet, men ojämlikheten var marginell. Endast barn födda utanför äktenskap avvek”.⁴⁵¹ Efter sekelskiftet 1900 ökade skillnaderna i spädbarnsdödlighet mellan socialgrupperna. Bland större barn var dödligheten däremot ”i hög grad betingad av den ekonomiska och sociala situationen”, skriver Edvinsson.⁴⁵² Spädbarnsdödligheten var inte heller jämnt fördelad mellan barnfamiljerna, befolkningshistoriker har identifierat särskilda högriskfamiljer som stod för en betydande del av spädbarnsdödligheten.⁴⁵³

Hade spädbarnsdödligheten varit mer utpräglat socialt styrd skulle den kunna bidra till att förklara även *fruktsamhetens* sociala skillnader, men så är uppenbarligen inte fallet. Sambandet mellan spädbarnsdödlighet och fruktsamhet innebär inte heller en tillbakagång till i tolkningen att fruktsamhetsnedgången bara var en reaktion på dödlighetsnedgången – de samband som här visats är alltför specifika. Ser man istället på det allmänna födelsetalets respektive spädbarnsdödlighetens utveckling över tid i Borås, åtföljs nivåerna inte nödvändigtvis. Skillnaden i fruktsamhet mellan

451. Edvinsson 1992, s. 175, citat s. 178.

452. Edvinsson 1992, s. 188. Hans Nilsson har studerat sociala skillnader i spädbarnsdödlighet i Linköping. Under 1860-talet, som studeras närmare, nådde spädbarnsdödligheten ungefär samma nivå i alla socialgrupper, undantaget gruppen ”överhet, större handlare, studenter” respektive de utomäktenskapligt födda barnen. En annan mindre kohortgrupp visar dock större variation. Nilsson 1994, s. 166-188. I Göteborg var spädbarnsdödligheten i diarrésjukdomar fortfarande på 1880-talet jämnt fördelad mellan olika stadsdelar. Inte heller i stadsdelar med till synes bättre sanitära förhållanden var dödligheten lägre. Johannes Daun, ”Att bygga bort ohälsa”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (vol. 66), 2013.

453. Särskilt utsatta var familjer där hustrun gift om sig eller som tidigare fått dödfödda barn. Sören Edvinsson et al, ”High-risk families”, *Population studies* (vol. 59), 2005:3.

familjer där alla barn överlevt och där barn dött, var dessutom betydligt större i 1900-talskohorten, det vill säga då fruktsamheten redan hunnit falla ordentligt. Att då säga att fruktsamheten anpassades efter dödligheten bildar något av ett cirkelresonemang. Resultaten vittnar däremot om att barnens bortgång var *en av ett flertal* omständigheter som hade inverkan på familjeplanerande beslut.

APPENDIX B

De utomäktenskapligt födda barnen

I denna avhandling står gifta par och deras barn i fokus, med andra ord den äktenskapliga fruktsamheten. Likafullt är de ogifta familjerna intressanta, inte minst som exempel på mer sammansatta och ofta flyktiga familjekonstellationer. Rimligen var andelen ”oönska- de” eller åtminstone oplanerade förstagångsgraviteter högre bland ogifta par än bland gifta, samtidigt som tillståndet som ogift ibland bara var tillfälligt. Utomäktenskapliga familjeformer väcker flera frågor och ska här diskuteras med utgångspunkt i Boråskohorten 1871–1880. I sammanställningen av denna kohort har nämligen även samtliga *ogifta* förstföderskor inkluderats.⁴⁵⁴ Därigenom ges värdefulla uppgifter om familjestruktur bland ogifta mödrar och deras utomäktenskapligt födda barn i 1800-talets urbana miljö.

Den lägsta andelen utomäktenskapligt födda barn i Sverige återfanns vid slutet av 1800-talet längs ett bälte innefattande Väst- sverige och Småland – det vill säga motsvarande det västsvenska demografiska huvudområdet. Som regel var andelen betydligt högre i städerna än på landsbygden, dock till stor del på grund av stadsbefolkningens högre andel ogifta kvinnor.⁴⁵⁵ Andelen barn födda utom äktenskapet vid 1800-talets slut har beräknats för Borås och återges i följande tabell.

Tabell B.1. Utomäktenskapligt födda barn i Borås vid fyra nedslag 1870–1900

År	Andel av alla födda barn
1870–1872	13%
1880–1882	12%
1890	8%
1900	9%

Källa: Födelse- och dopbok för Borås.

Utomäktenskapligt födda barn var vanligare på 1870- och 1880-talen. Därefter minskade andelen med ungefär en tredjedel och var kvar på

454. Dessa kvinnor ingår emellertid inte i kohortstudien som redovisas i kapitel tre och fyra.

455. Sundbärg 1887, s. 191-194.

ungefär samma nivå vid sekelskiftet. Mot seklets slut föddes alltså i runda tal var tionde unge i Borås utom äktenskapet, men andelen var i avtagande. Andelen utomäktenskapliga barn minskade för övrigt i många andra städer under perioden, kanske allra mest i Stockholm.

Blicken kan så vändas till Boråskohorten 1871–1880. Sjuttiofem förstföderskor med utomäktenskapligt födda barn har förts till kohorten. I medeltal fick de ogifta mödrarna sitt första barn knappt ett år tidigare än de gifta. Åldersskillnaden var alltså inte särskilt stor.⁴⁵⁶ Den stora skillnaden är att de ogifta mödrarna därefter inte födde särskilt många fler barn. Den genomsnittliga kvinnan som för första gången fick ett utomäktenskapligt barn var alltså knappast någon bortkommen ungdom – en bild man trots allt ofta möter, kanske främst i skönlitteraturen.

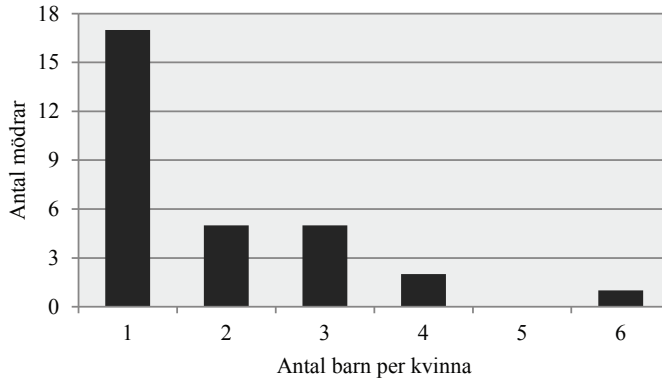
Jämfört med hur den gifta gruppen såg ut var inflyttade kvinnor klart överrepresenterade bland de ogifta mödrarna: bara omkring var tionde ogift mor kom från Borås, medan ungefär var sjätte *gift* mor kom från därifrån. Många ogifta mödrar flyttade ganska snart från staden med sina barn och har då inte kunnat följas längre. Mer än hälften av de utflyttade for till andra städer, särskilt till Göteborg, vilket var en jämförelsevis stor andel.⁴⁵⁷

Bortser man från utflyttade eller tidigt avlidna, fick de ogifta mödrarna i medeltal 1,9 barn. På så vis skiljer sig gruppen markant från de gifta paren: ingen annan grupp med ens i närheten så lågt barnantal kan urskiljas under denna period. Många av de ogifta mödrarna fick bara ett barn, men en del fick fler än så. Fördelningen visas i diagram B.1 nedan. Som synes fanns även ogifta mödrar som fick två, tre eller fyra barn, men på det hela är trenden en helt annan än bland de *gifta* mödrarna vid samma tid.⁴⁵⁸ Det är visserligen inte okänt att ogifta mödrar sällan fick många barn, men resultatet belyser i alla fall hur pass stor spännvidden för gängse barnantal ändå kunde vara vid denna tid.

456. Ogifta förstföderskor var i medeltal 27,0 år och gifta var 27,9 år.

457. 43 ogifta mödrar flyttade permanent från Borås. Av dem flyttade 24 till städer, tolv till övriga Älvsborgs län och tre till övriga Sverige. Fyra emigrerade. Av utflyttade gifta mödrar flyttade omkring en tredjedel till en annan stad.

458. Jfr diagram 3.6 B, kapitel tre.

Diagram B.1. *Ogifta mödrar ordnade efter barnantal. Förstföderskor i Borås 1871–1880*

Källa: Boråskohorten.

Anmärkning: Exklusive mödrar utflyttade från staden eller avlidna inom fem år efter första barnets födelse.

Levde kvinnorna ensamma, med släktingar eller i samboförhållanden? Kyrkböckerna ger långt ifrån fullödig svar på frågan. Ibland framskyntar dock närstående, som exempelvis kan ha följt med en mor och barn när de flyttade till ny adress. Här kan nämnas en ogift fabriksarbeterska med fyra barn som under 1880-talet delade hushåll med sin änkemor på Olstorp i utkanten av staden. I ett annat fall hyrde en kvinna med två barn in sig hos en änka med en ogift vuxen son.⁴⁵⁹ Som diagrammet ovan visar fick en av kvinnorna så mycket som sex barn. Enligt husförhörslängderna flyttade hon (som hade titeln piga) mellan olika adresser, för att på 1880-talet skrivas in under "Utan stadigt hem".

Det är alltså i stadens ogifta familjekonstellationer som man först återfinner fåbarnsfamiljen som ett generellt mönster. Konstaterandet görs dock med försiktighet. De familjekonstellationer som dessa kvinnor och barn ingick i kunde se ut på många sätt: vissa var skrivna med släktingar, andra förefaller ha levt ensamma. Många skaffade ett barn, en del skaffade fler än så. Framför allt kunde familjekonstellationerna dessutom förändras snabbt – för många var stadiet som ogift förälder bara temporärt.

⁴⁵⁹. Liknande exempel beskrivs mer ingående i Daun 2014.

APPENDIX C

Kohortundersökningens socialgrupper. Kategorisering och definitioner

Indelningen av de rekonstruerade familjerna i socialgrupper bygger i praktiken på mannens yrke – eventuell yrkestitel för hustrun anges försvinnande sällan i materialet – men ska ändå ses som ett riktmärke för de ekonomiska och sociala förhållanden som hela hushållet tillsammans både upprätthåll och levde under. Yrke är förstås inte den enda potentiella uppgiften att avgöra socialgruppstillhörighet utifrån, men har här prioriterats, dels eftersom yrket på ett så påtagligt sätt skiljde vissa gruppers levnadshållanden åt och dels för att uppgifter om yrke går att finna för i princip alla gifta vuxna män. Därutöver har vissa epitet såsom adelstitlar eller ”fattig” varit vägledande. I de fall där mannen haft olika yrken som kan föras till skilda socialgrupper, blir det yrke mannen hade under längst tid och framför allt under åren som småbarnsförälder utslagsgivande. Indirekt utgör dessutom Boråskohorterna i sig ett särskilt socialt segment eftersom de består av familjer med *gifta* par.

Indelningen har gjorts på basis av det klassificeringsschema som Tomas Nilson använder i sin avhandling om företagande i Borås och Örebro kring sekelskiftet 1900, men med vissa modifieringar.⁴⁶⁰ Nilson utgår i sin tur från klassificeringsschemat i Margareta Matović avhandling om familjebildning i Stockholm på 1800-talet.⁴⁶¹ Schemat är särskilt anpassat för städernas yrkesgrupper och för den aktuella tidsperioden. De viktigaste korrigeringarna i föreliggande studies klassificeringsschema gentemot Nilsons är att hantverkare (undantaget mästare) placeras i en egen kategori (socialgrupp IV) och att soldater förs till samma grupp som arbetare.

Som alltid vid denna typ av indelningar kan man invända att ett *annat* yrkesklassificeringsschema kanske inte skulle ha gett samma resultat. Med det sagt måste likafullt ett visst system ofrånkomligen väljas. Indelningen ska i första hand visa den socioekonomiska skiktningen mellan grupperna. Det är ändå inte enbart en relativ indelning, som visar gruppernas relation till varandra i termer av

460. Nilson 2004, Bilaga 3.

461. Matović 1984, s. 281-286.

”hög och låg”; i vissa avseenden finns även en artskillnad mellan socialgrupperna, exempelvis i graden av kontroll över arbetet, inkomstförhållanden eller särskiljandet av arbetsplats och hushåll. De fem socialgrupperna återges nedan (för socialgrupp II och V anges även underkategorier).

- I. Överskikt: *Större företagare, högre tjänstemän, akademiker.*
- II. Övre medelskikt: *Mindre företagare, lägre tjänstemän, arbetsledare, hantverksmästare, förmän.*
 - a. Mindre företagare.
 - b. Mindre jordägare.
 - c. Lägre tjänstemän, arbetsledare och förmän.
- III. Lägre medelskikt: *Kontorsbiträden, butiksanställda, kvalificerat servicefolk, kommunalt anställda.*
- IV. Hantverkare: *Arbetare med hantverkartitel, gesäller och övriga hantverkare.*
- V. Arbetare: *Arbetare med preciserad arbetsuppgift, fabriksarbetare, ospecificerade arbetare, tjänstefolk, soldater.*
 - a. Ospecificerade arbetare och fabriksarbetare, tjänstefolk.
 - b. Icke-jordägande bönder och lantarbetare.
 - c. Arbetare med preciserad arbetsuppgift.
 - d. Soldater.

I socialgrupp V (Arbetare) tillhör den stora merparten av kohortmedlemmarna underkategorierna V:a och V:c. Till kategorin V:a förs stadens arbetskarlar, grovarbetare, drängar och liknande ospecificerade titlar. Dit förs även yrkesbeteckningar med suffixet *arbetare*, till exempel fabriksarbetare och skomakeriarbetare. Mer precisa yrkestitlar som vävlagare, spinnare eller filare tillfaller kategori V:c.

Gränsdragningen mellan socialgrupp IV och V:c görs inte helt utan svårigheter. Exempelvis har murare, snickare och skräddare förts till socialgrupp V:c och inte till hantverkargruppen, eftersom yrkestiteln inte står i relation till exempelvis *mureriarbetare* eller *snickeriarbetare* (de titlarna förekommer överhuvudtaget inte). Det

kan jämföras med yrkestitlar som garvare och färgare (socialgrupp IV), respektive garveriarbetare och färgeriarbetare (socialgrupp V).

Socialgrupperna II och III – övre och lägre mellanskikt – åtskiljer sig bland annat genom att merparten av de förstnämnda driver en rörelse eller leder andras arbete, till exempel handelsmän, hantverksmästare eller hemmansägare. Till socialgrupp I räknas exempelvis fabrikörer, höga tjänstemän i staden samt läkare och akademiker.

Utöver dessa exempel har noggranna avvägningar har gjorts från fall till fall, på basis av annan information i källorna samt relevant litteratur.

APPENDIX D

Diagram- kart och tabellbilaga

Tabell D.1. Allmänt födelsetal i Sveriges städer, landsbygd samt Borås. Tioårsmedeltal, promille

	Sv. landsbygd	Sv. städer	Borås
1821/1830	35	32	
1831/1840	32	29	26,1
1841/1850	31,3	29,4	23,5
1851/1860	32,8	32,6	28,6
1861/1870	31,2	33,0	31,1
1871/1880	30,2	32,1	29,1
1881/1890	28,7	31,1	31,7
1891/1900	27,2	27,1	32,8
1901/1910	25,7	25,9	31,1
1911/1920	22,7	20,5	25,1
1921/1930	18,8	14,7	19,0

Källa: HSfS 1, tabell 29; *Statistisk årsbok för Sverige*, 1914, tabell 18; BS, tabell 7; *Be-folkningsrörelsen 1921–1930*, tabell C.

Anmärkning: Landsbygd = Sverige exkl. städer.

Anmärkning: Talen för Borås "1831/1840" avser endast 1838–1840 och "1911/1920" endast 1911–1915.

Tabell D.2. Folkmängd i Borås och Älvsborgs läns landsbygd 1830–1930

År	Borås	Älvsborgs läns landsbygd
1830	2194	189 342
1850	2733	236 164
1870	3251	266 489
1890	8106	255 431
1910	21 541	247 013
1930	38 235	231 351

Källa: BS, tabell 1; HSfS 1, tabell 6, 13.

Tabell D.3. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i socialgrupperna V:a och V:c. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 respektive 1905–1912. Promille

	20-24 år	25-29 år	30-34 år	35-39 år	40-44 år
Kohorten 1871-1880. Grupp V:a	618	497	440	349	165
Kohorten 1871-1880. Grupp V:c	578	474	397	264	167
Kohorten 1905-1912. Grupp V:a	550	343	224	147	51
Kohorten 1905-1912. Grupp V:c	519	309	198	112	54

Källa: Boråskohorterna.

Tabell D.4. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i socialgrupp V, med hänsyn till kvinnans giftermålsålder. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 respektive 1905–1912. Promille

	30-34 år	35-39 år	40-44 år
Kohorten 1871-1880. Gift före 25	386	332	117
Kohorten 1871-1880. Gift efter 25	448	329	179
Kohorten 1905-1912. Gift före 25	177	93	45
Kohorten 1905-1912. Gift efter 25	259	173	57

Källa: Boråskohorterna.

Tabell D.5. Fabriksarbetarnas andel av folkmängden i tre städer 1880 och 1890

	1880	1890
Borås	15%	20%
Göteborg	6%	5%
Halmstad	7%	8%

Källa: BISOS D, 1880–1884 och 1887–1891, båda tabell 7 och HSFS 1, tabell 12.

Anmärkning: Antal fabriksarbetare. 1880: Borås 716, Göteborg 4256, Halmstad 630; 1890: Borås 1639, Göteborg 5132, Halmstad 995.

Tabell D.6. Fem familjers utgifter för mat under en månad. Marks härad 1894

Familj	Utgifter för mat	Matkostnad per person	Ungefärlig hushållsstorlek
# 1	57 kr/mån.	13 kr/person	2 vuxna, 3-4 små barn
# 2	45 kr/mån.	10 kr/person	3 vuxna, 3 små barn
# 3	26 kr/mån.	< 5 kr/person	Minst 6 (varav minst ett litet barn)
# 4	69 kr/mån.	10 kr/person	8 (varav ca 5 vuxna, ca 2 barn)
# 5	40 kr/mån.	13 kr/person	2 vuxna, 1 barn/ ungdom

Källa: af Geijerstam 1895.

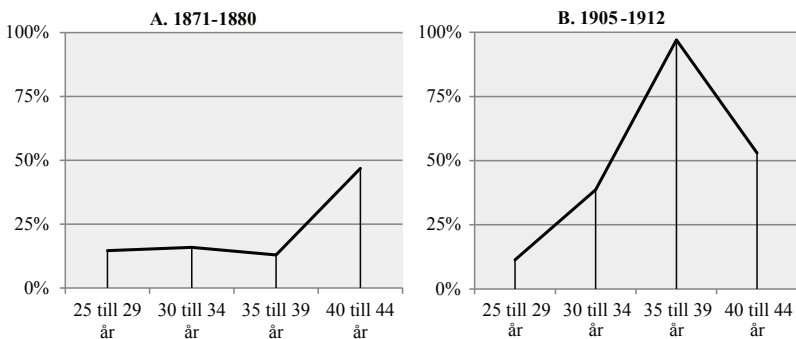
Anmärkning: Samma som för tabell 6.4, kapitel sex.

Tabell D.7. Trångboddhet i arbetarhushåll på 1890-talet. Antal personer per rum

Viskafors, Marks härad (1894)	2.3
Rydal, Marks härad (1894)	3.0
Spinneriarbetare i Stockholm (1893)	2.6

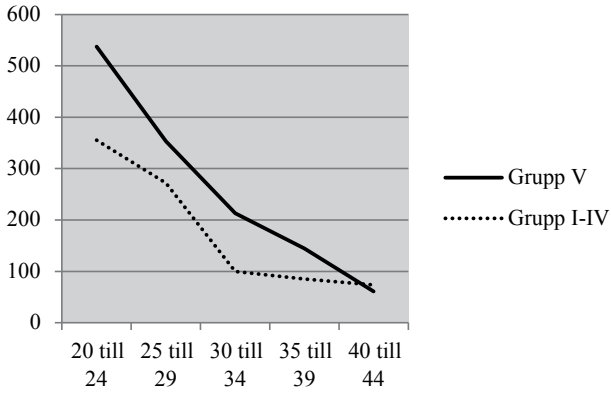
Källa: af Geijerstam 1894 och 1895.

Anmärkning: Köket räknas som ett rum. Kök delat med grannar räknas som ¼ rum.

Diagram D.1 A och B. Relativ skillnad i åldersspecifika äktenskapliga fruktsamhetstal mellan socialgrupp V och socialgrupp I-II, där socialgrupp I-II motsvarar 0%. Familjer bildade i Borås 1871-1880 (A) och 1905-1912 (B)

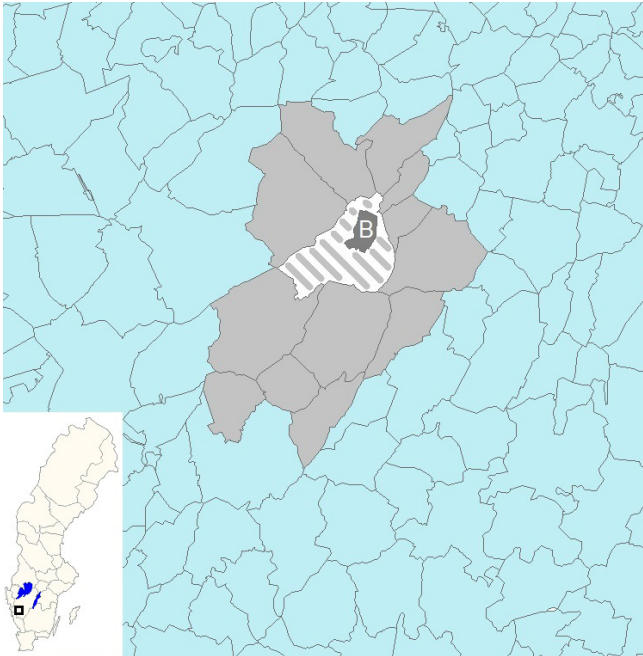
Källa: Boråskohorterna.

Diagram D.2. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor födda på landsbygden i Älvsborgs län, fördelat på två socialgrupper (I–IV och V). Familjer i Borås, bildade 1905–1912. Promille

Källa: Boråskohorterna.

Karta D.1. Födelseförsamlingar i migrationskohorten

Karta D.2. "Karta öfver Borås stad med omgifningar: upprättad år 1887 af Borås ingenjörbyrå"

Källa: Borås stadsarkivs hemsida (Beskuren).

Vid samma tid som kartan ritades beskriver landshövdingen i Älvsborgs län Borås på följande vis: "[Till Borås hör] 5 förstäder, Norrbygårde, Östra Haga, Lugnet, Lidaholm med Daltorp och Brodal, hvilka, belägna utom stadsplanen vid stadens utkanter, äro bebygda med omkring 400 boningshus, med en der bosatt befolkning af omkring 5,000 invånare, som består företrädesvis af arbetare." (BiSOS H, 1886–1890, s. 29)

English Summary

THE PATH TOWARDS THE MODERN FAMILY: FERTILITY IN THE EXPANDING INDUSTRIAL TOWN OF BORÅS, CIRCA 1830–1930

Introduction

In the late 19th and early 20th century, fertility declined dramatically throughout the Western world, Sweden included. In this thesis, this process, which is called the “fertility transition”, is studied in a long-term perspective, as it focuses on both the drop in fertility and the process that led towards it. The thesis analyzes how fertility and family formation were affected by the changing conditions for families in developing industrial urban areas, using the Swedish town of Borås as a case study. The overall purpose is to shed further light on and try to explain the development of fertility and family formation in the expanding towns during the second half of the 19th and the early 20th century, and the assumption that fertility levels rose just before the great decline forms the basis of the study. In what way and why did the demographic patterns of childbirth change in the urban population, and what overall picture of the path leading to the advance of the modern family does this process give?

Structure

The thesis is divided into seven chapters. The first chapter introduces the research problem, along with previous research, theories, methods, and source material used in the study. In the second chapter, the demographic development in Borås and its surroundings is

studied in relation to regional patterns. Chapters three and four are based on a family reconstitution of households in Borås (see below) and analyze how fertility levels changed over time, and how they differed among different parts of the population, during the period circa 1830–1930. The fifth chapter focuses on migration to Borås, and the sixth analyzes the household-level socioeconomic conditions in the town. In the seventh and last chapter, the main results of the thesis are summarized in a concluding discussion.

Research question and theoretical approaches

The basis of the study is in the quite unexpected observation that the births of children seem to have increased in some urban populations just prior to the great fertility decline. In the mid-19th-century, the crude birth rate in Swedish towns superseded the corresponding rate for rural Sweden, and remained at a higher level until the turn of the 20th century. Furthermore, in the latter part of the 19th century, during the urban and industrial breakthrough, urban population growth in Sweden was increasingly generated by a high number of births (in relation to the number of deceased) rather than by migration. These observations are significant as previous studies have stated that the fertility transition began in urban populations.

If a temporary rise in fertility just prior to the transition to smaller families can be shown, it would mean that the same conditions that caused the breakthrough of the modern family pattern could have had the opposite effect in an initial stage. The decline in fertility would also have been much sharper, since it started from a temporary and unusually high level. Furthermore, it would indicate that previous research on the fertility transition, with its focus on only a single turning point, has studied the transition to the modern family relative to a demographic exception. Consequently, the transition to the modern family could instead be understood to be a longer process, with more than one possible breakpoint, and thus, with a variety of demographic patterns of fertility. Therefore, not only would the fertility *decline* be of interest, but also the conditions which preceded it and from which it emerged.

A study of how fertility changed during a period of far-reaching social transformation cannot only be undertaken on an aggregated population level. It must necessarily also consider the *families*, i.e. the children, parents, and their relationship, as well as how their conditions changed in the emerging urban and industrial society. What opportunities for family formation, to have children, and to make a decent living were made possible due to the social transformation which took place during the period studied?

Inspired by the discussion on whether economy, culture, or biology set the limits for the fertility rate of a certain population, the study is theoretically based on the model of the economic cycle of the family, as applied to urban, early-industrial families: i.e. a family's labor was organized in an effort to balance its members' ability to work and its need of resources in different family-level life-cycle stages. This perspective is discussed in conjunction with the theory of changing directions in family wealth-flows associated with demographer Eric Caldwell, and further developed by George Alter. The fertility decline was influenced by the fact that more of the families' resources were invested in their children. Before this point, the situation was the opposite: children worked to provide for the family and were expected to take responsibility for their parents when they grew older. The flow of resources did, in other words, go from child to parent, and consequently, did not motivate stricter fertility control. When the flow later changed direction, going instead from parent to child, it became more viable to attempt to restrict the number of children.

The area studied

The area of study in this thesis is the town of Borås in Älvsborg County, located in the western part of Sweden. In the late 19th century and onwards, Borås grew rapidly, predominantly due to its burgeoning textile industry. By the 1930s, Borås had become one of Sweden's largest towns, as the population had increased by a factor of ten since the mid-1800s. The rural district surrounding Borås is called

Sjuhäradsbygden.¹ This district was, just like Borås, characterized by textile production: throughout the 19th century, by commercial domestic weaving for entrepreneurs (a system with proto-industrial characteristics), and from the mid-19th-century, also by industrial textile production.

Method

The population of Borås is studied by method of family reconstitution. Using data from parish registers, three family cohorts have been constructed, which represent three different time-periods. The families can thus be studied longitudinally. Each cohort is based on married women in Borås who had their first child in either 1831-1839, 1871-1880, or 1905, 1910, and 1912. Births of children, marriages, deaths, migration, and more, have been recorded for each mother until at least her 45th birthday. Additional sources used include censuses, folklore and workers' memoirs, and contemporary public statistics.

Results

In a wider, regional perspective, the population development in Borås can be understood in conjunction with two more general developments. The town was a part of a western-Swedish demographic pattern, with high marital fertility, within which Älvsborg County was typical. Borås was also an example of the rapidly increasing population growth that many commercial and industrial towns experienced during the late 19th century; this growth was based on a surplus of both born children and in-migration (see Diagram 2.2). Despite the population growth, the proportion of married people in Borås who were younger than 50 years old stayed comparatively constant between 1860 and 1920 (see Diagram 2.4 A).

Based on the cohorts of families in Borås formed in 1831-1839, 1871-1880, and 1905-1912, two key conclusions have been drawn.

1. The *Sjuhäradsbygden* area consists of seven hundreds (administrative districts) in the southern half of Älvsborg County.

Firstly, the fertility levels in Borås were drastically altered also *before* the transition to smaller families. Considering the degree of change, fertility can hardly be seen as natural prior to the decline, i.e. unaffected by fertility control. Secondly, by the end of the 19th century, fertility in Borås was very high. Thus, even though the fact that the fertility rates increased is of relevance, the really remarkable result is how exceptionally *high* the rates were.

The average number of children born per married mother rose from 4.1 in the first cohort to 5.4 in the following. Subsequently, the number fell to 3.4 in the final cohort (see Diagram 3.5). The average age of mothers giving birth to their last child followed this pattern, as did different measures of marital fertility (see Table 3.3 and 3.5, Diagram 3.9). Working class families were responsible for most of the increase from the first to the second cohort. They were also the group with the highest number of children born per mother in the last cohort (see Table 4.6, Diagram 4.2 and 4.3). In addition to the differences between social groups, an interesting dividing line between people born in urban and rural areas was found, where women from rural areas in particular showed higher fertility in the 1871-1880 cohort, and families with men from urban areas showed very low fertility in the 1905-1912 cohort (see Table 4.7, Diagram 4.4 and 4.6). The shift from the comparatively low fertility in the pre-industrial population to the very high levels during the urban and industrial breakthrough was statistically almost as much of a change as the subsequent decline. If the simultaneously increasing survival rate among young children is also taken into account, the number of children in an average family in Borås did not differ *at all* between the 1831-1839 and 1905-1912 cohorts (see Diagram 3.8).

In the late 19th century, fertility had risen compared to the former period in all social groups, but the rise was not as big in all groups. Fertility was highest in the families where the fathers were unqualified laborers. Furthermore, families in which the parents came from a rural background had more children than those with an urban background. Regardless if they were working class or not, families with a mother with an urban background were less likely to contribute to the high fertility levels in the 1871-1880 cohort.

In the early 20th century, fertility had noticeably declined in Borås. However, this stage in the fertility transition was not equal in all parts of the town's population, which resulted in an increase in differences in fertility due to social class. The low fertility rate, which was combined with mothers having their last child at a younger age, was most striking among the higher social strata. Prolonged time intervals between births limited the number of children born. As before, working class families had more children than other social groups. The differences in background – rural or urban – remained, but now families with a man with an urban background had much fewer children and a lower fertility rate.

Discussion

In previous research, the urban elite has been put forward as the forerunner of the modern, two-child family. Although the results from Borås support this view in many ways, another group should also be mentioned, namely the working class families with a rural background who propelled the exceptionally high fertility rate in late-19th-century Borås.

In an environment in which the household was seen as a cooperatively working unit, fertility and family formation could easily be spurred by the supply of work and livelihood positions. In previous studies, home-industrial production in *Sjuhäradsbygden* has been put forward as such an environment, in which children could be put to work at an early age, and young couples could start own households. But these characteristics are also fitting for late-19th-century Borås. The industrial work force grew rapidly, and it also involved young people; more than half of the town's teenagers worked in a factory. The population increased quickly, which indicates that the barriers to making a living and forming a family were comparatively low. The increasing number of employment opportunities might also have given rise to the hope that children would soon be able to provide for the family, especially since the dominant sector in Borås, textile production, was characterized by a high proportion of young, female workers. A family with many children did indeed mean more mouths to feed, but also more hands available

to contribute to the household economy, especially as the children got older. In this regard, the costs associated with children changed within a life-cycle and could later lead to a higher income. In addition, as shown in this thesis, the cost of food could have differed by twice as much between families, even when family-size is taken into account. There was, in other words, an economic margin for adjustment, and this margin increased as real wages and standards of living improved.

Urban population growth was possible due to an interaction between the high surpluses of migration and births. More than four-fifths of the adult population of Borås was in-migrated. In this way, Borås was very much affected by its surrounding area. Besides the discrepancy in fertility levels among social groups, a dividing line was also, as mentioned, evident between people born in urban and rural areas. A typical inhabitant of Borås had originally migrated from a home without land in *Sjuhäradsbygden*, often only a day's walk from the town. These migrants had hardly lived anywhere else before they settled in Borås. They were thus geographically and socially a homogenous group, who likely strongly accepted the idea of the household as a cohesive working unit.

The processes of urbanization and industrialization continued into the 20th century, and required that people, in their adaptation to urban life, had to find new attitudes to the family's role in society, as well as to the relationship between family members. A continued demand for labor, as well as greatly improved real wages, meant that more and more parents saw the possibility of another, richer future for them and, especially, for their children. The increase in real wages made the position when the family had many small children in the household less economically vulnerable. In a family life-cycle perspective, both parents and their children could benefit from a stricter limiting of births. Children's work became less important for the household economy, but instead basic consumption needs increased. Because of this shift, more resources (time and money) were focused on each child, with the demographic effect that the parents decided to have fewer children. The transformation in the flow of wealth from parent to child required that people were able to see a brighter future, which made efforts for the future more

meaningful, even if the efforts did not necessarily have an immediate effect.

The driving force behind the shifting fertility levels of the period studied was not comprised of one single factor. In fact, there were many. For instance, trace dependent demographic patterns of town dwellers from rural areas can be seen as a cultural factor and the connection to labor and the economic cycle of the family as a socioeconomic factor. The fluctuating fertility levels in Borås throughout the period studied show that urbanization and industrialization did not necessarily have the same effects on fertility and family formation, and were dependent on, for example, which groups or which parts of a longer process that are studied. By expanding the time horizon to include the generations before the fertility decline, a dynamic process emerges, with a temporary rise in fertility just prior to the decline. For a more accurate picture of the path towards the modern family, the concept of fertility transition should also include the complex processes which preceded, but also paved the way, for the fertility decline.

FÖRKORTNINGAR

BiSOS: Bidrag till Sveriges officiella statistik

BS: *Borås statistik*, Borås 1921 [på uppdrag utarbetad av K. G. Nilsson]

DDB: Demografiska databasen, Umeå universitet

HSfS 1: *Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning*, 2 uppl., Statistiska centralbyrån. Stockholm 1969

IFGH: Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola

SOS: Sveriges officiella statistik

SVAR/RA: Svensk arkivinformation, Riksarkivet

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, Göteborg
Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola (IFGH):
Folkminnesuppteckningar

Svensk arkivinformation, Riksarkivet (SVAR)

1860 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna

1880 års folkräkning: Primärmaterial, utdrag ur husförhörslängderna

1900 års folkräkning: Församlingsboksutdrag

”Folkräkningar/Sveriges befolkning”: 1880, 1890, 1900 och 1910.
(Webbadress: sok.riksarkivet.se/folkrakningar)

Demografiska databasen, Umeå universitet (DDB), ”Tabellverket på nätet”

(Webbadress: rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk/Start)

Folkmängdsformulär

Medicinhistoriska databasen

(Webbadress: ep.liu.se/databases/medhist/)

Årsberättelser från provinsialläkare

CD-skivor

Födda i Sjuhärad: Vedens härad, Borås släktforskare

Sveriges befolkning 1890, Riksarkivet och Sveriges släktforskarförbund, 2003

Arkiv digital

Kyrkböcker för berörda år i nedanstående församlingar. Länsbokstav inom parentes.

Alingsås stadsförs. (P)	Hede (O)
Almesåkra (F)	Helsingborgs stadsförs. (M)
Ambjörnarp (P)	Hillared (P)
Barne-Åsaka (R)	Hjärtum (O)
Berghem (P)	Hol (P)
Bollebygd (P)	Holsljunga (P)
Borgstena (P)	Horred (P)
Borås (P)	Hyssna (P)
Bredared (P)	Håcksvik (P)
Broddarp (P)	Hällstad (P)
Broddetorp (R)	Härna (P)
Brämhult (P)	Hössna (P)
Bäve (O)	Ingatorp (F)
Dannike (P)	Jönköping Västra (F)
Daretorp (R)	Jönköping Östra (F)
Falköpings stadsförs. (R)	Kalv (P)
Filipstad (S)	Karlsborg (R)
Fristad (P)	Karlstads stadsförs. (S)
Fritsla (P)	Kinna (P)
Fåglum (R)	Kinnarumma (P)
Fänneslunda (P)	Kristianstads stadsförs. (L)
Gideå (Y)	Kroppa (S)
Gillberga (S)	Källered (O)
Gingri (P)	Kölaby (P)
Graninge (Y)	Larv (R)
Grovare (P)	Leksberg (R)
Grude (P)	Lekåsa (R)
Grönahög (P)	Lerbäck (T)
Gunnarsskog (S)	Levene (R)
Gällstad (P)	Lidköping (R)
Göteborgs domkyrkoförs. (O)	Ljungby (G)
Göteborgs Karl Johan (O)	Ljur (P)
Hagshult (F)	Ljushult (P)
Hangelösa (R)	Ljusnarsberg (T)
	Lundby (O)

Långared (P)
 Långhem (P)
 Magra (P)
 Marka (R)
 Mjöbäck (P)
 Mossebo (P)
 Motala (E)
 Munsö (AB)
 Månstad (P)
 Mårdaklev (P)
 Mölltorp (R)
 Nittorp (P)
 Norrköpings St. Olai (E)
 Närunga (P)
 Od (P)
 Odensåker (R)
 Ransberg (R)
 Redslared (P)
 Revesjö (P)
 Roasjö (P)
 Ryda (R)
 Råda (O)
 Rådmansö (AB)
 Rångedala (P)
 Södra Råda (S)
 Sandhult (P)
 Seglora (P)
 Sexdrega (P)
 Siene (P)
 Sjötofta (P)
 Skallsjö (P)
 Skara stadsförs. (R)
 Skephult (P)
 Sköllersta (T)
 Skärv (R)
 Skölvene (P)
 Skövde stadsförs. (R)
 Stenstorp (R)
 Stockholms Maria Magdalena (AB)
 Strängsered (P)
 Surteby (P)
 Svenljunga (P)
 Synnerby (R)
 Södra Ving (P)
 Södra Åsarp (P)
 Tengene (R)
 Toarp (P)
 Torestorp (P)
 Torpa (P)
 Torshälla stadsförs. (D)
 Tranemo (P)
 Tråvad (R)
 Tun (R)
 Tvärred (P)
 Tämta (P)
 Tärby (P)
 Töllsjö (P)
 Ullasjö (P)
 Ulricehamn (P)
 Uddenäs (R)
 Uppsala (C)
 Vadstena (E)
 Varbergs stadsförs. (N)
 Varnum (P)
 Varola (R)
 Vesene (P)
 Vimmerby stadsförs. (H)
 Vinberg (N)
 Väne Åsaka (P)
 Vänersborg (P)
 Vänga (P)
 Värnamo (F)
 Västerås domkyrkoförs. (U)
 Växjö stadsförs. (G)
 Äspered (P)
 Öra (P)
 Örby (P)
 Örgryte (O)
 Örsås (P)
 Östra Frölunda (P)
 Öxabäck (P)
 Öxnevalla (P)

Tryckta källor

Offentligt tryck

Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS)

BiSOS A. Befolkning: 1880 (1:a avd.), 1880 (2:a avd.), 1890 (1:a avd.), 1890 (bihang till 1:a avd.), 1890 (2:a avd.), 1891, 1900 (3:e avd.), 1910.

BiSOS D. Fabriker och manufaktur: 1867–1871, 1872–1876, 1877–1881, 1882–1886, 1887–1891, 1892–1893, 1894–1895, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909 och 1910.

BiSOS H. Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser. Älvsborgs län: 1871–1875, 1876–1880, 1881–1885, 1886–1890, 1891–1895, 1896–1900.

Sveriges officiella statistik (SOS)

Befolkningsrörelsen: Översikt för åren 1911–1920, Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1929.

Befolkningsrörelsen: Översikt för åren 1921–1930, Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1939.

Folkmängden inom administrativa områden, Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1920.

Folkräkningen den 31 december 1920. Del III, Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1926.

Levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914. I, Utredningens huvudresultat. Socialstyrelsen. Stockholm 1921.

Statistisk årsbok för Sverige. Första årgången, Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1914.

Svensk hemindustri. II, Monografier, Socialstyrelsen. Stockholm 1917.

Övriga

Arbetsstatistik II. Undersökning af tobaksindustrien i Sverige, Kommerskollegium. Stockholm 1899 [verkställd av Henning Elmquist].

Borås statistik, Borås 1921 [på uppdrag utarbetad av K. G. Nilsson].

Emigrationsutredningen. Bilaga V: Bygdestatistik, Stockholm 1910 [Gustaf Sundbärg].

Emigrationsutredningen, Bilaga XIII: Allmänna ekonomiska data rörande Sverige, Stockholm 1912 [Gustaf Sundbärg].

Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning, 2 uppl., Statistiska Centralbyrån. Stockholm 1969.

Minnesuppteckningar

Abrahamsson, Inga-Maj (red.), *Torestorp i våra hjärtan*, Torestorp 2007.

Byggnadsarbetarminnen: Snickare och timmermän berättar, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm: Nordiska museet 1950.

Handelsminnen, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm: Nordiska museet 1961.

Jag kan berätta! Arbetarminnen från gamla tiders Sverige, urval av Mats Rehnberg, 1978.

Kommunalarbetarminnen, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm: Nordiska museet 1958.

Verkstadsminnen, redigerad av Mats Rehnberg, Stockholm: Nordiska museet 1953.

Övriga tryckta källor

Ahlberger, Gunnar, *Torestorpabor. 1861–1897: En rekonstruktion av 609 familjer i Torestorps socken, Älvsborgs län*, del II, Göteborg 1992.

Bagge, Gösta, Lundberg, Erik och Svennilson, Ingvar (red.), *Wages in Sweden 1860–1930. 2, Government and municipal services, agriculture and forestry, the general movement of wages in Sweden 1860–1930*, Stockholm 1935.

Dalkvist, Otto, *De svenska industriarbetarnas läge. 1, Med särskild hänsyn till Stockholm och dess arbetareförhållanden*, Stockholm 1899.

af Geijerstam, Gustaf, *Anteckningar om arbetareförhållanden i Stockholm*, Stockholm 1894.

af Geijerstam, Gustaf, *Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad*, Stockholm 1895.

Jörberg, Lennart, *A history of prices in Sweden 1732–1914. Vol. 1, Sources methods, tables*, Lund 1972.

Sundbärg, Gustav, *Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750–1900: Einige Hauptresultate*, Stockholm 1907.

Kartor

Borås stadsarkivs hemsida:

”Karta öfver Borås stad med omgifningar: upprättad år 1887 af Borås ingenjörbyrå”.

Litteratur

- Ahlberger, Christer, *Vävarfolket: Hemindustrin i Mark 1790–1850*, Göteborg 1988. [Ahlberger 1988a]
- Ahlberger, Christer, "Pauperization or proletarianization? Prerequisites and consequences of proto-industrialization in Western Sweden, 1750–1850", i Magnus Mörner och Tommy Svensson (red.), *Classes, strata and elites: Essays on social stratification in Nordic and third world history*, Göteborg 1988. [Ahlberger 1988b]
- Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996.
- Ahlberger, Christer, "Från handelsstad till kurort", *Bygden kring ridvägarna: Årtusenden kring Åsunden*, Ulricehamn 1997.
- Ahlberger, Christer, *Den svenska staden: Vinnare & förlorare*, Stockholm 2001.
- Ahlberger, Christer och Winberg, Christer, "Biologi, medvetet handlande och struktur: En studie av amning, spädbarnsdödlighet och fruktsamhet i två västsvenska samhällen", *Historisk tidskrift*, 1987:3.
- Ahlberger, Gunnar, "1860-talets textilkris i Torestorps socken", *Fässingen*, 1993.
- Ahlberger, Gunnar, *Marks historia. 3. En vävbygd under omvandling 1770 till 1880*, Rydal 2003.
- Ahlin, Lars, *Sjätte munnen*, pocketupplaga, Stockholm 1986.
- Alter, George, *Family and the female life course: The women of Verviers, Belgium, 1849–1880*, Madison 1988.
- Anderson, Barbara A., "Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Western Europe", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European fertility project*, Princeton 1986.
- Andrén, Erik, "Städernas arbetare", i Andreas Lindblom (red.), *Arbetaren i helg och söcken: Kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem*, Stockholm 1943.
- Ankarloo, Bengt, "Sekler av kvinnoliv: 18 svenska kvinnokohorter och deras livscykel förlopp", *Scandia* (vol. 49), 1983:2.
- van Bavel, Jan, "Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium", *Population studies* (vol. 58), 2004:1.
- van Bavel, Jan och Kok, Jan, "A mixed effects model of birth spacing for pre-transition populations: Evidence of deliberate fertility control from nineteenth century Netherlands", *The history of the family* (vol. 15), 2010:2.
- Bengtsson, Tommy och Dribe, Martin, "Deliberate control in a natural fertility population: Southern Sweden, 1766–1864", *Demography* (vol. 43), 2006.

- Bengtsson, Tommy och Dribe, Martin, "The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939", *Demographic research* (vol. 30), 2014.
- Bengtsson, Tommy och Ohlsson, Rolf, "Sveriges befolkning: Myter och verklighet", i Birgitta Furuhausen (red.), *Äventyret Sverige: En ekonomisk och social historia*, Stockholm 1993.
- Berglund, Bengt, *Industriarbetarklassens formering: Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet*, Göteborg 1982.
- Berglund, Bengt, Caldenby, Claes, Johansson, Lars och Olsson, Kent, *Borås stads historia. 2, Industrins och industrisamhällets framväxt 1860–1920*, Lund 2005.
- Berlanstein, Lenard R., *The working people of Paris, 1871–1914*, Baltimore 1984.
- Bjurman, Eva Lis och Olsson, Lars, *Barnarbete och arbetarbarn*, Nordiska museet, Stockholm 1979.
- Bladh, Mats, "Spårbundenhet: Från fysik till historia", *Historisk tidskrift* (vol. 128), 2008:4.
- Bohman, Stina, *Omsorg om livet: Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet*, Uppsala 2010.
- Brembeck, Helene, *Tyst, lydig, arbetsam: Om barnuppfostran på den västsvenska landsbygden*, Göteborg 1986.
- Brown, John C. och Guinnane, Timothy W., "Fertility transition in a rural, Catholic population: Bavaria, 1880–1910", *Population studies: A journal of demography* (vol. 56), 2002:1.
- Brändström, Anders, *"De kärlekslösa mödrarna": Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå*, Umeå 1984.
- Brändström, Anders, Sundin, Jan och Tedebrand, Lars-Göran, "Marriage and urban adaption: Sundsvall and Linköping in XIXth century Sweden", *Annales de démographie historique*, 1999:2.
- Brändström, Anders, Sundin, Jan och Tedebrand, Lars-Göran, "Two cities: Urban migration and settlement in nineteenth-century Sweden", *The history of the family* (vol. 5), 2000:4.
- Bull, Edvard, *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd: Tre norske industristrøk*, Oslo 1958.
- Caldwell, John, *Theory of fertility decline*, London 1982.
- Cameron, Rondo, *Världens ekonomiska historia: Från urtid till nutid*. Svensk utgåva, Lund 2001.
- Carlsson, Gösta, "The decline of fertility: Innovation or adjustment process", *Population studies: A journal of demography* (vol. 20), 1966:2.
- Carlsson, Sten, "Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället", *Turun historiallinen arkisto* (vol. 28), 1973.

- Casterline, John, "Diffusion processes and fertility transition: Introduction", i John Casterline (red.), *Diffusion processes and fertility transition: Selected perspectives*, Washington 2001.
- Chayanov, Alexander, *On the theory of peasant economy*. Engelsk utgåva redigerad av Daniel Thorner, Madison 1986.
- Claesson, Stig, *Västgötalagret*, pocketutgåva, Stockholm 1978 [1965].
- Clark, Gregory och Cummins, Neil, "Urbanization, mortality, and fertility in Malthusian England", *American economic review* (vol. 99), 2009:2.
- Clark, Gregory och Hamilton, Gillian, "Survival of the richest: The Malthusian mechanism in pre-industrial England", *The journal of economic history* (vol. 66), 2006.
- Cleland, John och Wilson, Christopher, "Demand theories of the fertility transition: An iconoclastic view", *Population studies: A journal of demography* (vol. 41), 1987:1.
- Coale, Ansley J., "The demographic transition", *International population conference: Liege 1973*, del 1, Liege 1973.
- Coale, Ansley J. och Watkins, Susan C. (red.), *The decline of fertility in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European fertility project*, Princeton 1986.
- Cornell, Lasse, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890: Arbetet, levnadsförhållanden, rekrytering*, Göteborg 1982.
- Curtis, Stephan, "Nutrition and scarlet fever mortality during the epidemics of 1860–90: The Sundsvall region", *Social history of medicine* (vol. 17), 2004:2.
- Daun, Johannes, "Att bygga bort ohälsa: Dödlighet, vatten och avlopp i det tidiga industrisamhället", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (vol. 66), 2013. [Daun 2013a]
- Daun, Johannes, "Bland banvakter, pigor och lokputsare: Framväxten av ett stationssamhälle i Nässjö 1860–1900", i *Spår 2013: Sveriges Järnvägmuseums årsbok*, Gävle 2013. [Daun 2013b]
- Daun, Johannes, "Ogift mor som person och kategori", i Maria Sjöberg (red.), *Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora*, Göteborg 2014.
- Davis, Kingsley, "The theory of change and response in modern demographic history", *Population index* (vol. 29), 1963:4.
- Dribe, Martin, "Demand and supply factors in the fertility transition", *European review of economic history*, 2009:1.
- Dribe, Martin och Scalone, Francesco, "Detecting deliberate fertility control in pre-transitional populations: Evidence from six German villages, 1766–1863", *European journal of population* (vol. 26), 2010:4.

- Dribe, Martin och Scalone, Francesco, "Social class and net fertility before, during, and after the demographic transition: A micro-level analysis of Sweden 1880–1970", *Demographic research* (vol. 30), 2014.
- Edvinsson, Sören, *Den osunda staden: Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall*, Umeå 1992.
- Edvinsson, Sören, "Att ha omsorg om sina barn: Traditionens och miljöns betydelse för spädbarnsdödlighet", i Anders Brändström (red.), *Befolkningshistoriska perspektiv: Festskrift till Lars-Göran Tedebrand*, Umeå 2004.
- Edvinsson, Sören, Brändström, Anders, Rogers, John och Broström, Göran, "High-risk families: The unequal distribution of infant mortality in nineteenth-century Sweden", *Population studies: A journal of demography* (vol. 59), 2005:3.
- Eriksson, Ingrid och Rogers, John, *Rural labor and population change: Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century*, Uppsala 1978.
- Forssell, Nils, *Borås stads historia*, del II, Borås 1953.
- Frykman, Jonas, "Sexual intercourse and social norms", *Ethnologia Scandinavica: A journal for Nordic ethnology*, 1975.
- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Band 3, Den agrara revolutionen: 1700–1870*, Stockholm 2000.
- Gadd, Carl-Johan och Johansen, Hans Christian, "Scandinavia, 1750–2000", i Eric Vanhaute, Isabelle Devos och Thijs Lambrecht (red.), *Making a living: Family, labour and income*, Turnhout 2011.
- Gaunt, David, "Familj, hushåll och arbetsintensitet: En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige", *Scandia* (vol. 42), 1976:1.
- Gaunt, David, "Pre-industrial economy and population-structure: Elements of variance in early modern Sweden", *Scandinavian journal of history* (vol. 2), 1977.
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Stockholm 1983.
- Giddens, Anthony, *A contemporary critique of historical materialism. Vol. 1, Power, property and the state*, London 1981.
- Goody, Jack, *The European family: An historico-anthropological essay*, Oxford 2000.
- Granlund, John, "Avlöningsformer", i Andreas Lindblom (red.), *Arbetaren i helg och söcken: Kulturhistoriska studier. II, Vardag och fest*, Stockholm 1944.
- Gutmann, Myron P. och Leboutte, René, "Rethinking protoindustrialization and the family", *The journal of interdisciplinary history* (vol. 14), 1984:3.
- Gutmann, Myron P. och Watkins, Susan C., "Socio-economic differences in fertility control: Is there an early warning system at the village level?", *European journal of population* (vol. 6), 1990:1.
- Gårdlund, Torsten, *Industrialismens samhälle*, Stockholm 1942.

- Göransson, Anita, *Från familj till fabrik: Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*, Lund 1988.
- Göransson, Anita, "Från hushåll och släkt till marknad och stat", i Birgitta Furuhausen (red.), *Äventyret Sverige: En ekonomisk och social historia*, Stockholm 1993.
- Hallberg, Erik, *Havrefolket: Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770–1930*, Göteborg 2013.
- Hallerdt, Björn, *Leva i brukssamhälle: En studie över sociala relationer vid Surahammars bruk 1845–1920*, Stockholm 1957.
- Hartman, Mary S., *The household and the making of history: A subversive view of the Western past*, Cambridge 2004.
- Hayen, Mats, *Stadens puls: En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm 1760–1830*, Stockholm 2007.
- Heckscher, Eli F., *Svenskt arbete och liv: Från medeltiden till nutiden*, Stockholm 1941.
- Hellspong, Mats och Löfgren, Orvar, *Land och stad: Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, 2 uppl., Malmö 1994.
- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan: Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*, Stockholm 1983.
- Hofsten, Erland, *Svensk befolkningshistoria: Några grunddrag i utvecklingen från 1750*, ny utgåva, Stockholm 2001.
- Hörsell, Ann, *Borgare, smeder och änkor: Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850*, Uppsala 1983.
- Johansen, Hans Christian, "Migration into and out of the Danish city of Odense", i Ad van der Woude, Akira Hayami och Jan de Vries (red.), *Urbanization in history: A process of dynamic interactions*, Oxford 1990.
- Jungen, Rune, *Vävarstad i uppror: Arbetarrörelsen i Borås 1880–1920*, Stockholm 1978.
- Junkka, Johan och Edvinsson, Sören, "Gender and fertility within the free churches in the Sundsvall region, Sweden, 1860–1921", *The history of the family*, 2015.
- Karlsson, Lynn, *Mothers as breadwinners: Myth or reality in early Swedish industry?*, Uppsala papers in economic history. Research report, 39, Uppsala 1995.
- Kirk, Dudley, "Demographic transition theory", *Population studies: A journal of demography* (vol. 50), 1996:3.
- Kling, Sofia, *Vi våga ej helt leva: Barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstransitionen*, Umeå 2007.
- af Klintberg, Bengt och Zetterholm, Finn, *Svensk folkpoesi*, 3 uppl., Stockholm 1977.

- Knodel, John, "Town and country in nineteenth-century Germany: A review of urban-rural differentials in demographic behavior", *Social science history* (vol. 1), 1977:3.
- Knodel, John, "European populations in the past: Family-level relations", i Samuel H. Preston (red.), *The effects of infant and child mortality on fertility*, New York 1978.
- Knodel, John, *Demographic behavior in the past: A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge 1988.
- Kok, Jan och van Bavel, Jan, "Stemming the tide: Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition, 1845–1945", i Renzo Derosas och Frans van Poppel (red.), *Religion and the decline of fertility in the Western world*, Dordrecht 2006.
- Kronborg, Bo och Nilsson, Thomas, *Stadsflyttare: Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870–1910*, Uppsala 1975.
- Kälvemark [Ohlander], Ann-Sofie, "Att vänta barn när man gifter sig: Föräktenskapliga förbindelser och giftermålsmönster i 1800-talets Sverige", *Historisk tidskrift* (vol. 97), 1977.
- Larsson, Daniel, *Den dolda transitionen: Om ett demografiskt brytningsskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Göteborg 2006.
- Larsson, Daniel, *Vid fallen: Om Trollhättebygdens historia*, Trollhättan 2011.
- Levin, Hjärdis, *Masken uti rosen: Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910, propaganda och motstånd*, Umeå 1994.
- Liliequist, Marianne, *Nybyggarbarn: Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*, Umeå 1991.
- Lilja, Kristina och Bäcklund, Dan, "To navigate the family economy over a lifetime: Life-cycle squeezes in pre-industrial Swedish towns", *European review of economic history* (vol. 17), 2013:2. [Lilja och Bäcklund 2013a]
- Lilja, Kristina och Bäcklund, Dan, "To depend on one's children or to depend on oneself: Savings for old-age and children's impact on wealth", *The history of the family* (vol. 18), 2013:4. [Lilja och Bäcklund 2013b]
- Lilja, Sven, "Urbanisering i långtidsperspektiv: Några teorier och ett empiriskt exempel", *Scandia* (vol. 56), 1990:2.
- Lindström, Jonas, *Distribution and differences: Stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, Uppsala 2009.
- Lithell, Ulla-Britt, *Breast-feeding and reproduction: Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden*, Uppsala 1981.
- Lithell, Ulla-Britt, "Amning och äktenskaplig fruktsamhet", *Historisk tidskrift*, 1988:2.

- Livi-Bacci, Massimo, "Social-group forerunners of fertility control in Europe", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European fertility project*, Princeton 1986.
- Lundh, Christer, "Servant migration in Sweden in the early nineteenth century", *Journal of family history* (vol. 24), 1999:1.
- Lundh, Christer, "The geography of marriage: Regional variations in age at first marriage in Sweden, 1870–1900", *Scandinavian journal of history* (vol. 38), 2013:3.
- Lundh, Christer och Kurosu, Satomi et al, *Similarity in difference: Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*, Cambridge, Massachusetts 2014.
- Lundh, Christer, Schön, Lennart och Svensson, Lars, "Regional Wages in Sweden 1860–1914", i Christer Lundh, Jonas Olofsson, Lennart Schön och Lars Svensson (red.), *Wage formation, labour market institutions and economic transformation in Sweden 1860–2000*, Stockholm 2004.
- Lundqvist, Pia, *Marknad på väg: Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864*, Göteborg 2008.
- Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*, Umeå 2005.
- Lynch, Katherine A., "The European marriage pattern in the cities: Variations on a theme by Hajnal", *Journal of family history* (vol. 16), 1991:1.
- Lynch, Katherine A., *Individuals, families, and communities in Europe, 1200–1800: The urban foundations of Western society*, Cambridge 2003.
- Magnusson, Thomas, *Det militära proletariatet: Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle*, digital uppl., Göteborg 2006.
- Malthus, Thomas Robert, *En avhandling om befolkningsslagen*, svensk översättning med efterskrift av Jan Bohlin, Göteborg 2012 [1798].
- Markkola, Pirjo, "Familjen behöver ett hem: Arbetarfamiljer, boendeförhållanden och bostadspolitiska målsättningar i sekelskiftets Tammerfors", i Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, Helsingfors 1991.
- Mason, Karen O., "Explaining fertility transitions", *Demography* (vol. 34), 1997:4.
- Matović, Margareta, *Stockholmsäktenskap: Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, Stockholm 1984.
- Matović, Margareta, "Den ensammas lott: Om ensamstående kvinnor i 1800-talets Stockholm", i Birgit Sawyer och Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier: En bok till Gunhild Kyle*, Göteborg 1987.
- Mendels, Franklin F., "Social mobility and phases of industrialization", *The journal of interdisciplinary history* (vol. 7), 1976:2.

- Molitoris, Joseph, *Life and death in the city: Demography and living standards during Stockholm's industrialization*, Lund 2015.
- Molitoris, Joseph och Dribe, Martin, "Ready to stop: Socioeconomic status and the fertility transition in Stockholm, 1878–1926", *Economic history review*, 2016.
- Moreels, Sarah och Matthijs, Koen, "Marrying in the city in times of rapid urbanization", *Journal of family history* (vol. 36), 2011:1.
- Morell, Mats, "Diet in Sweden during industrialization, 1870–1939: Changing trends and the emergence of food policy", i John Burnett och Derek J. Oddy (red.), *The origins and development of food policies in Europe*, London 1994.
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia. Band 4, Jordbruket i industrisamhället: 1870–1945*, Stockholm 2001.
- Moring, Beatrice, "Geographic and social differences in age at marriage and fertility in Finland during the 18th and 19th centuries", i Christer Lundh (red.), *Demography, economy and welfare*, Lund 1995.
- Nilson, Tomas, *Framgång och vår herre: Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890–1920*, Göteborg 2004.
- Nilsson, Bo G., *Folkhemmets arbetarminnen: En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadskildringar*, Stockholm 1996.
- Nilsson, Hans, *Mot bättre hälsa: Dödlighet och hälsoarbete i Linköping 1860–1894*, Linköping 1994.
- Nilsson, Hans och Tedebrand, Lars-Göran, *Familjer i växande städer: Strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840–1940*, Umeå 2005.
- Nilsson, Lars, "Öst och väst i Sveriges urbana historia 1800–1900: Försök till en teori om ojämn urbanutveckling", i Thomas Hall (red.), *Städer i utveckling: Tolvtal studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*, Stockholm 1984.
- Nilsson, Lars, *Den urbana transitionen: Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–1980*, Stockholm 1989.
- Nilsson, Lars, *I kvastarnas stad: Två studier i Kalmarområdets 1900-talshistoria*, Stockholm 1992. [Nilsson 1992a]
- Nilsson, Lars, "Urbaniseringens drivkrafter", i Einar Niemi och Hallvard Tjelmeland (red.), *Nyere byhistorie i Norden: En seminarrapport*, Tromsö 1992. [Nilsson 1992b]
- Nilsson, Malin, *Taking work home: Labour dynamics of women industrial homeworkers in Sweden during the second industrial revolution*, Göteborg 2015.
- Norberg, Anders, "Some demographic features of a saw-mill population in the late nineteenth century", i Sune Åkerman (red.), *Chance and change: Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*, Odense 1978.
- Norberg, Anders, "Med betyget på fickan: Den svenska kyrkobokföringen under industrialismens genombrottsskede", *Kyrkohistorisk årsskrift*, 1979.

- Norberg, Anders, *Sågarnas ö: Alnö och industrialiseringen 1860–1910*, Uppsala 1980.
- Nordin, Gabriella och Sköld, Peter, "True or false? Nineteenth-century Sápmi fertility in qualitative vs. demographic sources", *The history of the family* (vol. 17), 2012:2.
- Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm 1938.
- Norman, Hans, *Från Bergslagen till Nordamerika: Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915*, Uppsala 1974.
- Norman, Hans, "Den utomäktenskapliga fruktsamhetens lokala variationer: En fallstudie från Örebro län", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Historieforskning på nya vägar: Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977*, Lund 1977.
- Notestein, Frank W., "Economic problems of population change", *Proceedings of the eighth international conference of agricultural economists*, London 1953.
- Nyberg, Anita, "The social construction of married women's labour-force participation: The case of Sweden in the twentieth century", *Continuity and change* (vol. 9), 1994:1.
- Nygren, Victoria, *Mellan två samhällen: Inflyttat arbetsfolk i Linköping under det förindustriella 1800-talet*, Linköping 2009.
- Nyström, Lars, "Mellan marknad och teknik", Lennart A. Palm, Carl-Johan Gadd och Lars Nyström, *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg 1998.
- Olsson, Lars, "Barnarbete i de svenska tobaksfabrikerna", *Scandia* (vol. 44), 1978:2.
- Olsson, Lars, *Då barn var lönsamma: Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*, Lund 1980.
- Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the child: Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770–1920*, Umeå 2002.
- Palm, Lennart A., *Livet, kärleken och döden: Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, Göteborg 2001.
- Palm, Lennart A., *Borås stads historia. 1, Stad och omland fram till 1800-talets mitt*, Lund 2005.
- Persson, Lennart K., "Stiga vi mot ljuset genom att gräva där vi står?", *Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* (vol. 21), 1982.
- Plymoth, Birgitta, *Fostrande försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabrikstaden Norrköping 1872–1914*, Stockholm 2002.
- van Poppel, Frans och Nelissen, Jan, "The proper age to marry: Social norms and behaviour in nineteenth-century Netherlands", *The history of the family* (vol. 1), 1999:1.

- Prado, Svante, "Nominal and real wages of manufacturing workers, 1860–2007", i Rodney Edvinsson, Tor Jacobson och Daniel Waldenström (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, Stockholm 2010.
- Qvist, Gunnar, *Konsten att blifva en god flicka: Kvinnohistoriska uppsatser*, Stockholm 1978.
- Reher, David, Ortega, José Antonio och Sanz-Gimeno, Alberto, "Intergenerational transmission of reproductive traits in Spain during the demographic transition", *Human nature* (vol. 19), 2008:1.
- Reher, David och Sandström, Glenn, "Dimensions of rational decision-making during the demographic transition: Aranjuez (Spain) revisited", *Historical life course studies* (vol. 2), 2015.
- Reher, David och Sanz-Gimeno, Alberto, "Rethinking historical reproductive change: Insights from longitudinal data for a Spanish town", *Population and development review* (vol. 33), 2007:4.
- Rogers, John, "Social differentials and fertility decline in Uppsala and Västerås 1870–1930: A contribution to the understanding of the fertility transition", i Anders Brändström och Lars-Göran Tedebrand (red.), *Swedish urban demography during industrialization*, Umeå 1995.
- Rondahl, Björn, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910: Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle*, Uppsala 1972.
- Sagnér-Jennervik, Astrid, *Borås i förvandling: Från industrialismens till demokratins genombrott. Perioden 1860–1920*, Borås 1970.
- Sandel, Maria, *Virveln*, Stockholm 1913.
- Sandström, Anna, *Natur och arbetsliv i svenska bygder. I, Götaland*, Stockholm 1908.
- Sandström, Glenn och Vikström, Lotta, "Sex preference for children in German villages during the fertility transition", *Population studies: A journal of demography* (vol. 69), 2015:1.
- Scalone, Francesco och Dribe, Martin, "Socioeconomic status and net fertility in the demographic transition: Sweden in 1900 – a preliminary analysis", *Popolazione e storia* (vol. 11), 2010:2.
- Schultz, T. Paul, "Changing world prizes, women's wages, and the fertility transition: Sweden, 1860–1910", *Journal of political economy* (vol. 93), 1985:6.
- Scott, Joan W. och Tilly, Louise A., "Women's work and the family in nineteenth-century Europe", *Comparative studies in society and history* (vol. 17), 1975:1.
- Secombe, Wally, "Starting to stop: Working-class fertility decline in Britain", *Past and present* (vol. 126), 1990.
- Secombe, Wally, *A millennium of family change: Feudalism to capitalism in Northwestern Europe*, London 1992.

- Secombe, Wally, *Weathering the storm: Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline*, London 1995.
- Shanin, Teodor, *The awkward class: Political sociology of peasantry in a developing society. Russia 1910–1925*, Oxford 1972.
- Sharlin, Allan, "Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition", i Ansley J. Coale och Susan C. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European fertility project*, Princeton 1986.
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt: Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora 2001.
- Sjöberg, Mats, "Kampen för levebrödet: Familj, barn, arbete och skola på den västsvenska landsbygden 1870–1925", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (vol. 35), 1998.
- Sjöstrand, E., "Levnadskostnader", i Joseph Guinchart (red.), *Sveriges land och folk: Historisk-statistisk handbok. Första delen*, 2 uppl., Stockholm 1915.
- Smith, Daniel Scott, "Family limitation, sexual control, and domestic feminism in Victorian America", *Feminist studies* (vol. 1), 1973:3-4.
- Sogner, Sølvi, Randsborg, Hege Brit och Fure, Eli, *Fra stua full til tobarnskull: Om nedgangen i barnetall i norske familier i de siste 200 år, med særlig vekt på perioden 1890–1930*, Oslo 1984.
- Statistisk undersökning angående levnadskostnaderna i Stockholm: Åren 1907–1908*, Stockholms stads statistik, 10. Stockholm 1910.
- Stenflo, Gun Alm, "Parity-dependent fertility in a population with natural fertility in Northern Sweden 1720–1900", *Journal of family history* (vol. 14), 1989:3.
- Stenflo, Gun Alm, *Demographic description of the Skellefteå and Sundsvall regions during the 19th century*, Umeå 1994.
- Sterner, Björn, *Från hemslöjd till storindustri: Sjuhäradsbygdens ekonomiska historia och geografi*, Stockholm 1968.
- Sterner, Björn, *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*, Stockholm 1973.
- Stiernstedt, Marika, "Borgerligt liv i 1800-talets slutskede", i Mats Rehnberg (red.), *Sverige i fest och glädje*, Stockholm 1946.
- Stråth, Bo, *Sveriges historia: 1830–1920*, Stockholm 2012.
- Sundbärg, Gustav, "Land och stad i Sverige från befolkningsstatistisk synpunkt", *Statistisk tidskrift* (vol. 82), 1887:3.
- Szreter, Simon, "The idea of demographic transition and the study of fertility change: A critical intellectual history", *Population and development review* (vol. 19), 1993:4.

- Szreter, Simon, *Fertility, class and gender in Britain, 1860–1940*, Cambridge 1996.
- Söderberg, Johan, "Long-term trends in real wages of labourers", i Rodney Edvinsson, Tor Jacobson och Daniel Waldenström (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, Stockholm 2010.
- Taussi Sjöberg, Marja, *Skiljas: Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet*, Stockholm 1988.
- Thordvaldsen, Gunnar, "Longitudinal sources and longitudinal methods: Studying migration at the Stockholm historical database", i Anders Brändström och Lars-Göran Tedebrand (red.), *Swedish urban demography during industrialization*, Umeå 1995.
- Vikström, Lotta, *Gendered routes and courses: The socio-spatial mobility of migrants in nineteenth-century Sundsvall, Sweden*, Umeå 2003.
- Vikström, Lotta, "I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller? Källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870–1890", *Historisk tidskrift* (vol. 131), 2011:1.
- van de Walle, Etienne, "Fertility transition, conscious choice, and numeracy", *Demography* (vol. 29), 1992:4.
- Warg, Stefan, *Familjen i gruvmiljö: Migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottnisk gruvindustri 1890–1930*, Umeå 2002.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- Winberg, Christer, *Fabriksfolket: Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Göteborg 1989.
- Winberg, Christer, "Älvsborgs län under nyare tid", i Mimi Håkanson (red.), *Älvsborgs län: Historia i gränsbygd*, Vänersborg 1997.
- Winberg, Christer, "Konservatismens gråbygd", *Arbetarstad i förvandling: Borås socialdemokrater 1920–1970*, Borås 1998.
- Winberg, Christer, *Hur Västsverige blev västsvenskt*, 2 uppl., Göteborg 2001 [2000].
- Wrigley, Edward Anthony, *Industrial growth and population change: A regional study of the coalfield areas of North-West Europe in the later nineteenth century*, Cambridge 1961.
- Wrigley, Edward Anthony, *People, cities and wealth: The transformation of traditional society*, Oxford 1987.
- Åkerman, Sune, "En befolkning före den demografiska revolutionen", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Historieforskning på nya vägar: Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977*, Lund 1977.

- Åkerman, Sune, "Människor och miljöer: Synpunkter på ekotypen som forskningsinstrument", *Scandia* (vol. 44), 1978:1.
- Åkerman, Sune, "How did the great decline in fertility start?", i Anders Brändström och Jan Sundin (red.), *Tradition and Transition: Studies in microdemography and social change*, Umeå 1981.
- Åkerman, Sune, "Att studera det som inte händer: Familjeplanering i motvind. Fallet Klövsjö under mellankrigstiden", i Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren*, Stockholm 1983.
- Åkerman, Sune, "Befolkningen som problembarn", i Ronny Ambjörnsson och David Gaunt (red.), *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, Stockholm 1984.
- Åkerman, Sune och Eriksson, Margaretha, "Geografisk och social rörlighet: Resultat från Trestads-studien", *Scandia* (vol. 40), 1974:2.
- Östling, Gösta (red.), *Borås, Svenska stadsmonografier*, Göteborg 1949.

FÖRTECKNING ÖVER DIAGRAM, TABELLER, KARTOR OCH FIGURER

DIAGRAM

- Diagram 1.1.** *Allmänt födelsetal i Sveriges städer i förhållande till övriga landet, per decennium 1821–1930. Relativ skillnad (övriga landet = 0)* 4
- Diagram 1.2.** *Folkmängdens relativa utveckling. Borås och Älvsborgs läns lands bygd 1810–1930. Index (100 = folkmängden år 1810)* 34
- Diagram 2.1.** *Procentuell fördelning mellan Sveriges tätorts- och landsbygdsbefolkning, 1840–1930* 41
- Diagram 2.2.** *Födelsenetto och flyttningsnetto i förhållande till folkmängden. Borås 1870–1915. Promille* 42
- Diagram 2.3.** *Allmänna födelsetal i tre svenska städer 1861–1920. Medeltal per decennium. Promille* 43
- Diagram 2.4 A och B.** *Andel gifta personer yngre eller äldre än 50 år i Borås och Torestorp 1860–1920. Procent av hela befolkningen* 50
- Diagram 2.5 A och B.** *Andel barn och ogifta vuxna i Borås och Torestorp 1860–1920. Procent av hela befolkningen* 51

Diagram 2.6. <i>Hushåll fördelade efter storlek, Borås 1880</i>	55
Diagram 3.1 A, B och C. <i>Fördelning utifrån socialgruppstillhörighet i tre kohorter med familjer i Borås</i>	60
Diagram 3.2 A och B. <i>Social generationsmobilitet bland gifta kvinnor i Borås, familjer bildade 1871–1880 och 1905–1912. Absoluta tal</i>	63
Diagram 3.3. <i>Vigslar i Borås under tre perioder. Procentuell fördelning över årets kvartal</i>	68
Diagram 3.4. <i>Genomsnittlig tidsdifferens (år) mellan parets vigsel och första barnets födelse</i>	73
Diagram 3.5. <i>Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna. Avslutade familjer i Borås, bildade under tre perioder</i>	78
Diagram 3.6 A, B och C. <i>Procentuell fördelning av familjer utifrån deras barnantal. Avslutade familjer i Borås, bildade 1831–1839, 1871–1880 respektive 1905–1912</i>	81
Diagram 3.7. <i>Åldersdifferens (år) mellan makarna i familjer med 0–1 barn. Avslutade familjer i Borås, bildade 1831–1839</i>	83
Diagram 3.8. <i>Barn överlevande upp till fem års ålder, per hundra gifta kvinnor. Avslutade familjer i Borås bildade under tre perioder</i>	85
Diagram 3.9. <i>Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet. Familjer i Borås, bildade under tre perioder. Promille</i>	89
Diagram 3.10 A och B. <i>Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i olika områden i början och mitten respektive i slutet av 1800-talet. Promille</i>	91
Diagram 4.1 A och B. <i>Mödrars ålder vid första och sista barnets födelse för fem socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 samt 1905–1912. Medelvärden</i>	108

Diagram 4.2. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i tre socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1871–1880. Promille	123
Diagram 4.3. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i tre socialgrupper. Familjer i Borås, bildade 1905–1912. Promille	125
Diagram 4.4 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet fördelat efter om hustrun (A) eller båda makar (B) var födda i stad eller på landsbygd. Familjer i Borås, bildade 1871–1880. Promille	127
Diagram 4.5. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor födda på landsbygden i Älvsborgs län, fördelat på två socialgrupper (I–IV och V). Familjer i Borås, bildade 1871–1880. Promille	129
Diagram 4.6 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet fördelat efter om hustrun (A) eller båda makar (B) var födda i stad eller på landsbygd. Familjer i Borås, bildade 1905–1912. Promille	129
Diagram 4.7 A och B. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor som gift sig före respektive efter sin 25-årsdag. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 (A) och 1905–1912 (B). Promille	132
Diagram 5.1. Antal in- och utflyttade i Borås i förhållande till invånarantalet. Femårigt glidande medelvärde 1874–1915	149
Diagram 6.1. Fabriksarbetare i Borås 1867–1915. Absoluta och relativa tal	162
Diagram 6.2. Fabriksarbetare yngre eller äldre än 18 år, Borås 1867–1912. Index där nivån år 1880 = 100	174
Diagram 6.3. Procentuell andel ungdomar under 18 år bland fabriksarbetarna i Borås respektive Sveriges städer. Medelvärde per decennium 1867–1910	174
Diagram 6.4. Procentuell andel fabriksarbetare inom den unga befolkningen i Borås 1880–1910	175

Diagram 6.5. <i>Reallön för arbetare i Sverige vart tionde år 1830–1930. Index där värdet år 1950 = 100</i>	180
Diagram 6.6. <i>Prisutveckling för fläsk och smör i Älvsborgs län och Sverige, 1870–1914. Femårsmedeltal</i>	190
Diagram A.1. <i>Spädbarnsdödlighet i svenska städer och Borås, 1841–1915. Avlidna barn under ett års ålder per tusen levande födda.</i>	214
Diagram B.1. <i>Ogifta mödrar ordnade efter barnantal. Förstföderskor i Borås 1871–1880</i>	222
Diagram D.1 A och B. <i>Relativ skillnad i åldersspecifika äktenskapliga fruktsamhetstal mellan socialgrupp V och socialgrupp I–II, där socialgrupp I–II motsvarar 0%. Familjer bildade i Borås 1871–1880 (A) och 1905–1912 (B)</i>	228
Diagram D.2. <i>Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet bland kvinnor födda på landsbygden i Älvsborgs län, fördelat på två socialgrupper (I–IV och V). Familjer i Borås, bildade 1905–1912. Promille</i>	229
 TABELLER	
Tabell 2.1. <i>Födelsetal på landsbygden 1871–1920. Födda per tusen invånare</i>	45
Tabell 2.2. <i>Äktenskapliga fruktsamhetstal på landsbygden. Älvsborgs län, Södermanlands län och Sverige, 1871–1900. Promille</i>	46
Tabell 2.3. <i>Könsspecifika giftermålstal i förhållande till den ogifta vuxna befolkningens storlek (vuxen = 20 år), Borås 1855, 1880 och 1900. Promille</i>	53
Tabell 3.1. <i>Procentuell fördelning i fem socialgrupper bland kvinnor födda i Borås respektive övriga orter i tre kohorter med familjer i Borås</i>	61
Tabell 3.2. <i>Genomsnittlig ålder (år) vid första giftermålet. Kvinnor och män i Borås under tre perioder</i>	66

Tabell 3.3. <i>Mödrars ålder vid första och sista barnets födelse samt tidsspannet däremellan. Familjer i Borås, bildade under tre perioder. Medelvärden (år)</i>	75
Tabell 3.4. <i>Genomsnittligt antal barn per gift kvinna i avslutade familjer i Sundsvall, Linköping och Mark</i>	79
Tabell 3.5. <i>Åktenskapligt fruktsamhetstal för Borås. Födda barn per tusen gifta kvinnor i åldern 15–44 år</i>	87
Tabell 4.1. <i>Genomsnittlig ålder vid första giftermålet för kvinnor och män i fem socialgrupper. Borås under två perioder</i>	104
Tabell 4.2 A och B. <i>Genomsnittlig ålder vid första giftermålet för kvinnor och män, från stad respektive landsbygd. Borås under två perioder</i>	106
Tabell 4.3 A och B. <i>Moderns ålder vid första och sista barnets födelse, fördelat efter föräldrarnas födelseort. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912. Medelvärden</i>	110
Tabell 4.4. <i>Genomsnittligt tidsintervall (år) mellan syskon. Familjer i Borås bildade 1871–1880 respektive 1905–1912</i>	114
Tabell 4.5. <i>Tidsintervall mellan syskon. Familjer i Borås, bildade under två perioder, fördelade i olika socialgrupper. Medelvärden (år)</i>	115
Tabell 4.6. <i>Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna, fördelat på olika socialgrupper. Avslutade familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912</i>	117
Tabell 4.7. <i>Genomsnittligt antal födda barn per gift kvinna, fördelat efter makarnas födelseort. Avslutade familjer i Borås, bildade 1871–1880 och 1905–1912</i>	120
Tabell 5.1. <i>Födelselän bland Borås vuxna befolkning 1880 och 1890. Invånare över 18 år. Procentuell fördelning</i>	145
Tabell 5.2. <i>De vanligast förekommande födelseförsamlingarna bland Borås vuxna befolkning år 1880</i>	147

Tabell 5.3. <i>Flyttningsfrekvens i Migrationskohorten</i>	152
Tabell 6.1. <i>Arbetare inom tre näringar i Borås 1880, 1890 och 1900</i>	164
Tabell 6.2. <i>Pigors och hantverkares andel av befolkningen i Borås 1855, 1880 och 1890</i>	164
Tabell 6.3. <i>Inkomster och utgifter per månad bland trettio familjer vid Viskafors väveri år 1894</i>	185
Tabell 6.4. <i>Fem familjers utgifter för livsmedel i Mark 1894. Procentuell fördelning mellan sex kategorier</i>	188
Tabell 7.1. <i>Mammans och barnens ålder i en växande familj</i>	206
Tabell A.1. <i>Andel kvinnor med fyra födda barn som födde ett femte barn. Fördelat efter antalet överlevande redan födda barn. Familjer bildade i Borås 1871–1880 och Aranjuez (Spanien) 1871–1950</i>	215
Tabell A.2. <i>Intervall (år) mellan födda barn i två grupper. Familjer bildade i Borås 1871–1880. Medianvärden</i>	216
Tabell A.3. <i>Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i familjer där minst ett barn avlidit innan mamman fyllt 30 år respektive i familjer där alla barn överlevt fram till samma tidpunkt. Familjer bildade i Borås under två perioder</i>	217
Tabell B.1. <i>Utomäktenskapligt födda barn i Borås vid fyra nedslag 1870–1900</i>	220
Tabell D.1. <i>Allmänt födelsetal i Sveriges städer, landsbygd samt Borås. Tioårsmedel, promille</i>	216
Tabell D.2. <i>Folkmängd i Borås och Älvsborgs läns landsbygd 1830–1930</i>	226
Tabell D.3. <i>Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i socialgrupperna V:a och V:c. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 respektive 1905–1912. Promille</i>	227

Tabell D.4. Åldersspecifik äktenskaplig fruktsamhet i socialgrupp V, med hänsyn till kvinnans giftermålsålder. Familjer i Borås, bildade 1871–1880 respektive 1905–1912. Promille	227
Tabell D.5. Fabriksarbetarnas andel av folkmängden i tre städer 1880 och 1890	227
Tabell D.6. Fem familjers utgifter för mat under en månad. Marks härad 1894	228
Tabell D.7. Trångboddhet i arbetarhushåll på 1890-talet. Antal personer per rum	228

KARTOR

Karta 1.1. Sjuhäradsbygden och dess läge i Sverige	31
Karta 2.1. Allmänt födelsetal (övre kartan) och allmän dödlighet (nedre kartan) på sockennivå i Sjuhäradsbygden. Medelvärden 1871–1880, i relation till medelvärdet för Älvsborgs läns landsbygd	48
Karta 5.1. De vanligast förekommande födelseförsamlingarna/-städerna bland Borås vuxna befolkning år 1880. Invånare 18 år eller äldre	146
Karta D.1. Födelseförsamlingar i migrationskohorten	229
Karta D.2. "Karta öfver Borås stad med omgifningar: upprättad år 1887 af Borås ingenjörbyrå"	230

FIGURER

Figur 1.1. Den hemvävande familjens ekonomiska cykel	17
Figur 5.1. Olika sätt att kartlägga migrationshistorik	151

